

T.C.

ÜSKÜDAR ÜNİVERSİTESİ

TASAVVUF ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TASAVVUF KÜLTÜRÜ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

16. YÜZYIL TÜRK EDEBİYATINDA DEVRİYYELER

Özlem OKKALI DOĞAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Emine YENİTERZİ

İstanbul 2022

İÇİNDEKİLER

İçindekiler.....	ii
Tez Kabul Formu.....	xii
Özet.....	xiii
Abstract.....	xiv
Kısaltmalar.....	xv
ÖN SÖZ.....	xvi
1. BÖLÜM.....	1
TÜRK EDEBİYATINDA DEVRİYYE TÜRÜ	1
1.1. Devriyye Metinlerinin Temelini Oluşturan Nazariyeler	2
1.1.1. Sudûr Teorisi.....	3
1.1.2. Vahdet-i Vücûd Düşüncesi	5
1.1.3. Tekâmül Nazariyesi	7
1.2. Devir Nazariyesi ile Devriyye Metinlerinin Kur'an ve Hadis Kaynakları.....	8
1.3. Devir Nazariyesi.....	12
1.3.1. Kavs-i Nüzûl	13
1.3.2. Kavs-i Urûc.....	13
1.4. Edebî Tür Olarak Devriyyeler	14
1.4.1. Türk Edebiyatında Devriyyeler Hakkındaki Literatür	15
1.4.2. Devriyye Türünün Şekil Özellikleri	16
2. BÖLÜM.....	16
16. YÜZYIL TÜRK EDEBİYATININ ÖZELLİKLERİ VE DEVRİYYELER....	17
2.1. 16. Yüzyıl'da Osmanlı Devleti'nin Genel Durumu.....	18
2.1.1. 16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyokültürel Ortam	18
2.1.2. 16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Edebiyat Sahası	19
2.1.3. 16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Tasavvuf Sahası	20
2.2. 16. Yüzyıl Tasavvuf Edebiyatı Bağlamında Devriyyeler.....	22
2.2.1. 16. Yüzyıl Halvetî Edebiyatı ve Devriyyeler.....	22
2.2.2. 16.Yüzyıl Melâmî-Hamzavî Edebiyatı ve Devriyyeler	23
2.2.3. 16. Yüzyıl Hurûfî Edebiyatı ve Devriyyeler.....	24
2.2.4. 16.Yüzyıl Alevî-Bektâşî Edebiyatı ve Devriyyeler	25
2.2.5. 16. Yüzyılda Diğer Muhitlerde Yazılan Devriyyeler.....	27

3. BÖLÜM.....	28
16. YÜZYIL DEVRİYYE METİNLERİNİN MUHTEVA ÖZELLİKLERİ	28
3.1. Devriyyelerin Genel Muhteva Özellikleri	28
3.2. 16.Yüzyıl Devriyyelerinin Muhteva Özellikleri.....	32
3.2.1. Devir Nazariyesine İlişkin Kavramlar	32
3.2.1.1. ‘Adem (Yokluk)	32
3.2.1.2. Âdem (İnsan).....	33
3.2.1.3. Akl-ı Küll-Nefs-i Küll.....	37
3.2.1.4. Âlem (Kâinât)-On Sekiz Bin Âlem.....	38
3.2.1.5. Âlem-i Ecsâm.....	39
3.2.1.6. Âlem-i Ervâh.....	40
3.2.1.7. Âlem-i Gayb.....	41
3.2.1.8. Âlem-i İtlâk-Lâhût Âlemi	42
3.2.1.9. ‘Amâ.....	44
3.2.1.10. ‘Anâsır-ı Erba‘a-Şeş Cihet	44
3.2.1.11. Arş-Kürsî.....	48
3.2.1.12. Âşık-Maşûk-Cânân	50
3.2.1.13. Ayân	53
3.2.1.14. Ayân-ı Sâbite-İlm-i Hak.....	54
3.2.1.15. Baba-Anne (Peder-Mâder)	55
3.2.1.16. Benlikten Geçmek- Özü Bulmak	58
3.2.1.17. Birçok Defa Gelip Gitme	59
3.2.1.18. Bir İsimle Görünme.....	60
3.2.1.19. Bütün İsimleri, Eşyâyı İhâta etme	61
3.2.1.20. Cân	61
3.2.1.21. Cemâd (Cansızlar).....	63
3.2.1.22. Cem‘, Cem‘ü’l-Cem‘	64
3.2.1.23. Cism-Ecsâm	64
3.2.1.24. Dâ‘im, Ân-ı Dâ‘im, El-ân.....	65
3.2.1.25. Dehr.....	65
3.2.1.26. Devr, Devrân, Dâ‘ire, Dönme, Gerdân	66
3.2.1.27. Dört Kapı-Kırk Makâm.....	69
3.2.1.28. Dünyâ-Cihân	72

3.2.1.29. Ehad-Ahad.....	73
3.2.1.30. Elest, Mîsâk, Peymân.....	74
3.2.1.31. Emir Âlemi, Emir, Fermân.....	76
3.2.1.32. Esmâ-Müsem mâ.....	78
3.2.1.33. Ev Ednâ	79
3.2.1.34. Evvel-Âhir.....	80
3.2.1.35. Ezel-Ebed	81
3.2.1.36. Fazl / Lutf / İnâyet.....	84
3.2.1.37. Fehm.....	85
3.2.1.38. Felek / Eflâk	86
3.2.1.39. Fenâ-Bekâ	88
3.2.1.40. Feth.....	90
3.2.1.41. Feyz	90
3.3.1.42. Gevher	91
3.2.1.43. Gözyaşı (Kanlı)	93
3.2.1.43. Hakikat-i Muhammediyye, Nûr-ı Muhammedî	93
3.2.1.44. Hâl ve Kâl Ehli.....	95
3.2.1.45. Hayât-Memât.....	95
3.2.1.46. Hayme	97
3.2.1.47. Hayvân	98
3.2.1.48. Her Zaman Var Olma.....	100
3.2.1.49. Hicâb / Perde	101
3.2.1.50. İlm	103
3.2.1.51. İnci / Lü'lü / Dürr / Mercân.....	105
3.2.1.52. İnsan	107
3.2.1.53. İnsân-ı Kâmil.....	109
3.2.1.54. İstivâ.....	111
3.2.1.55. Kalem	112
3.2.1.56. Kân	112
3.2.1.57. Katre-Umman.....	114
3.2.1.58. Kelâm / Nutk	115
3.2.1.59. Kenz / Gizlü Genc	117
3.2.1.60. Kudret.....	118
3.2.1.61. Kuş Dili	120

3.2.1.62. Kuvve-Fiil	120
3.2.1.63. Kün	122
3.2.1.64. Lâ-Mekân	123
3.2.1.65. Libâs / Giysi	125
3.2.1.66. Ma'den	127
3.2.1.67. Mâsivâ	127
3.2.1.68. Mazhar.....	128
3.2.1.69. Mebde-Me'âd'	129
3.2.1.70. Menzil-menâzil	130
3.2.1.71. Merâtib	132
3.2.1.72. Mevâlid-i Selâse.....	133
3.2.1.73. Mevc / Deniz / Ummân	135
3.2.1.74. Mihmân	137
3.2.1.75. Mir'ât.....	138
3.2.1.76. Mürşid	139
3.2.1.77. Nebât	140
3.2.1.78. Necât	141
3.2.1.79. Nefis	143
3.2.1.80. Nişân-Bî-Nişân.....	144
3.2.1.81. Nokta	146
3.2.1.82. Nûr.....	148
3.2.1.83. Nüzûl-Urûc.....	149
3.2.1.84. Pergel.....	150
3.2.1.85. Pervâz / Uçma	151
3.2.1.86. Pinhân / Nihân.....	151
3.2.1.87. Rahmân	153
3.2.1.88. Renk	153
3.2.1.89. Rûh	154
3.2.1.90. Sadeî, Dürc.....	156
3.2.1.91. Sayılar-Harfler.....	157
3.2.1.92. Seyr (Müşâhede)	162
3.2.1.93. Seyr / Seyrân / Gezme	163
3.2.1.94. Seyr-i İlallâh, Seyr-i Fillâh, Seyr-i Minellâh.....	167
3.2.1.95. Sıfat	168

3.2.1.96. Sıla.....	169
3.2.1.97. Sır / Esrâr.....	170
3.2.1.98. Sûret	173
3.2.1.99. Tabî‘at / Tabâyı‘	176
3.2.1.100.Tecellî.....	176
3.2.1.101.Terk (Bir Yerden Ayrılma)	178
3.2.1.102.Terk (Tasavvufî Mânâda).....	178
3.2.1.103.Tevhîd / Birlik	179
3.2.1.104.Toprak /Toprak Beden	182
3.2.1.105.Vahdet	184
3.2.1.106.Vahdet-Kesret	185
3.2.1.107.Vuslat	186
3.2.1.108.Vücûd	187
3.2.1.109.Yakîn	189
3.2.1.110.Yedi Gök	190
3.2.1.111.Yoktan Var Olma	190
3.2.1.112.Yüz / Vech/ Didâr	191
3.2.1.113.Zahîr-Batîn	193
3.2.1.114.Zât	194
3.2.1.115.Zuhûr / Mezâhir.....	196
3.2.2.Dinî Muhteva	197
3.2.2.1.Allah.....	197
3.2.2.1.1.Allah	197
3.2.2.1.2.Azze ve Cell.....	198
3.2.2.1.3.Çalap.....	198
3.2.2.1.4.Hak	198
3.2.2.1.5.Hannân-Mennân	202
3.2.2.1.6.Hudâ	202
3.2.2.1.7.Hudâvend.....	204
3.2.2.1.8.Hüve’l-Kabz	204
3.2.2.1.9.Lafzatullâh	205
3.2.2.1.10.Lem Yezel.....	205
3.2.2.1.11.Maşûk	205
3.2.2.1.12.Padişâh, Sultan, Şâh	206

3.2.2.1.13.Rahmân.....	207
3.2.2.1.14.Settâr.....	208
3.2.2.1.15.Sübhân.....	208
3.2.2.1.16.Yezdân.....	209
3.2.2.2. Melekler.....	209
3.2.2.2.1. Azrâ'îl.....	209
3.2.2.2.2. Cebrâ'îl.....	210
3.2.2.2.3. İsrâfîl.....	211
3.2.2.3.Kutsal Kitaplar.....	211
3.2.2.3.1. Kur'ân-ı Kerîm.....	211
3.2.2.3.2. Dört Kitap.....	212
3.2.2.3.3. Diğer Kitaplar.....	213
3.2.2.4. Peygamberler.....	214
3.2.2.4.1. Âdem.....	215
3.2.2.4.2. Dâvûd.....	219
3.2.2.4.3. Eyyûb.....	219
3.2.2.4.4. İbrâhîm- İsmâîl.....	220
3.2.2.4.5. İlyâ.....	221
3.2.2.4.6. İsâ.....	221
3.2.2.4.7. Lokmân.....	223
3.2.2.4.8. Muhammed.....	223
3.2.2.4.9. Mûsâ.....	226
3.2.2.4.10. Nûh.....	230
3.2.2.4.11. Süleymân.....	231
3.2.2.4.12. Yakûb.....	232
3.2.2.4.15. Zekerîyyâ.....	235
3.2.2.5.Âyetler, Sûreler.....	235
3.2.2.5.1. Ahsen-i Takvîm.....	235
3.2.2.5.2. Fâtiha Sûresi.....	236
3.2.2.5.3. Fe-basaruke hadîd.....	236
3.2.2.5.4. Fe'l-yenzur ilâ âsâr.....	236
3.2.2.5.5. Fî-eyyi sûret mâ şâ rakkebek.....	237
3.2.2.5.6. Kerremnâ.....	237
3.2.2.5.7. Kün-fe-kân.....	237

3.2.2.5.8. Men Terânî	239
3.2.2.5.9. Urvetü'l-vüskâ	239
3.2.2.5.10. Ve yebka vechu rabbike	240
3.2.2.5.11. Veccehtu vechi	240
3.2.2.6. Hadisler	240
3.2.2.6.1. Âdem Çamur İken Ben Nebî İdim.....	240
3.2.2.6.2. Küntü Kenz-i Mahfiyyen.....	241
3.2.2.6.3. Lebbeyk	242
3.2.2.7.Âhirete İlişkin Muhteva	243
3.2.2.7.1. Cennet-Cehennem	243
3.2.2.7.2. Mîzân	244
3.2.2.8. İbadetlere İlişkin Muhteva	245
3.2.2.8.1.Hâc.....	245
3.2.2.8.2. Namaz, Salât.....	245
3.2.2.8.3. Oruç	247
3.2.2.8.4. Zikir.....	247
3.2.2.9. İslâm İnanişındaki Varlıklar, Kutsal Şahsiyetler	247
3.2.2.9.1. Ashâb-ı Kehf	247
3.2.2.9.2. Burâk	248
3.2.2.9.3. Deccâl	249
3.2.2.9.4. Evliyâ.....	250
3.2.2.9.5. Hızır	251
3.2.2.9.6. Şeytân	253
3.2.2.9.7. Üçler, Yediler, Kırklar.....	254
3.2.2.10. Kutsal Yerler	255
3.2.2.10.1. Beyt-i Mukaddes.....	255
3.2.2.10.2. Kâbe.....	256
3.2.2.10.3. Kâf Dağı	257
3.2.2.10.4. Mekke	258
3.2.2.10.5. Merve-Safâ	259
3.2.2.10.6. Tûr	259
3.2.2.11. Diğer Dinî Muhteva	260
3.2.2.11.1. Mi'rac	260
3.2.2.11.2 Zemzem	262

3.2.3.Sosyal Hayata İlişkin Muhteva	263
3.2.3.1.Dinî ve Tarihî Şahsiyetler	263
3.2.3.1.1. Asiyye (Âsiye).....	263
3.2.3.1.2.Fatma Ana	263
3.2.3.1.3. Fazlu‘İlâh	264
3.2.3.1.4. Ferhat	264
3.2.3.1.5. Firavun.....	265
3.2.3.1.6. Hamza	265
3.2.3.1.7. Hatice.....	266
3.2.3.1.8. Havvâ.....	266
3.2.3.1.9. Hüseyin.....	267
3.2.3.1.10. İskender	268
3.2.3.1.11. Hallâc-ı Mansûr	268
3.2.3.1.12. Meryem.....	269
3.2.3.1.13. Selmân	270
3.2.4. Tabiata İlişkin Muhteva	271
3.2.4.1. Bitkiler.....	271
3.2.4.2. Bulut, Yağmur.....	271
3.2.4.2. Gök Cisimleri	272
3.2.4.2.1.Ay ve şems	272
3.2.4.2.2. On iki Burç.....	273
3.2.4.3. Hayvanlar	274
3.2.4.3.1.Murg.....	274
3.2.4.3.2.Tavus	275
3.2.4.3.3.Yılan.....	275
3.2.5. Atasözleri-Ünlü Sözler	276
3.2.5.1. Ene‘l-Hak	276
3.2.5.2. Kıs‘aleyhâ vesâ‘irü‘l-ekvân	276
3.2.5.3. Küllü fi‘l-küll.....	277
3.2.5.4. Leyse fi‘d-dâr	278
4.BÖLÜM 16. YÜZYIL DEVRİYYE METİNLERİ.....	279
4.1. Abdurrahîm-i Tırsî- Evveli yok âhiri yok bir denize düşdüm yine.....	279
4.2. Arşî- Kelâm-ı zât idüm <i>kün</i> emri îrâd olmadın evvel.....	280
4.3. Arşî- Zât-ı ezelem sıfâta geldüm.....	281

4.4. Arşî- Bi'l kuvve idüm evvel 'ıyân oluban geldüm.....	281
4.5. Bâkî- Âhum göğe boyandı gök göğe boyanmadın	283
4.6. Dukakin-zâde Ahmed Bey- 'Âlem-i gaybdan nişân menem uş.....	284
4.7. Eroğlu Nuri- Vahdetden sürdi emr ile.....	287
4.8. Garîkî- Zât kim bilmedi anı deyyâr.....	289
4.9. Garîkî- Ben amâda 'ilm-i Hakk idüm kalem yazdı ezel.....	290
4.10. Garîkî- Zât sırrını gûş kıl nihân.....	290
4.11. Garîkî- Bir gevherem ki 'âlem bende nihân idi hân.....	292
4.12. Garîkî- Ey me'âd ü mebde'in bilmez Hüdâ müstahbiri.....	292
4.13. Gelibolulu Mustafa Âlî- Şol dem ki oldum bahr-ı musaffâ.....	293
4.14. Handânî- Lafzatullâha nazar kıl dâ' im anı eyle yâd.....	302
4.15. Handânî- İrmişüz hakke'l-yakîne biz gümândan geçmişüz.....	329
4.16. Hasan Dede- Bir zaman anama erlik eyledim.....	306
4.17. İbrâhim-i Gülşenî- Vücûdum bilmezem nedür 'ademden.....	306
4.18. İdris-i Muhtefî- İşbu deme erince üç kez doğdum anadan.....	307
4.19. Kaygusuz Vizeli Alâeddîn- Kodum bu varlığı elden.....	309
4.20. Kaygusuz Vizeli Alâeddîn- Eğer aslım sorar isen.....	310
4.21. Kul Himmet- Hak Teâlâ kudretten ne yarattı.....	310
4.22. Kul Himmet- Ey gönül seninle şehrim ararım.....	312
4.23. Kul Himmet- Hakkın gevherinden arşın nûrundan.....	314
4.24. Kul Himmet- Eğer ben fakire haber sorarsan.....	315
4.25. Kul Hüseyin- Mürşid isen müşkilimi hâlleyile	316
4.26. Mehemed- Yapmaga dil milketini dest-i cânân devr ider.....	318
4.27. Mehemed- Hakkı bilüp rûz u şeb hamd iyleyen şâkir benem.....	318
4.28. Misâlî- Bir sadefdür ten k'anun ben gevher ü 'ummânıyam.....	319
4.29. Misâlî- Tâ kim okundı cemâlünden kitâb-ı kibriyâ.....	323
4.30. Misâlî- Cemâlün âteşin nûr-ı zemîn ü âsmân buldum.....	324
4.31. Muhîtî- Zâtı sî vü dü sıfâtum kim ne eyvân eyledüm.....	326
4.32. Muhîtî- Zâtum ki sıfât ile göründüm.....	327
4.33. Muhyiddîn Abdal- Otuz iki hurûfu.....	328
4.34. Muhyiddîn Abdal- Bu vücûda gelicek ben cân geldüm.....	329
4.35. Muhyiddîn Abdal- Katreden deryâyı 'ummânı buldum.....	331
4.36. Nâtıkî- Ma'âdin cevher idüm bir zamânda.....	332
4.37. Nemâyî- Ben ol anka-yi lâhûtum ki Kâf-ı lâ-mekânımdan.....	333
4.38. Pir Sultan Abdal- Hak bizi yokdan var itdi.....	334

4.39. Pir Sultan Abdal- Seyrân ettim erenlerin demini.....	335
4.40. Senî Alî- Senün zât u sıfâtundur Hüve'l-Evvel Hüve'l-Âhir.....	336
4.41. Seyyid Nizamoğlu- Cân u ten biri birinden dûr degül.....	337
4.42. Şâh İsmail Hatâ'î - Ezelden seyr ettim ben bu devrânı.....	340
4.43. Şah İsmail Hatâ'î - Lâ-mekân ilinden misâfir geldüm.....	341
4.44. Şâh İsmail Hatâ'i- Yer yoh iken gök yoh iken men ezelden var idüm.....	343
4.45. Şâh İsmail Hatâ'î - İkrâr verdim dönmen <i>Elest</i> bezminden.....	344
4.46. Usûlî- Dest-i kudret küntü kenzün gencîn izhâr eylemiş.....	346
4.47. Usûlî- 'İşk-ı cānān ile ben çün kim ezelden hem-demem.....	347
4.48. Vâhib-i Ümmî- Bahrî idüm hakîkatin 'ummânına dalıp geldim.....	349
4.49. Vâhib-i Ümmî- Evvel çalınan kalemin içinde ben pinhân idim.....	352
4.50. Virânî- Lâm eliften sırrı seyrân eyledim.....	354
4.51. Virânî- Lâmekân ilinden geldim cihâna.....	354
4.52. Virânî- Zâhidâ bu dünyeyi bildin mi kimdir var iden.....	355
4.53. Virânî- Men gûlâm-ı Haydaram İlyâya yoldaş olmuşam.....	357
4.54. Yeminî- Yeminî-Lâm eliften arşa pervâz eyledim.....	358
SONUÇ.....	360
KAYNAKLAR.....	367
ÖZGEÇMİŞ.....	377
Bilimsel Etik Sayfası.....	378

ÖZET

Okkalı Doğan, Özlem, Yüksek Lisans, İstanbul 2021

16. YÜZYIL TÜRK EDEBİYATINDA DEVRİYYELER

Devriyye türündeki manzum ve mensur eserler; İslâm felsefesinin sudûr teorisi, tasavvufun vahdet-i vücûd inancı ve İslâmî tekâmül nazariyeleri ile vücûd bulan tasavvuf edebiyatının kavramsal içeriği en yoğun ve felsefik metinleridir. Hem Fars hem Türk edebiyatında çokça örnekleri bulunan devriyyeler, en kâmil seviyeye Türk edebiyatında ulaşmıştır. Tez çalışmasında 16. yüzyıl Türk coğrafyasının siyasî ve kültürel durumu yanında tasavvuf ve edebiyat sahası genel olarak değerlendirilmiş, tasavvufî Türk edebiyatı açısından önemli bir dönem olan 16. yüzyıla ait devriyyelerin temelini oluşturan Kur'an ve Hadis kaynakları ile omurgasını teşkil eden nazariyeler açıklanarak ortaya konmuş; devriyyelerin şekil ve muhteva özellikleri ile kavramsal öğeleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca 16. yüzyıl devriyyelerinin kaleme alındığı Halvetî, Melâmî-Hamzavî, Hurûfî ve Alevî-Bektâşî çevrelerinin tasavvuf ve edebiyat anlayışları, bu anlayışların devriyye metinlerine yansımaları ele alınmıştır. Tezde 16. yüzyılda kaleme alınmış yirmi sekiz şaire ait, elli dört adet devriyyenin metni yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler:

16. yüzyıl, Türk edebiyatı, tasavvuf edebiyatı, devriyye, devir nazariyesi

ABSTRACT

Okkalı Dogan, Ozlem, MA, Istanbul 2021

THE DEVRIYYES IN 16th CENTURY TURKISH LITERATURE

The verse and prose forms of the devriyyes, which came into existence with the theory of emanation (sudûr) of Islamic philosophy, the belief in the unity of existence of Sufism, and the Islamic evolution theories, are the most intense and philosophical texts of Sufi literature in terms of their conceptual content. The devriyyes, which have many examples in both Persian and Turkish literature, have reached their most perfect state in the Turkish literature. In the thesis study, the field of Sufism and literature were generally evaluated in addition to the political and cultural state of the Turkish geography in 16th century, the Qur'an and Hadith sources form the basis of the devriyyes of the 16th century, which is an important period in terms of Turkish Sufi literature, and the theories constituting their backbone are explained and revealed, and information was given about features regarding the form and content and conceptual elements of the devriyyes. Besides, the sufi and literature understanding of Halveti, Melami-Hamzavi, Hurufi and Alevi-Bektashi circles where the 16th century devriyyes were written and the reflection of these understandings on devriyye texts are discussed. In the thesis, there are fifty-four devriyye texts belonging to twenty-eight poets, written in the 16th century.

Keywords:

16th century, Turkish literature, Sufi literature, devriyye, circle theory

KISALTMALAR

D	: Devriyye
Des.	: Destan
d.	: Doğumu
DT	: Doktora Tezi
G	: Gazel
çev.	: Çeviren
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazret-i
K	: Kaside
Mes	: Mesnevî
Nef.	: Nefes
ö.	: Ölüm tarihi
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TAE	: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Ü	: Üniversite
t. y.	: Tarih yok
v.d.	: ve devamı
Yay.	: Yayını, Yayınları
YLT	: Yüksek Lisans Tezi
yy.	: Yüzyıl

ÖN SÖZ

Tasavvuf, İslâmiyet’i kabul etmelerinden itibaren Türklerin siyasal, sosyal ve kültürel yaşantısında önemli rol oynamıştır. Türklerin tasavvufla içli dışlı oluşu, gündelik yaşamdan ülke yönetimine ve sanata kadar tüm sahalarda kendini gösterir. Tasavvuf etkisinin en çok yansıdığı alanlardan da biri de edebiyattır. Türk tasavvuf edebiyatı, Hoca Ahmed-i Yesevî ve Yunus Emre ile başlayarak günümüze dek yetkin örneklerini vermeyi sürdürmüştür. Çok sayıda türde vücuda getirilmiş eserlerden oluşan tasavvuf edebiyatı külliyyâtı, şair ve yazarların manevî neşesi kadar tasavvuf ıstılahlarını da hâvidir.

Manzum ve mensur şekillerde vücûd bulan devriyye edebî türü, Tasavvufun hem derûnî zevk ve coşkusunu hem de ilmini barındıran edebî türlerden biridir. En yaygın ve yetkin seviyeye Türk edebiyatında ulaşan devriyyeler, tasavvuftaki devir nazariyesinin yoğun ve ağır ıstılahları ile oluşmaktadır. Bu bakımdan anlaşılması zor bir türdür. Devriyye türünün anlaşılması amacıyla muhtelif ve önemli çalışmalar yapılmış, türün anlam dünyâsı ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çalışmaların ekserisi, bir devriyye eserinden hareketle devriyyeler hakkında genel bilgi vermektedir. Devriyye ıstılahları hakkında açıklama getiren az sayıda çalışma da mevcut olup türü en kapsamlı inceleyen Nusret Gedik’in *Türk Edebiyatında Manzum Devriyyeler* isimli eseri olmuştur. Bir doktora tezi olan ve sonradan kitaplaşan mezkûr eserde, daha önceki çalışmalardan farklı olarak devriyye türünün kavramsal yapısını meydana getiren nazariyeler ayrıntılı açıklanmış, türün genel şekil ve muhteva özellikleri belirlenmiş, her yüzyıla ait tespit olunan devriyyeler çalışmanın sonuna eklenmiştir.

Devriyyeler üzerinde çeşitli açılardan yapılan çalışmalara rağmen, türün dönemsel bazda muhteva incelemesi yapılmamıştır. 16.yüzyıl devriyyeleri üzerine olan çalışmamız, devriyye türü hakkında yapılan dönemsel ölçekte ilk çalışmadır. Ayrıca devriyye yazılan tasavvuf muhitleri ve metinlere yansıyan anlayışları, 16.yüzyıl özelinden hareketle ilk defa ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Dönem olarak 16.yüzyılı seçmemizin nedeni, bu yüzyılın devriyyeler açısından geçiş yüzyılı olmasıdır. Zira 17.yüzyıldan itibaren devri metaforlarla anlatan sade üslûp bırakılmış, devri mertebe mertebe açıklayan felsefik üslûba yönelinmiştir. 16. yüzyıla ait metinler, halâ metaforik anlatımı benimserken eklenen yeni ıstılahlar ve anlatım özellikleriyle, 17. yüzyıl ve sonrasında ortaya çıkacak metinlere yaklaşmıştır. Ayrıca 16. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğunun en parlak dönemi olmasının yanı sıra tasavvuf ve edebiyat sahasının da kâmil hüviyet kazandığı bir çağdır. Hurûfilik öğretisi ve Bektâşîlik tarîkatine has unsurlar, bu yüzyılda yoğun şekilde devriyye metinlerine eklenmiştir. Bahsolunan bu iki inanç çevresi, devriyyelerin en çok ortaya konulduğu muhitler olmuştur. Kazandığı yeniliklerle birlikte, 16.yüzyıl devriyyelerini diğer yüzyıllarda yazılanlara yaklaştıran ve uzaklaştıran öğeleri ortaya koymak istedik.

Tezimizin birinci bölümünde, daha önce yapılan çalışmalardan yola çıkarak devriyyeler hakkında genel bilgi verdik ve türün kavramsal yapısını oluşturan nazariyeleri ortaya koymaya çalıştık. Diğer çalışmalara nazaran bir yenilik olarak devriyyelerin Kur'an ve hadis kaynaklarını toplayıp kısaca açıklama cihetine gittik.

İkinci bölümde, 16. yüzyıl Osmanlı siyasî, sosyal ve kültürel özelliklerini, tasavvuf ve edebiyat sahalarının görünümlerini kısaca açıkladık. 16.yüzyıl tasavvuf edebiyatı bağlamında devriyyeleri ele alırken öncelikle Halvetî, Melâmî-Hamzavî, Hurûfî, Alevî-Bektâşî inanç çevrelerine mensup şairlerin devriyye türünde eserler verdiklerini belirledik. Bahsolunan çevre ve tarîkatlere müntesip kişilere ait divanlar, lisansüstü tezler, tarîkatlerin veya dönemin şiirlerini toplayan antolojiler taranmak sûretiyle yirmi sekiz şaire ait elli dört adet metin tarafımızca tespit edildi. Ayrıca, şairinin bağlı bulunduğu tarîkate özgü tasavvuf anlayışının metinlere nasıl yansıdığını ortaya koymaya çalıştık.

Tezimizin ana kısmı olan 3.bölümde, devriyyelerin muhteva özelliklerini metin tahlili yöntemiyle değerlendirdik. Tespit ettiğimiz metinlerin muhtevasını oluşturan öğeleri; devir nazariyesine ilişkin kavramlar, dinî muhteva, sosyal hayata ilişkin

muhteva, tabiata ilişkin muhteva ve atasözleri-özlü sözler başlıkları altında ilgili beyitleri/dörtlükleri göstermek sûretiyle tek tek açıkladık.

Tezin dördüncü bölümünde ise tespit olunan 16. yüzyıla ait devriyye metinleri, şairlerin isimlerine göre alfabetik olarak sıralanarak ve transkripsiyon işaretleri kullanılmadan yer almıştır.

Sonuç bölümünde çalışmamız ile vardığımız neticeleri maddeler halinde sıraladık. En son olarak çalışmamızda başvurduğumuz kaynakları, yazarının soy adına göre sıralayarak belirttik.

16.yüzyıl devriyyelerini incelemek sûretiyle edebiyatımız kadar tasavvuf inanç dünyamızın da tarihsel bir kesitine ışık tutmaya çalıştık. Tasavvuf ıstılahlarının en yoğun kullanıldığı tür olan devriyyelerin diğer yüzyıllardaki örneklerinin de incelenmesi, kültür ve inanç dünyamıza önemli katkılar sunacaktır. Bu anlamda tezimizin bir başlangıç olmasını, çalışırken çok zevk aldığım devriyyelerin zengin mânâ dünyasına araştırmacıların yönelmesini temennî ediyorum.

Ağır kavramlarla yüklü metinlerin anlamını ortaya çıkarıp muhtevayı açıklarken kuvvetle muhtemel hata ve eksiklerimiz olmuştur. Kusurlarımızın hoş görü ile karşılanmasını dilemekteyim.

Lisans öğrenimim dışında bir alan olmakla birlikte tutku olarak sevdiğim, ilk gençlik yıllarımdan itibaren mesleğimden fazla ilgi yönelttiğim edebiyat ve özellikle tasavvuf edebiyatı alanında lisansüstü eğitimi almama olanak sağlayan ve bir hayalimi gerçek kılan, Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü kurucusu muhterem Hocam Cemalnur Sargut'a gönülden şükranlarımı arz etmekteyim.

Tez konusunun belirlenmesinden çalışmanın tamamlanmasına kadar ilgi ve desteğini esirgemeyen, beni her zaman yüreklendiren ve teşvik eden çok kıymetli danışman Hocam Prof. Dr. Emine Yeniterzi başta olmak üzere Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsündeki tüm değerli Hocalarıma sonsuz

teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, onlardan ödünç aldığım vakitlere rağmen çalışma sürecimi anlayış ve sabırla karşılayan eşim ve çocuklarıma teşekkürü borç bilirim

Özlem Okkalı Doğan

İstanbul, 2021

1. BÖLÜM

TÜRK EDEBİYATINDA DEVRİYYE TÜRÜ

Türk edebiyatı manzum dinî türler yönünden büyük bir zenginlik ve çeşitliliğe sahiptir. Bu çerçevede Cenâb-ı Hakk'a dair: Esmâü'l-Hüsnâ, Tevhîd, Münâcât / Tazarru'-nâme; Kur'ân-ı Kerîm'le ilgili: Tercüme, Tefsir, Esmâ-i Suver, Kırk Âyet, Yüz Âyet, Tecvîd, Fâl-i Kur'ân; Hz. Peygamber'i konu edinen: Esmâ-i Nebî, Na't, Sîre/ Siyer, Mevlid / Velâdet-nâme, Hilye/ Şemâ'il-i Şerîf, Ahlâku'n-Nebî, Bi'set-nâme, Mi'râc-nâme/ Mi'râciyye, Mu'cizât-ı Nebî, Hicretü'n-Nebî, Gazavât-ı Nebî, Vefâtü'n-Nebî, Şefâat-nâme, Kırk Hadis, Yüz Hadis, Kasîde-i Bürde ve Kasîde-i Bür'e Tercüme ve Tahmisleri, Tıbb-ı Nebevî; diğer peygamber ve veliler ile alakalı: Kısas-ı Enbiyâ, Hilye/ Şemâ'il-nâme, Tezkiretü'l-Evliyâ, Menâkıb-nâme/ Velâyet-nâmeler, Hz. Ali'nin Vecizeleri ve Maktel/ Kerbelâ Mersiyeleri gibi türler mevcuttur.

Muhtelif dinî, ahlâkî ve tasavvufî konularla ilgili manzum eserlerin dâhil edildiği türler de şunlardır: Tasavvuf Mecmûaları-Risâleler, Ahvâl-i Kıyâmet, Akâid, Dervîş-nâme, Dölâb-nâme, Elif-nâme, Fazîlet-nâme, Fıkıh, Hecr-nâme/ İftirâk-nâme/ Firâk-nâme, Tahassür-nâme, Fütüvvet-nâme, Gevher-nâme, Hasb-i Hâl/Arz-ı Hâl, İydiyye/ Bayrâmiyye, İbret-nâme, Kâbe-nâme, Kıyâmet-nâme/ Mahşer-nâme, Mansûr-nâme, Manzum Fetvâ, Manzum Mektûb, Menâsikü'l-Hac, Muharremiyye, Nasîhat-nâme/ Pend-nâme/ Mev'ize, Niyâz-nâme/ Duâ-nâme/ Meded-nâme, Ramazân-nâme/ Ramazâniyye, Sâkî-nâme, Silsile-nâme, Şathiyye, Tâc-nâme, Tarîkat-nâme, Vahdet-nâme, Vasîyet-nâme ve Vücûd-nâme.

Bu manzum türlerden biri de *devriyye*dir. Devriyye türünün tasavvufî Türk edebiyatı içinde ayrı bir önemi vardır. Sudûr, tecellî gibi aslî kavramların yanı sıra tasavvuf inancının ve İslâm felsefe ekollerinin geliştirdiği birçok kavramı içeren devriyyeler, anlaşılması zor bir tür olarak telakkî edilmiştir. İnsan ruhunun yaratılıştan insan sûretine girinceye dek geçirmiş olduğu aşamaları ve tekrar Yaraticısına dönüşünü anlatan devriyye türündeki eserler, alana vakıf olmayan

kesimlerce kimi zaman İslâm inanışının dışında görülmüş; devriyye yazan bazı şairler idama kadar varan türlü baskılara maruz kalmışlardır.

Devriyyeler, ancak tasavvuf inanışının ince noktalarının idrâki ile anlaşılabilen bir türdür. Sıklıkla Bektâşî ve Melâmî meşrep şairler bu türde eserler vermiş olmakla birlikte diğer tasavvuf ekollerine mensup şairler tarafından da devir nazariyesi ve devriyye türü benimsenmiştir. Nitekim Türk tasavvuf edebiyatının Ahmed-i Yesevî, Yûnus Emre, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Niyâzî-i Mısırî gibi birçok büyük ismi devriyye türünde önemli eserler kaleme almıştır.

Arapça kökenli bir kelime olan *devriyye*, devr kelimesinden türemiş olup dairevî bir hareketle dönme, kısa veya uzun bir hareketten sonra ilk durumuna (başlangıç noktasına) gelme mânâlarına gelir. (Yurdagür 1994:230)

Tasavvufî ıstılah olarak ise devr; sudûr ve tecelli esasına göre Hak'tan ayrılan varlıkların çeşitli değişim safhalarından geçtikten sonra en süflî aşama olan madde mertebesine inişini, sonra yükselerek tekrar çeşitli mertebelerden geçmek suretiyle, geldiği noktaya varış yolculuğunu anlatır. (Uludağ 1994:9/231-232)

Tasavvuf inancındaki devir nazariyesi, mutasavvıf şairlere de ilham olmuş; bu ilhamla vücûda getirilerek devir yolculuğunu konu edinen eserler, devriyye olarak adlandırılmıştır.

1.1. Devriyye Metinlerinin Temelini Oluşturan Nazariyeler

Devriyye metinlerinin asıl konusunu oluşturan devir nazariyesi; varlığın hareketini döngüsel olarak ele almakta olup bu varlık anlayışı İslâm filozoflarının ortaya koyarak kavramlaştırdığı sudûr teorisine dayanmaktadır. İbn Arabî'nin sistemleştirdiği vahdet-i vücûd anlayışı ve İslâmî tekâmül nazariyeleri de devriyye metinlerinin kavramsal temelini oluşturan diğer sac ayaklarıdır. (Gedik 2018a:75-76)

Devriyye metinlerindeki kavramsal muhtevayı oluşturan sudûr teorisi, vahdet-i vücûd anlayışı ve İslâmî tekâmül nazariyeleri etrafıca tetkik edilmeden devir nazariyesi ve devriyye edebi türünü anlamak mümkün değildir. Devriyyelerin özünü oluşturan kavramlar anlaşılmadığında bu eserlerin muhtevası İslâmî inanışın dışındaki tenasüh, hulûl gibi inanışlarla kolayca karıştırılmaktadır. Bu hususiyetle, devriyye edebi türünü anlamak için öncelikle devir nazariyesini oluşturan üç unsuru ayrıntılı ele almak gerekir.

1.1.1. Sudûr Teorisi

Sudûr teorisinin İslâm dünyasında ilk olarak ortaya çıkışı; Plotinus’a ait *Enneadlar* isimli eserin *Usûlûcya* başlıklı bölümünün, Aristoteles’e ait olduğu sanılarak Arapçaya çevrilmesiyle olmuştur. Ancak, sudûru benimseyen ilk İslâm filozofu, *Usûlûcya* metninin çevirisini yayımlayan Kindî değil, Fârâbî’dir. Fârâbî, *Ârâu ehli medîneti’l-fâzıla* ve *es-Siyâsetü’l-medenî* isimli eserlerinde, benimsediği sudûr teorisinin izahını yapmıştır. (Türker 2019:237)

Yeni-Platonculuk, akılcı felsefelerle mistik dinsel yaklaşımlar arasında köprü kurmaya çalışan, Helenistik dönemin önemli bir düşünce okuludur. Okulun en önemli temsilcisi Plotinus’un felsefesinin mistik nitelikte oluşu, onun Tanrı ve varlık anlayışı ile ilişkilidir. “Bir’den çok’un nasıl türediği” sorusu, klasik Yunan metafiziğinin de temel sorunlarından biridir. Plotinus, Bir’in varlık nedeninin özgürlük olduğunu söyler. Varlık, kendi özgür aktivitesiyle var olmakta, kâinat Bir ile Bir’den sudûr etmiş olan çokluk’a doğru sürekli bir oluş ile vücûd bulmaktadır. Plotinus’a göre evren Bir’den taşar. Buna göre varlığın var olabilmesinin mutlak koşulu Bir’dir, yani Tanrı’dır. Plotinus’a göre İlâhî âlemden maddesel dünyâya düştüğü için mutsuz olan ruh, bedenden kurtularak Tanrısal âleme geri dönmek ve Bir’le birleşmek arzusundadır. (Salıya 2016:143)

Yeni Platoncu sudûr teorisi; Bir, Küllî Akıl, Küllî Nefs ve Cisimler olarak dörtlü bir yapıya sahip olup “Bir” kendisinden sonrakilere varlık veren ilkedir. Küllî akıl

ise Bir'den ilk sudûr eden mevcuttur. Küllî nefis varlığını külli akla, cisimler ise varlıklarını küllî nefse borçludur. (Türker 2019:232)

Fârâbî ise Yeni Platonculuktan intikal eden sudûr teorisini hem Batlamyus kozmolojisiyle hem de İslâm geleneğinin diliyle uyumlu hale getirmiştir. Dokuz olan akılların sayısını Fârâbî ona çıkarmış, Faal Akıl adını verdiği Onuncu Aklın dünyâya tesirini açıklayarak Faal Akıl hariç her bir akıl ile Batlamyusçu küreler arasına birer nefis yerleştirmiştir. Ayrıca saf tenzihe dayalı Yeni Platonculuğun “Bir” anlayışını, tenzih ilkesine bağlı kalarak İslâm'daki ana ilâhî isimleri kullanmak sûretiyle ifâde etmiştir. (Bircan 2019:139)

Fârâbî'nin sudûr teorisine göre âlemin ve tüm varlıkların ortaya gelişi, Allah'ın kendisini bilmesi neticesidir. Tanrı'nın kendisini bilmesi ile tüm evren zorunlu olarak ondan sudûr etmiştir. Tanrı'nın varlığı, diğer varlıkları yaratmak için değildir. Varlığın ortaya çıkışı, onun kemâlinin bolluğu ve mutlak adalet ile cömertliğinin sonucudur. Kendi zâtına dair düşüncesinin sonucu, Tanrı'dan cisimde olmayan bir cevher, “İlk Akıl” (İkinci Varolan) sudûr eder. Bu varlık, bir olmakla birlikte çokluk da ihtiva etmektedir. “İlk Akıl”ın Tanrı'yı düşünmesi veya bilmesinden “İkinci Akıl”; kendini bilmesinden ise en yüksek gök meydana gelir. İkinci Akıl'ın İlk Olan'ı düşünmesinden “Üçüncü Akıl” (Üçüncü Varolan), kendisini düşünmesinden ise “İkinci Gök Küresi” sudûr eder. Bu süreç böylece devam ederek Onuncu Akıl ve onlara tekabül eden gök küreleriyle/feleklerle son bulur. Mücerred akılların sonuncusu olan “Onuncu Akıl”, diğer adıyla “Faal Akıl”, yeryüzündeki nefislerin (canlıların) ve gökler aracılığıyla dört unsurun varoluşunun sebebidir. (Bircan 2019:139)

Akıllar ve kürelerin oluşturduğu Ay-üstü âlemde, hareket dairevî olup oluş-bozuluş, kötülük ve eksiklik bulunmamaktadır. Zîra maddeden soyut varlığa sahip Ay-üstü âlemin varlıkları, yaratılışlarından itibaren kendilerine özgü kemâllerine hâvidir. Faal Akıldan sonra gelen Ay-altı âlemin varlıkları ise yaratılıştan gelen yetkinliğe sahip değildirler. Bu varlıklar, kendi kemâllerini sonradan kazanmak durumundadır ki bu yüzden, Ay-altı âlemdeki oluşum eksikten tamama, basitten bileşiğe

doğrudur. Buna göre en altta sûretleri kabul eden bir cevher olan ilk madde (heyûlâ), sonra dört unsur, sonra madenler, sonra bitkiler, sonra insanlar bulunur. Ay üstü âlemde yukarıdan aşağıya diziliş varken Ay altı âlemdeki diziliş aşağıdan yukarı cihetlidir. (Bircan 2019:139)

Meşşâî okulun diğer önemli bir temsilcisi olan İbn Sînâ'nın Yeni Platonculardan devralınan sudûr teorisine katkısı; sebepliliğin bir ilkesi olan “birden bir çıkar” ilkesini açık bir şekilde kavramsallaştırmasıdır. “Birden bir çıkar” ilkesinin takip edildiği sudûr şeması, Fârâbî ve İbn Sînâ'da benzerdir. (Kılıç 2017:1057)

İbn Sînâ, oluş ve bozuluş âlemindeki türlerin ortaya çıkışını, Faal Aklın maddeye tesiri olarak açıklamaktadır. Ay-altı âlemdeki varlıklara sûretlerini veren Faal Aklın tesiriyle; sırasıyla dört unsur, bunların temel nitelikleri, bu niteliklerin katkısı ile oluşan birleşimler sonucu maden, bitki ve hayvan türleri ile dört unsurun en yetkin ترکیبی olan insan oluşur. İlk Akılla başlayan oluş süreci insanda son bulmakta, Faal Akıldan insanî nefis ortaya çıkmaktadır. (Bircan 2019:139)

Sudûr nazariyesindeki Tanrı'dan ayrılarak madde âleminde doğmak üzere inişe geçen varlığın zuhûru; akıllar ve felekler, heyûlâ, ay altı âlemdeki varlıkların dört unsur, maden, bitki, hayvan ve insan olarak ortaya çıkışı gibi temel kavramlar devriyye metnlerinin çatısını ve muhtevasını oluşturmaktadır. Ayrıca tasavvuf düşüncesinde ve devriyye metnlerinde yer alan ilk yaratılanın Hazret-i Peygamber'in nûru oluşu ve insanın Allah ilminde ilk yaratılan ancak son ortaya çıkan oluşu gibi temel meseleler ile sudûr teorisinin kavramları arasında benzerlikler göze çarpmaktadır.

1.1.2. Vahdet-i Vücûd Düşüncesi

Vahdet-i vücûd düşüncesi, varlığı mümkün ve zorunlu olarak ayırmadan, zorunlu ve mümkün olanı hakîkatin iki vechesi saymak sûretiyle, Hak ile yaratılmışları birbirine bağlamaktadır. Tanrı-insan ve Tanrı-âlem ilişkileri, vahdet-kesret meselesi, küllî irâde-cüzî irâde, sebeplilik, âlemdeki kötülük problemi gibi çeşitli

bahislerle ilgili sistematik düşünce geliştirerek kapsamlı bir bilgi teorisi ortaya koymuştur.

İbn Sînâ, Tanrı'nın metafiziğin konusu değil maksadı olabileceği görüşünderken Vahdet-i vücûd tasavvurundakiler, Allah'ı metafiziğin konusu olarak ele alır. (Demirli 2012: 42/431)

Vahdet-i vücûd ekolünün kurucusu Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye göre "Varlık birdir, o da Hakk'ın varlığıdır." İbn Arabî, bu düşünceyi "Vücûd Hakk'ın vücûdudur" ve "Vücûd birdir ve Hakk'ın vücûdudur" şeklinde açıklamakta, Konevî ise aynı düşünceyi, "Kendisinde hiçbir ihtilâf bulunmayan varlık Hak'tır" şeklinde ifade etmektedir. Vahdet-i vücûd düşüncesi, mutlak varlık kavramını benimsemesinin yanı sıra Tanrı-âlem ilişkisini açıklarken "a'yân-ı sâbite" diye adlandırdığı ve eşyanın ilâhî ilimdeki hakikatlerini ifade eden bir fikri kabul etmiş, böylelikle birlik (vahdet) ve çokluk (kesret) sorununu çözmeye çalışmıştır. (Demirli 2012: 42/431)

Sûfiler, birlikle çelişmeden çokluğu açıklayabilmek için filozofların sudûr anlayışı ve kelâmcıların cevher-araz teorilerinden yararlanarak yeni bir yaratılış teorisi geliştirmişleridir.

Sudûr teorisindeki "bir" den silsile halinde varlıkların çıkışı, nedenselliğin kaynağıdır. Sudûrdaki nedensellik, Tanrı ile âlem arasındaki bütün irtibatı dolaylı bir ilişkiye çevirmektedir. İbn Arabî ve takipçileri, bu nedenle "Bir'den Bir çıkar" ilkesindeki zorunlu nedenselliğe karşı çıkar ve Tanrı'dan varlıkların silsile halinde çıktığı kadar, Tanrı ile âlem arasında doğrudan bir ilişki bulunduğunu kabul eden vesileci sudûr anlayışını benimser. Doğrudan ilişki, Tanrı'nın âleme her an müdahalesine imkân verdiği gibi insanın da dua, ibadet, vahiy, ilham gibi yollarla Tanrı ile ilişki kurmasına imkân verir. Vahdet-i vücûd düşüncesi, sudûr teorisinin nedensellik zincirini vesileciliğe çevirerek yaratılış varlığın belirli mertebelerinde bulunmasıyla açıklar. Üçlü, beşli, yedili gibi çeşitli sayılarda tasnif edilen varlık mertebeleri lâ taayyün mertebesi, taayyün-i evvel, taayyün-i sâni, mertebe-i ervâh,

mertebe-i misâl, merteb-i şehâdet ve merteb-i insan olarak sayılmıştır. (Demirli 2012:42/431)

Vahdet-i Vücûd düşüncesi oluşurken büyük ölçüde, İslâm filozoflarının sudûr nazariyesi ile geliştirdiği kavramlardan yararlanılmıştır. Devir nazariyesinin temeli, sudûr ve vahdet-i vücud nazariyelerin devrîsel yaratılış düşüncesine dayanır.

Devriyye metinlerinde vahdet-i vücûd düşüncesinin birçok kavramı kullanılmakta, eserler bu kavramlar ile inşâ edilmektedir. Âlemlerin yaratılışı ile ilgili lâ taayyün-ahadiyet mertebesi, taayyün-i evvel, Hakikat-i Muhammediyye mertebesi, taayyün-i sanî, vâhidiyyet mertebesi, ruhlar mertebesi, misâl âlemi, şehâdet âlemi, insân-ı kâmil mertebesi; feyz-i akdes, arş, kürsî, âyan-ı sabite, levh-i mahfûz, amâ gibi kavramlar; İbn Arabî'nin yaratılışın sebebi olarak düşüncesine temel aldığı *Kenz-î Mahfî* hadisi; yine insanın yaratılışta ilk ve zuhura çıkmada son oluşuna dair hakikatini anlatmak üzere İbn Arabî'nin yorumuna giriştiği, *Âdem henüz toprak ve su arasındayken, ben nebi idim* hadisi gibi vahdet-i vücûd düşüncesine ait unsurlar, devriyye metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

1.1.3. Tekâmül Nazariyesi

Devir nazariyesinin kavramsal içeriğini oluşturan diğer bir düşünce ise tekâmülcü yaratılış tasavvurudur. İhvân-ı Sâfâ grubu ve İbn Miskeveyh gibi düşünürlerce geliştirilen bu tasavvur, varlıkların yaratılışlarını açıklamada tekâmülcü bir yaklaşımı benimsemiştir.

Onuncu yüzyılda Basra'da ortaya çıkan ve kimlerden oluştuğu bilinmeyen İhvân-ı Sâfâ grubu, Yeni Platoncu sudûr anlayışını benimsemiştir. Toprak, su hava, ateş gibi dört unsur arasında bir irtibat kurup madenlerden başlayarak sırasıyla bitkiler, hayvanlar ve insan arasında aşama aşama sürekliliğin varlığına işaret etmişlerdir. İhvân-ı Sâfâ'ya göre her türün son basamağı ve müteakip türün ilk basamağı birbiriyle irtibatlıdır. Böylece organik olmayan madenler toprağın; toprak bitki türünün; bitki türü, hayvanın; hayvan insan türünün, insan da meleklerin

oluşmasına katkıda bulunmuştur. İnsan ay- altı âlemdeki varlıkların en üstündedir. Bitki türüyle maden arasındaki varlık mantadır (mercan); bitki türüyle hayvan türü arasındaki ara varlık ise hurma ağacıdır. Maymun anatomik yapısıyla; at uysallığıyla; fil, papağan, bülbül, güvercin akıllarıyla; arı sanatıyla insana yakın olan yaratıklardır. (Yakıt 2012:101-110)

İbn Miskeveyh de sudûr teorisini benimsemiştir. İbn Miskeveyh, Ay-altı âlemdeki varlıkların meydana gelişi ile ilgili günümüzün evrim teorisine benzer görüşler ileri sürer. İbn Miskeveyh, maddeler arasında ve varlıklar arası merhalelerde bitişiklik ve ayrılıklar olduğunu belirtir. Ona göre hayvanların evriminin son merhalesini, insana en yakın ve ona benzeyen hayvan teşkil etmektedir. İnsan âleminin en alt ucu, hayvanlar âleminin en gelişmiş merhalesine bağlıdır. Bu son mertebe, maymun veya insana benzeyen nesnâsın mertebesidir. Ay –altı âlemdeki canlıların evriminin bu son merhalesi hususunda, İbn Miskeveyh ile İhvân-ı Safâ arasında bir benzerlik de göze çarpar. Fakat aralarında tek bir fark vardır: İhvân-ı Safâ, maymun, fil, papağan, güvercin ve arıda kendilerini insana yaklaştıran bir özellik olduğunu söyleyerek insanı hayvanlara yaklaştırırlar, İbn Miskeveyh ise maymunun insan mertebesinde olduğunu söyler. (Yakıt 2012:101-110)

Tekâmülcü yaratılış nazariyelerine ait maden, bitki, hayvan ve insanın oluşumuna ilişkin görüşler; ara form olan hurma, mercan gibi varlıkların isimleri devriyye metinlerinde sıklıkla yer almaktadır.

1.2. Devir Nazariyesi ile Devriyye Metinlerinin Kur'an ve Hadis Kaynakları

Omurgasını felsefî kavramlar oluşturmakla birlikte, devir nazariyesi dinsel bir düşüncedir. Bu sebeple, İslâm dininin iki temel kaynağı Kur'an ve Hadisler, devir nazariyesinin dayanağını oluşturmaktadır.

Onlar, başlarına bir musibet geldiğinde, “Doğrusu biz Allah’a aidiz ve kuşkusuz O’na döneceğiz” derler. (Bakara 2/156) âyeti devir nazariyesinin en önemli mesnedini oluşturur. Sûfîler, devir nazariyesinin temelinde her şey aslına döner

düşüncesi bulunması husûsiyetiyle mezkûr âyeti, “İş ondan başladı, yine ona döner” şeklinde anlamıştır. Bu temel düşünce, devriyye metinlerinde meyvenin aslının çekirdek, çekirdeğin aslının meyve olduğunu anlatan çekirdek metaforu ile verilmektedir. (Kemikli, 2000,221)

Göklerin ve yerin gizlisi (gaybı) yalnız Allah'a aittir. Bütün işler ona döndürülür (Hûd 11/123)

Gerçek şu ki, insanın yaratılış tarihinde onun henüz anılan bir şey olmadığı bir dönem gelip geçmiştir. (İnsân 76 /1)

Biz insanı en güzel biçimde yaratmışızdır. Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik. (Tîn 95/ 4,5)

Mutlak varlık, Hakk'ın bütün sıfatlarının mazharı olan insanda tecellî edinceye kadar, basitten mükemmele tüm yaratılmışlardan süzülerek gelir. Devriyye metinlerinde sıklıkla geçtiği üzere insan olarak bu âleme gelene kadar “ata belinde ve ana rahminde” bir nebze sudan ibaret olan insan, meni haline gelmeden önce de her zerresi kâinatta dağınık halde bulunduğundan âlemin özü kabul edilmiştir. En güzel şekilde yaratılarak süflî âleme gönderilen insan, tekrar aslî vatanına dönecektir. (Kemikli 2000:221)

Allah, onu hangi şeyden yarattı? Az bir sudan (meniden). Onu yarattı ve ona ölçülü bir şekil verdi. (Abese 80/18,19)

Âyetle geçen yaratılış sürecini, anne rahminden başlayan yaratılış süreci olarak değerlendirmemek gerekir. Kur'an'da her şeyin sudan yaratıldığı belirtilmektedir. Tasavvufta su ile kastedilen daima “Muhammedîlik” olmuştur. Fuzûlî ve Erzurumlu İbrâhîm Hakkı'nın su motifli kaside ve gazelleri ve Kaygusuz Abdal'ın mensur eserlerindeki su motifi, bu mânâyı içerir. Devrin başlangıç noktası da “Nûr-i Muhammedî” olduğundan, âyetle bahsedilen yaratılış anını devrin başlangıcı olarak anlamak mümkündür. (Tatçı 1997: 243)

Hâlbuki, O, sizi evrelerden geçirerek yaratmıştır.' Görmediniz mi, Allah yedi göğü tabaka tabaka nasıl yaratmıştır?' Onların içinde nasıl ayı, bir ışık,

güneşi de bir kandil yapmıştır? Allah, sizi (babanız Âdem'i) yerden (bitki bitirir gibi) bitirdi (yarattı.)"Sonra sizi yine oraya döndürecek ve kesinlikle sizi (yeniden) çıkaracaktır (Nuh 71/14-17) âyetinde âlemin aşama aşama yaratılışı ve insanın topraktan başlayarak yaratılışından açıkça bahsedilmektedir.

Sizi topraktan yaratması, Onun varlığının delillerindendir. Sonra siz yayılan insanlar oluverdiniz. (Rûm 30/20) âyetinde Allah'ın insanı topraktan yaratmış olduğu belirtilmektedir. Âl-i İmrân 3/59, Kehf 18/37, Hacc 22 /5, Fâtır 35 /11, Mü'min 40/67, En'âm 6/2, A'râf 7/12 ve daha birçok Kur'an âyetinde de insanın topraktan yaratılmış olduğu ifâdesi yer alır. Devriyelerde Âdem mevzûuna, sıkça toprakla irtibat kurulmak sûretiyle değinilmektedir.

Ve ben ona ruhumdan üfledim (Hicr 15/29) âyeti ile insan ruhunun tanrısal, ezeli bir öz oluşuna işaret edilmektedir. Devre konu olan, İlâhî varlıktan kopup gelen özdür.

Allah Âdem'e tüm isimleri öğretti (Bakara 2/31) âyeti ise Hz. Âdem' in bütün ilâhî isimleri kapsayarak âlemin hülâsası oluşunu anlatır. Devriye metinlerinde insanın bu özelliği ile yer aldığını görmekteyiz.

Yeryüzünde bir halife yaratacağım (Bakara 2/30) ve Sizi yeryüzünün halifeleri kılan (En'âm 6/165) âyetleri, insanın Allah'a halîfe olarak yaratılışına dikkat çeker. Halife kelimesine ilk defa tasavvufî anlam yükleyen Gazzâlî, Allah'ın kendi sûretinde yaratarak bütün isimleri kendisine öğrettiği Âdem'in Allah tarafından üflenmiş bir ruh taşıdığını, bu özellikleriyle Allah ile insan arasında diğer varlıklarla olduğundan farklı bir münasebet bulunduğunu söyler. (Uludağ 1997:15/299-300) Hem Hak hem de Halk âleminin bir kopyası ve özeti durumundaki insan, bu özelliği ile bulunduğu âlemlerde tasarruf yetkisine, Allah'ın hilafetine nâil olmuştur. (İbn Arabî çev. Demirli 2017:631) Birçok devriye metninde insanın iki âleme sultan oluşuna değinilir.

Melekler ve rûh O'na, miktarı elli bin yıl olan bir günde yükselip çıkar. (Me'âric 70/4) Allah'a dönüş, bizim zaman algımızla elli bin yıl sürmektedir. Devriyyelerde elli bin yıl süren bu yükselişe atıflar bulunmaktadır.

Tasavvuf düşüncesinin ve devir nazariyesinin kendine dayanak aldığı hadislerin başında *Allah vardı, Onunla beraber hiçbir şey yoktu.* (Buhârî, *Bed'i'l-halk*,1) hadisi gelir. Devriyye metnlerinin özellikle başlangıç kısmında, henüz devrin başlamadığı noktayı anlatmak için mezkûr hadis kullanılır.

Nazariyenin ve devriyye metnlerinin en önemli dayanaklarından *Küntü Kenzen Mahfiyyen* veya *Kenz-i Mahfi* olarak metinlerde geçen *Ben bir gizli hazine idim, bilinmekliği istedim de insanı yarattım* (Aclûnî, *Keşfü'l Hafâ* II/132) minvalindeki kudsî hadis, Hakk'ın âlemi yaratma sebebini açıklar. Devir bu noktada başlamaktadır.

Devir kuramının ilgili olduğu diğer bir hadis ise *Ben nebi iken, Âdem su ile çamur arasındaydı* (Aclûnî, *Keşfü'l Hafâ*, II/169) olarak bilinen hadistir. Mutasavvıflara göre ezelde ilk yaratılan ruh olan Hazret-i Muhammed'in vücûd olarak yeryüzüne gelişi çok sonradır. Vakti gelen ruh madde âlemine inmektedir. Maden, bitki, hayvan aşamalarından geçerek insan haline gelen varlık, hakikatin ilmini elde ederek süflilikten doğan kusurlarından kurtulduğunda insân-ı kâmil haline gelir ve oradan da Allah'a dönerek vuslata erer. (Gürzoğlu 2011:144)

Allah, Âdem'i kendi sûretinde yarattı (Buhârî IV/102) şeklinde ifâde bulan hadis de nazariyenin ve devriyye metnlerin dayanaklarındandır. Allah isminin bütün ilâhî isimleri cem' etmesi gibi bütün isimleri kapsaması husûsiyetiyle küçük âlem olarak nitelendirilen Âdem de büyük âlemin hülâsasıdır. İnsan, insân-ı kâmil mertebesine ulaşarak anâsır-ı erba'adan madenlere, bitkilere ve hayvanlara kadar âlemdeki her şeyi kendisinde cem' etme istidadını taşır. (İzutsu 2005:289-310) Bu hususiyet, devriyye metnlerinin omurga kavramlarındandır.

Devrin başlangıcı ve ilâhî varlıktan kopan özün seyrine ilişkin, *Allah'ın ilk yarattığı, akıldır* (Aclûnî, Keşfü'l Hafâ 1/309); *Ben Allah'tanım müminler bendendir.* (Aclûnî, Keşfü'l Hafâ II/169) hadisleri ile *Sen olmasaydın ey Habîbim felekleri (kâinatı) yaratmazdım,* (Aclûnî, Keşfü'l Hafâ II/164) kudsî hadisi mesned oluşturmaktadır.

- Ey Allah'ın Resulü! Anam babam sana feda olsun, Allah'ın her şeyden önce ilk yarattığı şeyi bana söyler misiniz, diye sordum. Şöyle buyurdu: Ey Câbir! Her şeyden önce Allah'ın ilk yarattığı şey senin peygamberinin nûrudur. O nûr, Allah'ın kudretiyle onun dilediği yerlerde dolaşıp duruyordu. O vakit daha hiçbir şey yoktu. Ne Levh ne kalem ne cennet ne ateş / cehennem vardı. Ne melek ne gök, ne yer ne güneş, ne ay ne cin ve ne de insan vardı. Allah mahlûkları yaratmak istediği vakit, bu nûru dört parçaya ayırdı. Birinci parçasından kalemi, ikinci parçasından Levhi (Levh-i Mahfuz), üçüncü parçasından Arş'ı yarattı. Dördüncü parçayı ayrıca dört parçaya böldü: Birinci parçadan Hamele-i Arş (Arşın taşıyıcılarını), ikinci parçadan Kürsî'yi, üçüncü parçadan diğer melekleri yarattı. Dördüncü kısmı tekrar dört parçaya böldü: birinci parçadan gökleri, ikinci parçadan yerleri, üçüncü parçadan cennet ve cehennemi yarattı. Sonra dördüncü parçayı yine dörde böldü: Birinci parçadan müminlerin basiret nûrunu / iman şuurunu, ikinci parçadan -mârifetullahtan ibaret olan- kalplerinin nûrunu, üçüncü parçadan tevhitten ibaret olan ünsiyet nûrunu (Lâ ilâhe illallâh Muhammedün Resûlullah nûrunu) yarattı." (Aclûnî, Keşfü'l Hafâ I/265-266)

Sihhati hakkında tartışmaların süregeldiği mezkûr bu hadis ise tüm âlemin nûrdan zuhûrunun nasıl aşamalı gerçekleştiğinin izâhını yapmaktadır. Devriyyelerde devrin kavs-i nüzûl yayının bir kısmındaki varlık yolculuğu, hadiste işaret edilen tecellîler ile gerçekleşmektedir.

1.3. Devir Nazariyesi

Görüldüğü üzere devir nazariyesi; sudûr teorisi, vahdet-i vücûd ve tekâmülcü yaratılış teorisinin kavramlarıyla oluşmuş, Kur'an ve hadislerde köklerini bulan tasavvuf nazariyelerinden biridir. Mutasavvıflar, Allah'tan gelip tekrar Allah'a dönüş safahatını daireye benzeterek devir olarak isimlendirmişlerdir. Bu daire 180 derecelik iki kısma ayrıldığında, iniş çıkış yayları kavs-i nüzûl ve kavs-i urûc olarak adlandırılır.

1.3.1.Kavs-i Nüzûl

Yukarıdan aşağıya merhalelerin üzerinde gösterildiği yaydır. İlk olarak Levh-i Mahfûz'dan ayrılan ilâhî Nûr, sırasıyla Akl-ı Küll, Dokuz Akıl, Dokuz Nefis, Dokuz Felek, onlardan da tabâyi'-i erba'a (kuru, yaş, soğuk, sıcak) ve anâsır-ı erba'aya (ateş, su, toprak, hava) geçer. İnsan, anâsır-ı erba'anın bir tezâhürü olarak maden, bitki, hayvan âleminde dağınık olarak bulunur. Erkek ve kadın; maden, bitki ve hayvanda dağınık halde bulunan unsurları, yeme içme yoluyla vücûdunda toplar, Erkek menisinde ve kadın yumurtasında bulunan bu unsurlar, birleştiğinde tek hücre halini alır; anne rahmindeki dokuz ayın sonunda insan olarak doğar. Hak'tan kopan varlığın, tüm mertebelerden geçerek toprağa inene kadar geçirdiği merhaleye *kavs-i nüzûl* veya *mebde'* denir. (Güzel 1979:124)

1.3.2.Kavs-i Urûc

Varlık, kavs-i nüzûl ile gayb âleminde şهادet âlemine indikten sonra sırasıyla topraktan yani madenden bitkiye, bitkiden hayvana, hayvandan da insana geçer. İnsandan insân-ı kâmil'e geçmeyi başarır ise Hakk'a ulaşır ve böylelikle devir tamamlanır. Bakara suresindeki *Biz O'ndan geldik, elbette ona döneceğiz* sırrı tecellî eder. Topraktan başlayan geri dönüş merhalesine *kavs-i urûc* veya *me'âd* adları verilir. (Güzel 1979:124)

Devir şemasında insandan insân-ı kâmile kadar olan merhale, tasavvufun seyr ü sülûk olarak adlandırılan yolu ile kat edilir. Tasavvuf yoluna girerek seyr ü sülûkte olmak, devri tamamlamanın da gereğidir.

Sadreddîn-i Konevî, emirin daire olduğunu; seyrin ise çizgisel dairevî olduğunu belirtmek suretiyle, kaderinde daireyi tamamlamak olanın sülûkü tamamlayarak kemâle ereceğini belirtir. Konevî'nin bu açıklaması, Niyâzî-i Mısrî'nin *Devriyye-i Arşîyye* adlı mensur devriyyesinde anlattığı devir ile aynıdır. (Gedik 2018b:468)

Devir nazariyesinin en sık karıştırıldığı iki inanış tenâsüh ve hulûldür.

Tenâsüh, insan şahsiyetinin bir bölümünü oluşturduğu kabul edilen ve çeşitli inanışlarda ruh, can, nefes, jiva, atman, purusa, pudgala gibi isimlerle anılan mânevî unsurun ölümden sonra bu âlemde başka bir bedene geçmesi olarak tanımlanmaktadır. (Yitik 2011:441)

Hulûl ise, İlâhî Zâtın veya sıfatlarının, yaratıklardan birine veya tamamına intikal edip onlarla birleşmesi anlamına gelmektedir. (Demirci, 1998:340)

Ancak devir nazariyesini oluşturan sudûr, vahdet-i vücûd, İslâm düşüncesindeki tekâmül tasavvurları ile Kur'an ve Hadis kaynakları iyice anlaşıldığında devir nazariyesinin tenâsüh ve hulûl gibi inanışlarla hiçbir alâkasının olmadığı görülecektir. Nitekim devriyye türü ile ilgili yazan ilk müelliflerden Fuad Köprülü, devir inanışı her ne kadar Neo Platoncuların görüşlerinden temelle oluşmuşsa da bu telakkînin İslâm inancı ile genişleyerek inceldiğini; mahiyetini değiştirerek tenâsüh kısmından kurtulduğunu ifâde eder. (Köprülü 2018: 420)

1.4. Edebî Tür Olarak Devriyyeler

İslâm'dan önce de gelişmiş bir edebiyata sahip olan Araplar, İslâmiyet'in kabulünden sonra edebiyatlarını farklı bir mahiyette de olsa geliştirmeye devam etmişlerdir. Özellikle medh, hiciv gibi türlerde gelişmiş olan Arap dili ve edebiyatı, diğer Müslüman milletleri etkilemiştir. Ancak, devir nazariyesinin edebiyat alanındaki görünümü olan devriyye türü eserlere Arap edebiyatında rastlanılmamaktadır. Devriyyeler, Fars ve Türk mutasavvıf şairlerince vücûda getirilmiş olup en kâmil düzeye Türk edebiyatında ulaşmıştır. Arapların devriyye türüne katkıları edebî değil yukarıda etraflıca açıkladığımız nazariyeler ile olmuştur. (Gedik 2018a:113-116)

Fars edebiyatında İbn Yemin, Feyzî-i Hindî gibi şairler, devriyye türünde eserler vermişlerdir. Türk edebiyatında ise 12. yüzyılda Hoca Ahmed-i Yesevî ile başlayarak 20. yüzyılda Neşat Ertaş'a kadar çok sayıda şairin bu türde yetkin eserleri mevcuttur. Halen Âlevî şairlerce devriyye türü şiirler söylenmekte ve yazılmaktadır.

1.4.1. Türk Edebiyatında Devriyyeler Hakkındaki Literatür

Türk edebiyatında yaygın ve kâmil seviyeye ulaşan devriyye türünü ilmî olarak inceleyen önemli yazılar da kaleme alınmıştır. Türle ilgili ilk çalışma Rıza Tevfik'in "Devriyyeler" isimli makalesidir, (Bölükbaşı 2015:61) Daha sonra Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı edebiyatımızda önemli yer teşkil eden eserinde devriyye bahsinde bulunmuştur. (Köprülü 2018:418-444) Abdülbâki Gölpınarlı' nın *Alevi ve Bektaşî Nefesleri* isimli eserinde devriyelerle ilgili bir bölüm vardır ki türün benzerlerinden ayrılan yönlerine dikkat çekmesi bakımından önemlidir. (Gölpınarlı ty:70-82)

Bu üç önemli ismin çalışmalarından sonra konu ile ilgili çok sayıda makale yazılmıştır. Bu makaleler, bir şairin devriyyesini açıklamak ya da türün genel özelliğini ele almak cihetinden konuyu ele almaktadır. Fevziye Abdullah Tansel'in "Olanlar Şeyhi İbrâhîm Efendi ve Devriyyesi" (Tansel 1969:187-199), Abdullah Uçman'ın "Devriyyeler üzerine Rıza Tevfik'in Yayınlanmamış Bir Makalesi" (Uçman 1991: 537-564), yine Abdullah Uçman'ın "Devir nazariyesi ve Osmanlı Tasavvuf Edebiyatında Devriyyeler" (Uçman : 2014,575-625), Mustafa Tatcı'nın "Niyazî-i Mısırî'nin Devriyyeleri ve Devir Anlayışı" (Tatcı 1997:243), Abdurrahman Güzel'in "Niyâzî-i Mısırî'nin Gözden Kaçan Bir Eseri (Risâle-i Devriyye)" (Güzel 1979:124), Bilal Kemikli'nin "Türk Tasavvuf Edebiyatında Devriyye ve Sun'ullah Gaybi'nin Devriyyesi" (Kemikli 2000:221), Pakize Aytaç'ın "Devriye Metinlerinde Geçen Omurga Kavramlar" (Aytaç 2011:4-29), Nusret Gedik'in "Konevî Düşüncesinin Türk Edebiyatına Yansıması Olarak Devriyye Nazım Türü" (Gedik 2018b:468) makaleleri önemlidir.

Konu ile ilgili olarak Murat Özgökmen tarafından *Türk İslâm Edebiyatında İlâhiler, Nefesler, Devriyyeler* (Özgökmen 2009) adlı yüksek lisans tez çalışması yapılmıştır. Devriyye türü ile ilgili en kapsamlı ve toplayıcı çalışma, Nusret Gedik'in *Türk Edebiyatında Manzum Devriyyeler* adını taşıyan ve kitap olarak basımı da yapılmış doktora çalışmasıdır. (Gedik 2018a) Adı geçen tez, konuyu tüm yönleriyle teferruatlı ele alması bakımından şu an için baş kaynak niteliğindedir.

1.4.2. Devriyye Türünün Şekil Özellikleri

Edebiyatımızda hem mensur hem de manzum devriyyeler yazılmıştır. Türk edebiyatında bilinen mensur devriyyeler; Kaygusuz Abdal'ın *Budala-nâme*, Sinan Ümmî'nin *Kutbü'l-Me'ânî*, Niyâzî-i Mısrî'nin *Risâle-i Devriyye* ve *Devretü'l-Arşıyye*, Resmi Giridî Ali Baba'nın *Uyûnü'l-Hidâye* isimli eserleridir.

Türün en yaygın örneği manzum tarzda yazılanlardır. Manzum devriyyelerde en çok gazel nazım şekli kullanılmakla birlikte, kâside ve mesnevî şekline de sıklıkla rastlanılmaktadır. Ayrıca destan, nefes, tercî'-i bend, terkîb-i bend, murabba, muhammes, tahmîs, müselles, müseddes gibi nazım şekilleri de kullanılmıştır. (Gedik 2018a: 75-76)

Devriyye metinlerinde, aruz vezni hece vezninden daha çok tercih edilmiştir. Serbest vezinle yazılmış devriyye metnine ise rastlanmamaktadır. (Gedik 2018a: 147)

Kafiye ve kullanılan redifler yönünden incelendiğinde ise, her şairin farklı üslûbu olduğu görülmektedir. Ancak birbirine nazire olarak yazılan devriyyeler, nazire geleneğine uygun olarak aynı vezin ve kafiye esasını sürdürmektedir.

Devriyyelerde kullanılan dil, şairin yaşadığı döneme ve mensubiyetine göre değişmektedir. İlk dönem olarak sayabileceğimiz Yunus Emre, Âşık Paşa, Eşrefoğlu Rûmî gibi sûfiler, sade bir dil ve üslûp kullanılmaktayken daha sonraki dönemlerde Oğlanlar Şeyhi İbrâhîm Efendi, Sun'ullah Gaybî gibi şairler daha ağır bir dil ve felsefik bir üslûba yönelmiştir. (Gedik 2018a:149)

Devriyyeler hakkında daha önce yapılan çalışmaların özeti mahiyetinde olan ilk bölümde, türün başat özellikleri ile kavramsal unsurlarını ortaya koyduk. Sonraki bölümde 16.yüzyıl tasavvuf ve edebiyat sahası özellikleri ile bu yüzyılda devriyye türünün genel görünümünü ele alacağız.

2. BÖLÜM

16. YÜZYIL TÜRK EDEBİYATININ ÖZELLİKLERİ VE DEVRİYYELER

Önceki bölümde ele aldığımız üzere devriyyeler, daha çok Fars ve Türk edebiyatına özgü bir türdür. Özellikle Türk edebiyatında yetkinliğe kavuşmuş olan devriyyeler, yazıldığı dönemin siyasî, sosyal ve kültürel atmosferinden etkilenmiştir. Şairler, tenâsüh ve hulûlle karıştırılmaya elverişli kavramsal yapısından dolayı devriyye türüne çekimser yaklaşmıştır. Bununla birlikte çeşitli edebî muhitlerde, zaman içinde artan sayı ve yetkinlikte devriyye metinleri vücûda getirilmiştir.

İlk devriyye örneğini 12. yüzyılda Ahmed-i Yesevî'nin şiirleri arasında bulmaktayız. 13. yüzyılda Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, 14. yüzyılda Yûnus Emre, Âşık Paşa ve Saîd Emre'nin yazdığı devriyyeler tespit edilmiş olup 15. yüzyıldan itibaren çok daha fazla sayıda şair tarafından devriyye türü benimsenmiştir. (Gedik 2018a:219 v.d.)

Tüm dönemlere ait devriyye metinlerindeki ortak özellik, 1.tekil şahıs üslûbunun şiirlerde benimsenmiş olmasıdır. Şair, devir yolculuğunun tamamı kendi başından geçmiş yahut devrân sırasındaki fiilleri kendi yapmış gibi anlatır. Ayrıca tüm devriyye metinlerinin konusu ortak olup Mutlak Varlık'tan kopup gelen ilâhî nûrun varlık mertebelerinden geçmek sûretiyle toprağa inişini, sonra tekrar yükselişe geçip ayrıldığı yere varmasını ve vuslata erişini anlatır. Zaman içinde devriyye metinlerindeki farklılaşma, dil ve üslûp açısındandır. İlk dönem devriyyeleri, sade bir dil içermekte olup devri aşama aşama sunmak yerine metaforlarla anlatır. 17.yüzyıldan itibaren yazılan şiirler ise daha felsefik bir dile sahiptir ve devir macerasını tüm unsurlarıyla mertebe mertebe açıklar. (Gedik 2018a:154-163)

16. yüzyıl, devriyye türü açısından geçiş yüzyılıdır. Bu yüzyılda, çok sayıda ve farklı temâyüllerdeki şairler tarafından devriyyeler yazılmış olmasının yanı sıra sade ve metaforik anlatımdan karmaşık felsefî üslûba geçişin örnekleri bulunmaktadır. Ayrıca, önemli Hurûfî şairlerin eserlerini verdiği bir yüzyıl olması

sebebiyle, Hurûfliğe ait ıstılah kadrosu ve bu yüzyılda kurumsallaşan Bektaşîliğe ait unsurlar, devriyyelere eklenmiştir. Çalışmamızın amacı, belirttiğimiz özellikleri nedeniyle 16. yüzyıl devriyye metinlerini tespit ederek muhteva incelemesi yapmaktır. Böylelikle, geçiş yüzyılı olan 16.yüzyılda yazılan devriyyelerin tüm dönem devriyyeleriyle ortak ve ayrışan yönleri tespit edilebilecektir.

2.1. 16. Yüzyıl'da Osmanlı Devleti'nin Genel Durumu

14. yüzyıl başında kurulan Osmanlı Devleti, bu dönemde önemsiz bir sınır beyliğiydi. Ancak bu küçük devlet, “gazâ” anlayışıyla yavaş yavaş eski Bizans topraklarını ele geçirip Arap ülkelerini de fethetmek sûretiyle 1517'den itibaren en güçlü İslâm devletine dönüşmüştür. Bu fetihlere, Orta Avrupa'dan Hint Denizi'ne uzanan bir alanda gerçekleşen sürekli askerî başarılar eklenince Osmanlı Devleti, bir dünyâ gücü olmuştur. II. Bâyezîd (1480-1512), Yavuz Sultan Selîm (1512-1520), Kanûnî Sultan Süleymân (1520-1566), II. Selîm (1566-1574), III. Murâd (1574-1595) ve III. Mehmed (1595-1603) 16. yüzyıl padişahları olup bu yüzyıl sonlarında artık bir imparatorluğa dönüşen Osmanlı; maliye politikaları, devlet ve hükümet gelenekleri, toprak düzeni bakımından Ortadoğu İmparatorluklarının en gelişmiş örneği haline gelmiştir. (İnalcık 2003:9)

2.1.1. 16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyokültürel Ortam

16. yüzyılda yaşanan siyasal büyüme ilim ve kültür sahasını da etkilemiş, bu alanlar en parlak dönemine ulaşmıştır. Mimari alanında Mimar Sinan; coğrafyacı Pîrî Reis; bilginler Kınalızâde Ali Çelebi, Taşköprüzâde, Ebussuûd Efendi, İbn Kemâl; tezkire yazarları Lâtîfî, Âşık Çelebi gibi Türk ilim ve kültür tarihinin dev isimleri bu yüzyılda yetişmiştir.

İstanbul'un fethiyle birlikte Fatih Sultan Mehmed'in bu şehri ve tüm Osmanlı coğrafyasını dünyâ ilim ve kültür merkezi haline getirme çabası, 16. yüzyılda da devam etmiştir. Hükümdarların yanı sıra Sokullu Mehmed Paşa gibi vezir-i azamlar

tarafından da birçok medrese açılmış; bu medreselerde tıp, hadis, fıkıh, tabiat bilgisi, matematik, edebiyat gibi ilimler ders olarak okutulmuştur (Alıcı, Mermer 2021:2). İlim ve kültür hayatında ulaşılan seviye nedeniyle, başka ülkelerden ilim adamları ve sanatçılar da Osmanlı topraklarına tahsil için gelmiştir. Öyle ki Fatih Sultan Mehmed ve Yavuz Sultan dönemlerinde yabancı ülkelerden İstanbul'a olan beyin göçünün artışından, yerli sanatçılar sıkıntı duymuşlar; yaşadıkları rahatsızlığı yazdıkları beyitlerde dile getirmişlerdir. (İsen, İpekten 1992:130)

2.1.2. 16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Edebiyat Sahası

16. yüzyıl, hem nazım hem nesir alanında çok sayıda eserin ortaya konulduğu, edebi açıdan zirve olarak nitelendirilebilecek bir yüzyıldır. Şüphesiz bu durumda, kendileri de şiir yazıp sanatla uğraşan dönemin padişahları ve ileri gelenleri tarafından sanatın ve sanatçıların korunup kollanmasının etkisi büyüktür. Fatih Sultan Mehmed'le başlayan yazar ve şairleri himaye etme geleneği, Kanûnî ile en üst seviyeye varmıştır. Yüzyılın padişahları Yavuz Sultan Selim (Selimî), Kanûnî Sultan Süleymân (Muhibbî), II. Selîm (Selîmî), III. Murâd (Murâdî), III. Mehmed (Adnî) aynı zamanda şairdir. Kanûnî'nin Muhibbî mahlasıyla yazdığı Dîvân, Türk edebiyatının hacim olarak en büyük dîvânlarından biridir. (Alıcı, Mermer 2021:4)

Başlangıçta İran edebiyatından etkilenen şiirimiz, yeni mazmun ve imgelerin eklenmesiyle 15. yüzyıldan itibaren kendine özgü bir yapı ve muhteva kazanmaya başlamıştır. 16. yüzyıla gelindiğinde arûzun en iyi şekilde kullanılıyor oluşuyla, şiirimizin arûz kalıpları, mazmûnları ve konuları belirli hale gelmiş; böylelikle Acem etkisinden sıyrılan yerli ve klasik Türk şiiri oluşmuştur. (İsen, İpekten 1992:143)

Bu yüzyılda Osmanlı Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi özellikleri bırakılarak daha çok Arapça, Farsça kelimeler; tamlamalar ve deyimler kullanılmak sûretiyle klasik biçimini almıştır. Bu sebeple 16. yüzyılın dili, önceki dönemlerden daha farklı, ağdalı ve süslü bir dil olma özelliğini taşır. (İsen, İpekten 1992:144)

16. yüzyılda gazel, kaside ve mesnevî nazım biçimleri çokça ve yetkin olarak kullanılmıştır. Zâtî, Bâkî ve Fuzûlî hem bu yüzyılın hem de sonraki yüzyılların en önemli şairleri olarak kabul edilir. Devrin diğer önemli şairleri olarak gazel ve kaside türünde Hayâlî, Nev'î, Gelibolulu Mustafa Âlî, Bağdatlı Rûhî ve Hayretî'yi; mesnevî türünde ise İstanbullu Kara Fazlı, Taşlıcalı Yahyâ Bey, Bihiştî Sinân Çelebi ve Bursalı Lâmiî'yi sayabiliriz.

2.1.3. 16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Tasavvuf Sahası

Osmanlı Devleti'nin kuruluş mayasında olan tasavvuf telakkîsi, hem devlet ricâlinin hem de halkın tasavvufa olan temâyülü ile Osmanlı Devleti'nin mevcûdiyeti boyunca var olmuş ve toplumu etkileyip biçimlendirmiştir. 16. yüzyıl, özellikle sünnî tarîkatler açısından parlak bir yüzyıldır. Bu yüzyılda, daha önce kurulan birçok tarîkatin büyüdüğünü ve kurumsallaştığını görmekteyiz.

Halvetîyye tarîkati, Anadolu'da bu yüzyılın en etkili tarîkatidir. 14.yüzyılda İran'da ortaya çıkan Halvetîlik, Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî halifeleri tarafından Anadolu'da yayılmıştır. 16. yüzyılda kurulan tekkelerle yaygınlaşan ve birçok kola ayrılan Halvetiyye'nin bu yüzyıldaki en önemli şeyhleri Sünbül Sinan, Merkez Efendi, Şeyh Şâbân-ı Velî, Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin Marmaravî, İbrâhîm Ümmî Sinan, İbrahîm-i Gülşenî ve Şemseddîn-i Sivâsî'dir. (Öngören 2000:27 v.d)

15. yüzyılda, Türkistan'daki Nakşi şeyhi Ubeydullah Ahrar'a intisab ettikten sonra Anadolu'ya dönerek Nakşibendiyye tarîkatini yaymaya başlayan Abdulllah İlâhî'nin (ö.1491) halifesi Emîr Buhârî, (ö.1516) İstanbul'daki ilk Nakşibendî tekkesini kurmuştur. 16. yüzyıl boyunca Emîr Buhârî'nin halifeleri tarafından kurulan tekkelerle, Nakşibendiyye tarîkati Anadolu'da yayılmış ve etkinlik kazanmıştır. (Uludağ, haz. Ocak 2014:35)

Hacı Bayrâm-ı Velî (ö.1430) tarafından kurulan ve 16.yüzyılda Anadolu'da faaliyet gösteren tarîkatlerden biri olan Bayrâmîyye tarîkati; Şemsiyye-i Bayrâmîyye, Melâmîyye-i Bayrâmîyye ve Celvetiyye olarak üç kola ayrılmıştır. İkinci devre

Melâmiliği de denen Bayrâmî Melâmiliği, Ömer Dede Sikkînî tarafından kurulmuş olup 16. Yüzyıl tarîkatin en etkin dönemidir. Kaynaklar, bu yüzyılda makama geçen Pir Ali Aksarayî' den sonra kutupluk rütbesinin Oğlan Şeyh diye bilinen İsmâîl Mâşûkî'ye geçtiğini belirtir. İsmâîl Mâşûkî (ö.1538), düşünce ve irşâd faaliyetleri nedeniyle idam edilmiş olup Oğlan Şeyh'in idamıyla ilgili şer'î sicilde yer alan ithamlardan biri de devir nazariyesi çerçevesinde söyledikleridir. Yine aynı kola mensup Hamza Bâlî de (ö.1561) benzer sebeplerle idam edilmiştir (Öngören 2000:155 v.d,286 v.d.). Bayrâmîyye tarîkatinin Celvetiyye kolu, Azîz Mahmûd Hüdâyî tarafından 16. yüzyılın sonunda kurulmuş olsa da Celvetiyye'nin ortaya çıkışını hazırlayan silsileye mensup zevat, 16. yüzyılda Anadolu'da faaliyet göstermiştir. Bu zâtlardan en bilineni, Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin mürşidi Şeyh Mehmed Üftâde Hazretleridir (ö.1580). (Öngören 2000:179)

16. yüzyılda etkin olan tarîkatler arasında Mevlevîlik, Anadolu'daki tasavvufî faaliyetlerin başlangıcı açısından önceliğe sahiptir. 13. yüzyıl ile 15. yüzyıllar arası, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye nisbet edilerek kurulan tarîkatin âdâb ve erkânıyla kuruluş ve yayılma dönemidir. 16. yüzyılda kuruluşunu tamamlayan Mevlevîlik tarîkatine ait birçok mevlevîhâne ve zâviyenin Anadolu'da mevcudiyetine rağmen bu yüzyıldaki diğer tarîkatlere göre Mevlevîliğin toplum üzerinde fazla etkisi bulunmamaktadır. (Öngören 2000:205 v.d)

Ele aldığımız yüzyılda Anadolu'da faaliyet gösterdiği tespit olunan diğer sünî tarîkatler olarak Zeyniyye, Kübreviyye, Kâdiriyye, Semerkandiyye ve Şâzeliyye'yi saymak mümkündür (Öngören 2000: 185.vd). Ehl-i Sünnet çizgisi dışında değerlendirilen tasavvufî oluşumlardan ise Hurûfilik ve Bektaşîlik, 16. yüzyılda Anadolu sahasında etkindir.

14.yüzyılda Fazlullâh-ı Esterâbâdî tarafından İran'da kurulan Hurûfilik, 15. yüzyılda Anadolu coğrafyası ve Suriye'de yayılmış, 17. yüzyıl ortalarına kadar varlığını devam ettirmiştir. 16.yüzyıl bu akımın en etkin olduğu yüzyıldır. (Usluer 2009)

Hacı Bektâş-ı Velî'ye nisbetle teşekkül eden bir tarîkat olan Bektâşiyye, ehl-i sünnet ve'l-cemâat üzere olmayı yolunun şartı olarak gören Hacı Bektâş-ı Velî düşüncesinden zamanla uzaklaşarak gayri sünnî bir yapıya bürünmüştür. 15. yüzyıldan itibaren Hurûfilik tesirlerinin artması, 16. yüzyılda ise Şah İsmâîl'in etkisiyle şi'î unsurların girmesi ve Balım Sultan'ın tarîkati düzenlemesi ile Bektâşîlik yeni bir yapı kazanmıştır Yeniçeri Ocağının kuruluşunda önemli rol oynayan Bektâşiyye, devletin resmen tanıdığı ehl-i sünnet çizgisi dışındaki tek tarîkat olma özelliğini taşır. (Uludağ 2014:39).

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren tasavvuf faaliyetlerinin en üst noktaya ulaştığı dönem, 16. yüzyıl olmuştur. Tasavvuf faaliyetlerinin Anadolu'da bu kadar yaygınlaşmasının en büyük sebebi, devlet ricâlinin tarîkatlere gösterdiği hoşgörü ve himâyedir (Öngören 2000).

2.2. 16. Yüzyıl Tasavvuf Edebiyatı Bağlamında Devriyyeler

Tasavvuf çevrelerinde yetişen şairler, şiirlerinde inançlarının verdiği coşkuyu dile getirmiş, devriyye yazarlar ise bu coşkunun yanı sıra karmaşık ve yanlış anlaşılmaya açık bir inanç öğretisini de dizelerinde yansıtmışlardır. Tarafımızca 16. yüzyıl devriyyeleri tespit edilirken öncelikli olarak vahdet-i vücûd teorisini benimseyen ve bu öğreti doğrultusunda görüş beyân etmekten çekinmeyen tasavvuf çizgisindeki tarîkatler ve mensubu şairler ele alınmıştır. Bu inceleme muvacehesinde Halvetî, Melâmî-Hamzavî, Hurûfî ve Alevî-Bektâşî inanç çevrelerine mensup şairlerin, devir nazariyesini benimseyerek nazariyenin unsurlarına hâvî eserler vücûda getirdiği belirlenmiştir.

2.2.1. 16. Yüzyıl Halvetî Edebiyatı ve Devriyyeler

Türk tasavvuf edebiyatı tarihine baktığımızda, Halvetiyye tarîkatinin şiire en çok önem veren tarîkatlerden biri olduğunu görmekteyiz. 16. yüzyılda yaşayan Halvetî şeyhlerinin neredeyse tamamı, açıklayıcı risâlelerin yanı sıra şiir de yazmıştır. Halvetî tarîkatine müntesip birçok derviş de şiirle meşgul olmuştur. Ancak söylenen

şairler, diğer tarîkatlere mensub şairlerde de görüleceği üzere sanatsal kaygılardan ziyâde, tasavvuf inanç ve düşüncesini aktarma sâiki taşımaktadır.

Halvetiyye tarîkatinin Mevlevîlik ve Bektâşilik gibi kendine özgü terminolojisi bulunmamaktadır. Bu tarîkat tarafından üretilen az sayıdaki tasavvufî kavram da 16. yüzyıldan sonraki zaman diliminde kullanılmıştır (Öztürk 2003:222). Halvetiyye'nin birçok koluna mensub şairler, vahdet-i vücûd görüşünden etkilenerek bu etkiyi şiirlerine yansıtmıştır. 17.yüzyıla gelindiğinde Ahmediyye kolunun Mısırîyye şubesinin kurucusu olan Niyâzî-i Mısırî'nin şiirlerinde, bu etkilenmenin en üst boyutta tezâhür ettiğini görmekteyiz (Uludağ 1997b:393-395). 16.yüzyıl boyunca eser vücûda getiren Halvetî şairler de şiirlerinde vahdet-i vücûd düşüncesini ve devir nazariyesini dile getirmiştir.

Bu yüzyıldaki Halvetî şairlerinin günümüz Türkçesine aktarılan dîvânları tarafımızca incelenmiş; İbrâhîm-i Gülşenî dîvânındaki 1 gazel, Vâhib-i Ümmî dîvânındaki 2 gazel, Eroğlu Nurî dîvânındaki bir koşma, Mehmed dîvânındaki 2 gazel, Senî Alî dîvânındaki 1 gazel, Usûlî dîvânındaki 2 gazel, Seyyid Nizamoğlu dîvânındaki 1 mesnevî devriyye türünde yazılmış metinler olarak tespit edilmiştir.

2.2.2. 16.Yüzyıl Melâmî-Hamzavî Edebiyatı ve Devriyyeler

İkinci devre Melâmîleri olarak da bilinen Bayramî-Melâmîleri, 16. yüzyıldaki şeyhleri Hamza Balî'nin idamından sonra Hamzavî adıyla da anılmaya başlar. Değişiklik, yalnız isim yönünden değil aynı zamanda tarîkatin yapısı ve tasavvuf anlayışı açısından da gerçekleşmiştir. Tarîkat şehirli karakter kazanmış; bu durum öğretisini de etkileyerek vahdet-i vücûd inancı hareketin daha önceki düşünsel alt yapısını oluşturan mehdilik telâkkisinin önüne geçmiştir. Öyle ki tarîkatin 16. yüzyıldaki şeyhleri İsmâîl Mâşûkî ve Hamza Balî'nin devre müteallik söylemlerinin hulûl düşüncesi ile karıştırılması, bu şahısların idamlarına neden olmuştur (Ocak 1997:101). Tarîkatin düşünsel yönü, edebî anlayışlarını da etkilemiş, yazılan eserlerin muhtevasını belirlemiştir.

Zümre edebiyatları içinde Melâmî-Hamzavî edebiyatı, kendisine özgü hususiyetleri olan müstakil bir edebiyattır. Müfrit Vahdetçi olarak tanımlanan Melâmîlerin yazdıklarında Hz. Ali ve Ehl-i beyt sevgisi yoğun olarak görülmekle birlikte, teberri yoktur. Melâmî şairler, alaycılıktan uzak, melâmet neşvesi taşıyan bir anlatımı benimsemişlerdir. Vahdet-i vücûd düşüncesinin unsurları, derin tasavvuf telâkkileri, kutup ve insân-ı kâmil kavramları Melâmî şiirinin konusunu oluşturur (Gölpınarlı 2018:53). Bu minvaldeki devriyyeler, Melâmî-Hamzavî şairlerin benimsediği bir tür olmuştur.

16. yüzyıl Melâmî-Hamzavî müelliflerin eserleri üzerinde yaptığımız inceleme neticesi, devriyye türünde yazılmış Dukakinzâde Ahmed Bey'e ait 1 adet tercî'-i bend, Kaygusuz Vizeli Alâeddin'e ait 2 adet nefes, İdris-i Muhtefî ye ait 1 adet gazel bulunmuştur.

2.2.3.16. Yüzyıl Hurûfî Edebiyatı ve Devriyyeler

Hurûfilik, harfler üzerine kurulan bir sistemle, vahdet-i vücûd öğretisine yeni yorum getirmiş bir ekoldür. Hurûfilikte Kur'an ve hadis yorumları da önemli yer tutar. (Usluer 2009:234 v.d)

Hurûfiliğin kurucusu Fazlullâh-ı Esterâbâdî, Hurûfiler tarafından tanrı mertebesinde telâkkî edilmiştir. Gerek harf sistematiğini esas alan vahdet-i vücûd anlayışlarına özgü ıstılahların kullanılması gerekse Fazlullâh'ı yücelten ifâdelerin Hurûfî şairlerin yazdıkları metinlerde yer alması; bu görüş ile meydana getirilen edebi eserlerin ayrı bir zümre edebiyatı olarak ele alınmalarına yol açmıştır.

Hurûfî edebiyatının bast, terkîb, hâl ü mahal, sî vü dü, bist u heşt, istivâ, hutût-i ümmiyye, hutût-ı ebiyye, ümmü'l-kitâb, muhkemât, müteşâbihât gibi kendine özgü kavramları vardır. (Gölpınarlı 2018:52) Bu ıstılahlar, kendini Hurûfî olarak tanımlayan şairlerin yanı sıra Hurûfî olmayan şairler tarafından da edebiyatımızda kullanılmıştır. Bu konuda en bilinen örnek Gelibolulu Mustafa Âlî'dir. Gelibolulu Âlî, Hurûfilikle ilgili olumsuz düşüncelere sahiptir ve bu düşüncelerini yazılarında

ifâde etmiştir. Ancak bununla birlikte şiirlerinde Hurûfilik öğelerini kullandığını görmekteyiz. Benzer yaklaşım başka şairlerde de gözlemlenmiştir. Bunun sebebi, Hurûfilik öğretisinin vahdet-i vücûd düşüncesine benzerliği nisbetinde edebî, düşünsel dünyamızda yaygınlaşması; şairlerin Hurûfî ıstılahlarını Hurûfiliğe ait olduğunu bilmeden kullanmasıdır. (Usluer 2019:82) Hurûfî öğretisini yeni coğrafyalarda tanıtip yayma amacıyla yazılmış olmaları, Hurûfî metinlerin en başat özelliğidir. (Usluer 2009:29) Bu sebeple Hurûfî şiirleri yoğun bir ıstılah kadrosuna sahiptir.

Fazlullâh-ı Esterâbâdî tarafından 14. yüzyılda İran’da kurulan Hurûfiliğin öğretisi olarak devamı ve gelişimi, 17. yüzyıla kadar izlenmiştir. (Usluer 2009:27) Bu bakımdan 16. yüzyıl, Hurûfilik düşüncesinin en güçlü olduğu dönem olup keyfiyet edebiyata da yansımıştır. 16. yüzyılda, tüm Hurûfilik öğelerini kuşanmış güçlü bir zümre edebiyatı oluşmuştur.

16. yüzyıl Hurûfî metinleri ele alınarak değerlendirildiğinde, Arşî’nin 2 gazeli, Handanî’nin 1 gazeli ile 1 kasidesi, Misâlî’nin 2 kaside ve 1 gazeli, Muhîti’nin 2 gazeli, Muhyiddîn Abdal’ın 1 nefesi ve 2 gazelinin devriyye türünde yazılmış olduğunu görmekteyiz.

2.2.4. 16.Yüzyıl Alevî-Bektâşî Edebiyatı ve Devriyyeler

Bektâşîlik tarîkatinin temelleri, Anadolu’da 13. yüzyılda çıkan Babaîler ayaklanmasından sonra Hacı Bektaş-ı Velî çevresinde toplananlarla atılmıştır. Bektâşîlik ve tarîkatten çok inançlar bütünü olarak nitelendirilen Anadolu Alevîliği’nin birleşmesi ile bu iki inanç kesimi birlikte anılmaya başlanmıştır. Türkler, İslâmiyet’i kabul ettikten sonra eski inanç sistemlerine ait unsurları devam ettirmişler, Alevî-Bektâşî muhiti bu eski kök inançların yaşadığı ortamı oluşturmuştur.

Muhteva olarak İslâm ile eski Türk inançlarının sentezini içeren Alevî-Bektâşî edebiyatının kökleri, Yûnus Emre’ye kadar uzanmaktadır. Alevî- Bektâşî

edebiyatının kuruluşu ise 14. yüzyılda Kaygusuz Abdâl ile olmuştur. 15. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Hurûfîlik etkisinin Bektâşî tarikatine girmesiyle, tasavvufun yanı sıra şarap ve sevgili gibi unsurlar da bu edebiyata eklenmiştir. (Artun 1999)

Alevî-Bektâşî edebiyatının kendine özgü ayırıcı özellikleri vardır. “Eşik, dâr, çerâğ, taht, dört kapı, kırk makam, tîg-bend, tığlamak, koç-kurban, ayn-i cem, gâib erenler, dem, sâkî gibi ıstılahları barındıran bu zümre edebiyatına ait eserlerde Hz. Ali, On İki imam, Ehl-i Beyt tevellisi ve Ehl-i Beyt düşmanlarına teberri ile Hacı Bektâş-ı Velî, Balım Sultan ve diğer Bektâşî yolunun büyüklerinin isim ve menkıbeleri yer almaktadır. Alevî-Bektâşî şairlerin şiirlerinde laubali bir üslûbun hâkim olmasının yanı sıra şiirlerde genellikle alaycı mazmunlar kullanılır. (Gölpınarlı 2018:52)

Bektâşîlik, Balım Sultan etkisiyle 16. yüzyılda kurumsallaşmasını tamamlarken Alevî-Bektâşî edebiyatı, tüm sözler söylenip bittiği için kendini tekrar etmeye başlayan durgunluk dönemine girmiştir. Bununla birlikte Bektâşî edebiyatı, en güçlü aşıklarını bu yüzyılda çıkarmıştır. Alevî geleneğinin büyük usta ve kutsal sayarak “Yedi Kutuplar” adını verdiği yedi ozan; Pîr Sultan Abdâl, Hatâyî, Yemînî, Vîrânî, Kul Himmet, Teslim Abdal ve Nesîmî’dir. (Artun 1999) Bu âşıklardan altı tanesi 16.yüzyılda yaşamıştır.

Devriyye türünü en çok benimseyen zümre, Alevî ve Bektâşî kesimidir. Daha önce belirttiğimiz üzere devriyyelerin muhtevası, nazariyeye aşina olmayanlarca İslâm dışı inanışlarla karışmaya çok müsaittir. Alevî-Bektâşî zümresine mensup şairler, düşünce ve söylemlerinde daha özgür olmaları sebebiyle devriyye türünde şiirler söylemekten çekinmemişlerdir. 16. yüzyıldaki Alevî-Bektâşî muhitlerine mensup şairlerin eserleri incelenmekle; Hasan Dede’ye ait 1 nefes; Kul Himmet’e ait 4 nefes; Kul Hüseyin’e ait 1 nefes; Nemâyî’ye ait 1 gazel; Pîr Sultan Abdâl’a ait 2 nefes; Şâh İsmâîl Hatâî’ye ait 2 destan, 1 nefes ve 1 gazel; Vîrânî’ye ait 2 nefes ve 2 gazel, Yemînî’ye ait 1 gazel devriyye olarak tespit edilmiştir.

2.2.5. 16. Yüzyılda Diğer Muhitlerde Yazılan Devriyyeler

Devriyye yazan şairler, tüm dönemlerde olduğu gibi 16. yüzyılda da belli başlı tasavvufî edebiyat muhitlerine mensuptur. Ancak, bu bilindik zümreler dışında devir nazariyesini şiirlerine konu edinen şairler de vardır. 16.yüzyıl mutasavvıf şairlerinin divanlarında yaptığımız inceleme neticesi, devriyye türünde vücûda getirilmiş Kâdiriyye tarîkati Eşrefiyye kolundan Eşroğlu Rûmî'nin halifesi Abdürrahîm-i Tirsî'ye ait 1 gazel; hayatları hakkında bilgi olmadığı için müntesib oldukları tasavvuf muhiti bilinemeyen Nâtıkî'ye ait 1 gazel ile Garîkî'ye ait 5 gazel, ve Gelibolulu Mustafa Âlî'nin 1 terkib-bendi bulunmuştur.

Tespit ettiğimiz çeşitli tasavvufî edebî temâyüllere sahip şairlerin devriyyeleri, hâvi oldukları ortak muhteva açısından bir sonraki bölümde incelenecektir.

3. BÖLÜM

16. YÜZYIL DEVRİYYE METİNLERİNİN MUHTEVA ÖZELLİKLERİ

Çalışmamızın bu bölümünde, devriyelere dair genel muhteva özelliklerine değinildikten sonra 16.yüzyıl devriyelerine ait muhteva, metin tahlili yöntemiyle ele alınıp açıklanacaktır.

3.1.Devriyyelerin Genel Muhteva Özellikleri

Tasavvuf inanç öğeleri ile inşâ olunan devriyye metinlerinin ana iskeleti, vahdet-i vücûd düşüncesindeki varlık mertebeleri görüşüdür. Lâ taayyün mertebesinden insân-ı kâmil mertebesine kadar yedi mertebeden oluşan varlık mertebeleri tasavvuru; mutlak varlıktan kopan ilâhî nûrun kavs-i nüzûl ve kavs-i urûc yaylarından geçerek tamamladığı dairevî yolculuğu açıklamaktadır. Bu sebeple, vahdet-i vücûd telakkisindeki birçok ıstılah ile devriyye metinlerindeki muhteva aynıdır.

Sûfilere göre varlık zincirinin mebdei, “lâ taayyün” mertebesidir. Ehadiyet olarak da adlandırılan lâ taayyün mertebesinde, tüm kayıt ve şartlanmalardan münezzeh Mutlak Vücûd, henüz hiçbir taayyün göstermemektedir. Bu mertebe, Allah’ın zâtı ile aynı mutlak gayb mertebesidir ki zâtın mahiyeti bilinemez. Hazret-i Peygamber, mahlûkatı yaratmadan önce Allah’ın üstü ve altı bulut olan amâda istivâ ettiğini söyler. (Kılıç, M. Erol 1995:184-185) Devriyye metinlerinde geçen “ehad”, “nokta”, “kenz-i mahfî”, “amâ”, “ev ednâ”, “feyz-i akdes”, “ân-ı dâim”, “lâ-mekân”, “ezel-ebed” gibi kavramlar bu mertebeye işaret etmektedir. Yine metinlerde bu mertebeye dair *Allah vardı, O’ nunla beraber hiçbir şey yoktu* hadisindeki mânâyı içeren ifâdeler yer almaktadır.

Cem‘u’l-cem‘ hâli olan ve “Hû” isminin karşılık geldiği lâ taayyün mertebesinden sonra, 7’li tasnife göre “taayyün-i evvel” mertebesi gelir. Burası vahdet, başka bir deyişle de “ulûhiyyet” makamıdır. Bu mertebeye kadar hiçbir taayyün belirtisi

göstermeyen Mutlak Vücûd, bu aşamadan itibaren zuhûr basamaklarına mertebe mertebe inmeye başlayacaktır. Hakk'ın Allah ismiyle bilindiği, tüm isim ve sıfatların toplu halde bulunduğu bu makam, âlemde zuhûr eden eşyanın hakikatlerinin hakikatidir (hakikatü'l-hakâyık). Heyûla, ilk madde, İlk akıl (akl-ı evvel), ilk nûr, ilk gölge de denmekte olan bu ilk taayyünden önceki mertebe; tasavvuf düşüncesinde “Hakikat-i Muhammediyye” olarak isimlendirilen makamdır. İlk yaratılan Hazret-i Muhammed'in nûru olup Hazret-i Peygamber'in *Ben nebî iken Âdem su ve çamur arasındaydı* hadisi bu ilk yaratılışı anlatır. Her mertebenin bir öncekinin zâhiri, bir sonrakinin bâtını ve hakikati olması hasebiyle; vücûdun zâhir ve bâtın olarak görüldüğü ilk mertebe burasıdır. (Kılıç, M. Erol 1995:200 v.d., Izutsu 2005:75 v.d.)

Devriyye metinlerinde varlığın bu mertebede zuhûru “heyûla”, “dürretü'l-beyzâ”, “akl-ı evvel”, “akl-ı küll”, “nûr-i Muhammedî”, “kalem”, “levh-i mahfûz”, “kâbe kavseyn”, “Hakk'ın zâhir ve bâtın oluşu”, “Âdem balçık olarak yaratılmadan önce tüm varlıkların hakikatinin yaratılması” gibi ifâdelerle yer bulur. Kavsi urûc' un sonundaki insân-ı kâmil makamı da buraya tekâbül eder. Devrin hem başlangıcı hem son bulduğu yerdir.

“Kesretin madeni” ve “sıfatlar hazinesi” tanımlamaları da bu aşamaya dairdir. Bütün isim ve sıfatların cevherleri bu madenden kaynak bulur. Devriyyelerdeki cevher, kân (maden yatağı) gibi kavramların bahis mevzû burasıdır. Ayrıca, “ağaç-çekirdek”, “vahdet-kesret”, “nokta-daire”, “umman-katre”, “harf”, “ayna” ve “kuş (anka, simurg)” sembolizmleri; mutlak vücûd' un taayyüne geçerek izâfî vücûdun ortaya çıktığı ve varlığın dairevî yolculuğunu tamamlayarak ulaştığı son noktayı anlatmaktadır. (Kılıç, M. Erol 1995:203 v.d.)

Hakikat-i Muhammediyye mertebesinde birbirinden ayrışmadan toplu halde bulunan isim ve sıfatlar, ikinci taayyünün gerçekleştiği mertebede hâvi oldukları mânâların sûretleri yönünden birbirlerinden ayrışacaklardır. Burası Vahidiyyet makamı olup âlem-i emr olarak da bilinir. Şehadet âleminde görülen varlıkların hepsinin hakikati ve terbiye eden “rabb-i hâss' ı” bu mertebededir. Eşyanın Allah'ın

ilmindeki hakikatlerine “a’yân-ı sâbite” denir ki bu ilmî sûretler, hariçte vücûd kokusu koklamamışlardır. Tüm varlıkların sûreti, ilâhî nefeste bulunur. (Kılıç, M. Erol 1995:236-237) Devriyye metinlerinde bu mertebe, “ayân-ı sâbite”, “isim ve sıfatların ayrı olarak zuhuru” “emr âlemi”, “nefes-i Râhmanî” gibi ifâdelerde yer bulmaktadır.

Âlem-i ervah olarak adlandırılan dördüncü mertebe ise Allah’ın ilmindeki varlıkların cevher olarak zuhûr ettiği yerdir. Başka deyişle ruhlar, melekler bu mertebede varlık kazanmıştır. (Kılıç, M. Erol 1995:249) *Kün* emri bu âlemde verilmiştir. Meleket âlemi de denen bu âleme ait mevzûlar, devriyyelerde “Kün”, “Kaf ve nun” “elest bezmi”, “misak”, “kendini bilen rabbini bilir” kavramlarıyla yer alır. Sidretü’l-müntehâ’da buradadır.

Misal âlemi olarak adlandırılan mertebe, gayb âlemi ile şehadet âlemi arasında berzâh oluşturur. Şehadet âlemi ise madde dünyâsıdır. (Kılıç, M. Erol 1995:249 v.d.) Nüzûl yayı bu âlemde son bulur. Toprağa düşen ilâhî özün urûcu başlar. Maden, bitki, hayvan ve insan olarak zuhûr eden varlığın tekâmül ederek ulaşacağı son durak, “insân-ı kâmil” mertebesidir. Bu mertebeye ulaşmakla varlık yeniden başlangıç noktasına döner, devir tamamlanır.

Devrin bir başka anlatımı da şöyledir: Taayyün-i evvel mertebesindeki yaratıcının aktif kabiliyeti demek olan “akl-ı küll”, yaratıcının pasif kabiliyeti olan “nefs-i küll’i” meydana getirir. Akl-ı küll ve nefis-i küll’den sırasıyla “eflâk-ı tis’a” (dokuz gök), “tabâyi -i erbaa” (dört mizaç) ve “anâsır-ı erbaa” (toprak, su, hava, ateş) zuhûr etmiştir. Mutlak vücûd’dan ayrılarak âlem-i ervâh’a ulaşan ve buradan *Kün* emri ile yola çıkan varlık önce dokuz feleğe yürür. Dört mizaç ve dört unsurla sûret kazanarak toprağa kadar iner. Kavs-i nüzûl yolculuğu tamamlanır. Bazı devriyye metinlerinde dokuz gök baba, dört unsur ise anne olarak geçer. Baba ve annenin izdivacından çocuk meydana gelir. Çocuk, mevâlid-i selâse denilen maden, bitki ve hayvandır. Varlığın toprağa inişinden itibaren yukarı doğru kavs-i urûc yolculuğu başlar. Maden, bitki, hayvan aşamalarından geçerek insana ve seyr u sülûkunu

tamamlayarak insân-ı kâmile, yani devrin başlangıcına ulaşır. (Bölükbaşı 2015:61, Tatcı 2020:97 v.d)

Tüm bu anlatılan kavs-i nüzûl ve kavs-i urûc yolculuğuna dair muhteva devriyyelerde yer alır. “Dokuz felek”, “anâsır”, “libâs”, “mevâlid-i selâse” gibi tanımlar, mercan, hurma ve nesnas gibi ara türler, seyr u sülûka ilişkin unsurlar metinlerde karşımıza çıkar. On sekiz bin âlem mefhûmu da varlığın tecellî ile geçtiği veya ihâta ettiği âlemlerin çokluğunu anlatmak için kullanılır. Varlığın devri, devriyyelerde “sır” olarak geçer.

Devriyye metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkan diğer bir anlatım biçimi de şairin tarih boyunca yaşanan mühim hadiseleri kendi yaşamış gibi aktarmasıdır. Anlatıcı şair, çoğunlukla birinci tekil şahsı özne yaparak peygamberler tarihinde serencam eder, ismini zikrettiği peygamber olduğunu veya o peygamberle özdeşleşmiş meşhur hadiseyi birlikte yaptıklarını anlatır.

Varlık mertebelerindeki yolculuğu anlatan devriyelerden başka, tarîkate girişi anlatan devriyyeler de vardır. Daha çok Bektaşî tarîkatindeki “teslîm “ve “ikrârı” anlatan bu nev’i, nüzûl ve suûd niteliğindedir. (Onay 1996:241)

Devriyyeler, yazıldıkları tasavvuf muhitinin söylemlerini taşır. Bu sebeple metinler, şairinin tasavvuf anlayışına göre, yukarıda saydıklarımızdan başka yeni ıstılahlar içerebilir. Özellikle 14. ve 17. yüzyıllar arasında etkin olan Hurûfilik akımının etkisiyle yazılan devriyyelerde, bu ekolün tasavvuf anlayışını yansıtan muhtevanın metinlere eklendiğini görmekteyiz. “Yirmi sekiz (Bist ü heşt)”, “otuz iki (si vü dü)”, “Yüz-vech (Hakk’ın insan yüzünde tecelli etmesi)” gibi Hurûfilik düşüncesinin unsurları devriyyelerde yer alır.

Bektaşî tarîkatine mensup şairler de kendi inanç dünyalarına özgü motifleri şiirlerine eklemiştir. Hazret-i Ali ve ehl-i beyt ile ilgili unsurlar devriyyelerde çokça yer alır.

3.2. 16.Yüzyıl Devriyyelerinin Muhteva Özellikleri

Bu bölümde, 16.yüzyıl devriyye metinlerine özgü muhteva zenginliği ele alınmaktadır.

3.2.1.Devir Nazariyesine İlişkin Kavramlar

Devriyyelerin dayanağı olan devir nazariyesine dair kavramlar, 16.yüzyıl metinlerinde yoğun olarak kullanılmaktadır.

3.2.1.1.‘Adem (Yokluk)

Felsefe kaynaklı bir kavram olan ‘adem, “yokluk, varlığın zıddı, hiçlik” anlamına gelmekte; yaratılış aşamasında “varlığın meydana gelmesinden önceki” hâle tekabül etmektedir. (Yavuz 1988:1/356-257) Cenâb-ı Hak için yokluk söz konusu olamadığından bu kavram, ancak yaratılmışlar için kullanılmaktadır:

Vücûdum bilmezem nedür ‘ademden
‘Adem olmaz vücûdam çün kıdemden
İbrâhîm-i Gülşenî,17,1*

Tüm yaratılanlar, varlık âlemine gelmeden önce yokluk âleminde, Allah’ın ilminde mevcuttur. İnsan, yokluk âleminden yola çıkarak bu dünyâya gelmiştir:

Evvel konagum sulb-i pederdür
Mülk-i ‘ademden cân atdum ana
Gelibolulu Mustafa Âlî,13,1/3

* Beyitler şairin ismi, çalışmamızın 4.bölümünde yer alan devriyye metinlerine ait sıra numarası ve metnin kaç numaralı beyiti veya dörtlüğü olduğu belirtilmek sûretiyle alıntılanmıştır.

3.2.1.2. Âdem (İnsan)

Âdem, ilk insan ve ilk peygamber oluşuyla devriyye metinlerinde önemli yer tutar. Bu başlık altında, genel olarak insan türü anlamında Âdem'in devriyyelerde nasıl yer aldığını incelemekteyiz. İlk insan ve peygamber olarak Hz. Âdem'in geçtiği metinler, Peygamberler bölümünde ele alınacaktır.

Yaradılışın başlangıç noktasında ilk yaratılan insan olan Âdem vardır. İnsan, âlemin varlık ve süreklilik sebebidir. (İbn Arabî çev. Demirli 2008:26)

Zaman ve seyir Âdem ile başlar:

‘Ârif anla sözümi bir dem ile
Seyre geldüm zamâne Âdem ile
Dukakin-zâde Ahmed, 6, III/1

Bir gerçeğin eleğinde elendim
Belî dedim belîsine belendim
Arşî kürsü yaradandan diledim
Âdem olup erkânına eriştim.

Virânî,50,2

Âdem, Hak ile birlik noktasından, en yüceden Hakk'ın emri ve inâyeti ile gelmiştir:

Vahdetden sürdi emr ile
Sübhândan indüm âdeme
Vaslı kadrin bilmek için
Sultândan indüm âdeme

Eroğlu Nuri,7,1

Hak ‘inâyet itdi geldik âdeme
Yol açıldı yine evvelki deme

Seyyid Nizâmoğlu, 41,6

Varlık âdemle zâhir olurken Âdem de âleme ayna olur:

‘Ademdür görseden zâhir vücûd
Nefesden ney kimi zîr ile bemden

İbrâhîm-i Gülşenî,17,5

‘Adem âyinedir rûşen vücûda
Ki vechin görür anda dem be demden

İbrâhîm-i Gülşenî,17,6

Allah, insanı (âdemi) kendi sûretinde yaratmıştır:

Hak Teâlâ kudretten ne yarattı
İnsânın neslini kurmazdan evvel
Ahmedi ne sûretinde yarattı
Âdem sûretine girmezden evvel

Kul Himmet,21,1

Hakk’ın sûreti üzerine yaratılan insan, âlemdeki tüm varlıkların en kâmilî olma vasfını taşır. Bu yönüyle insan, Hak Teâlâ’nın sırrını içinde barındırır. (İzutsu 2015:290-292)

Girdüm âdem cismine sırrımı kimse bilmedi
Men o beytu’llâh içre men ezelden var idüm

Şâh İsmail Hatâ’î,44,4

Kâmil olan insan, ilâhî isim ve sıfatların en parlak görünür olduğu varlıktır. O, tüm ilâhî isimlerin toplandığı Allah isminin mazharı ve yaratılışın gâyesidir. (Aydın 2000:330-331)

Âdem oldum sıfât-ı zât-ileyem
Zât-ı pâküm velî sıfât-ileyem

Dukakin-zâde Ahmed,6, II/1

Zât kim bilmedi anı deyyâr
Muttasîf bi'l 'âdem durur her bâr

Garîkî,8,1

Sûret-i âdemde nakş oldum benüm nakkâş hem
'Âşıkam ma'şûkam hem nakşımın hayrânıyam

Misâlî,28,29

Kur'ân-ı Kerim'de yer alan *Âdem* 'e isimlerin hepsini öğretti (Bakara 2/31) âyeti ile, tüm eşyânın bilgisine dair ilmin insana verildiği belirtilir. Bu Kur'ân hakikati, devriyye metinlerine yansır:

Cümle kemâlîm hakkıçün cümle cemâlîm hakkıçün
Esmâ sıfâtın bilmege Âdeme ben bürhân idim

Vâhib-i Ümmî,49,8

“Âdem”, Hurufî şairlerin metinlerinde sıklıkla ilk insan ve ilk peygamber olarak geçmektedir. Kimi metinlerde ise “Âdem”, Hurufîliğin kurucusu Fazlullâh'a nispeten kullanılır. (Usluer 2009:306) Tespit ettiğimiz 16.yüzyıla ait Hurufî şairlerin devriyyelerinde, Âdem'in ilk yaratılan insan anlamında kullanıldığını görmekteyiz.

Hurûfîler de sûfîler gibi Allah'ın insanı kendi sûreti ve Rahman sûretinde yarattığına inanırlar. Hurûfîlerin harfler üzerinde inşâ ettikleri inanç sistemlerine göre Allah'ın zâtının sıfatları olan 28 ve 32 harf, insanın vechinde okunmaktadır. Âdem'in Allah'ın nutku olması sebebiyle, insan baştan başa kelâmullahtır. İnsanın yaratılmasından önce şekil ve sûret olarak ilâhî kelimeleri kabul eden varlık bulunmamaktaydı. İnsan topraktan yapısıyla bu kelimeleri kabul etmiş, Allah insanda sûret bulmuştur. (Usluer 2009:260 vd.)

Şekl-i Âdemde ‘ıyân olmaga nutk u ruh olup
Küntü kenzün gevherin hak içre pinhân eyledüm

Muhîfî,31,5

Sûret-i âdemde nakş oldum benüm nakkâş hem
‘Âşıkam ma‘şûkam hem nakşımın hayrânıyam

Misâlî,28,29

Allah, insanı mahlûkatın en şereflişi olarak yaratmıştır:

Âdeme *kerremnâ* dedi bu ma ‘nâda mevcûddur ol
Lâ demedim ol tevhîde emre sücûd edip geldim

Vâhib-i Ümmî,48,20

Allah, Âdem’in yaratılışını *Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım* (Bakara 2/30) diyerek meleklere bildirmiştir. Vahdet-i Vücûd ekolüne mensup sûfiler, insanın hilâfeti meselesi üzerinde önemle durmaktadır. İnsan, hem Hak hem de Halk âleminin nüshası ve özeti olması bakımından hilâfete ve tasarruf yetkisine ulaşmıştır. (Erginli 2008:184) Âdem’in tüm isim ve sıfatların mazharı olarak Allah’ın sûretinde yaratılmış olması gibi tüm âlem de Âdem’in mazharı ve aynasıdır. Bu bakımdan Âdem, Allah’ın yeryüzündeki halifesidir. (Usluer 2009:307 vd.)

Tahta geçdi pâdişâha ne hilâfet eyledi
Her taraf hükmini icrâ kıldı bu ‘arz u semâ

Pâdişâh her dü ‘âlem âdem oldu ma’nîde
Ya’nî fazl-ı gaybdan ol zât-ı bî-çûn u çirâ

Misâlî,29,5,6

3.2.1.3. Akl-ı Küll-Nefs-i Küll

Allah'ın ilk yarattığı şey, akıldır (Aclûnî, Keşfü'l Hafâ I/309) hadisinden kaynaklanan ilk yaratılan varlığın akıl olduğu görüşü hem felsefe hem de tasavvuf ekollerinde önemli yer tutar. Hallâc'ın Hakikat-i Muhammediyye düşüncesi ile ilk yaratılan akıl inancı zaman içinde birleşmiştir. İbn Arabî, “kalem-i a'lâ” ve “dürre-i beyzâ” gibi isimler de verdiği Akl-ı Evvel'i, varlık âleminde ilk ortaya çıkan mahlûk olarak kabul eder. Yine mutasavvıflara göre Akl-ı Evvel, ilâhî ilmin nûru olup Akl-ı Küll, Akl-ı Evvel'e tevdi edilen bilgi sûretlerinin kendisinde tecellî ettiği nûrlu bir idrâktir. (Uludağ 1989:246-247)

Yaratıcı kuvvet, önce aktif olarak zuhûr etmiştir ki buna “Akl-ı Küll” denilmektedir. Yaratıcı kuvvetin aktif zuhûrundan sonra ise Akl-ı küllden “Nefs-i Küll” meydana gelmiştir. Nefs-i Küll yaratımın pasif yönüdür. Akl-ı Küll ile Nefs-i Küll'ün aktif ve pasif faaliyetleri sonucu “felekler”, “anâsır” ve “mevâlid” vücûd bulmuştur. (Gölpınarlı 2018:134) Akl-ı Küll “Kalem”; Nefs-i Küll ise *Kün* emrinden önce varlığın özünün Allah katında korunduğu “Levh-i Mahfuz”dur. (Akarpınar 2004: 11)

‘Akl-ı küll nefs-i küll ‘arş-ı mecîd

Bunda gel gör ki kâ ‘inât ileyem

Dukakin-zâde Ahmed Bey, 6, II/7

Akl-ı Küll, ehadiyetin mazharı olarak ilk mertebede iken vâhidiyyetin mazharı olan Nefs-i Küll, bir sonraki mertebede yer alır:

Geçüp Vâhid vahîdinden

Ne nefs-i küll ne ‘akl-ı küll

İrişdüm ‘ilmine anun

Bu *kün fekâna* bakmadum

Kaygusuz Vizeli Alâeddin,19,3

Akl-küll, insanı zuhûra getirme gâyesi ile varlığın başlangıç noktası olur:

Vücûda ‘akl-ı küll mebde’ olupdur gâyeti insân
Pes oldu nokta-i vahdet bu devrün içine dâ’ ir
Senî Alî,40,3

3.2.1.4. Âlem (Kâinât)-On Sekiz Bin Âlem

Mutasavvıflar âlemi; akıl yolu ile bilinen maddî âlem, bu yolla bilinmesi mümkün olmayan manevî âlem ve ikisi arasında köprü vazifesi gören berzâh âlemi olarak üç kısımdan müteşekkil kabul eder. İbn Arabî’den itibaren, tüm kâinatın hülâsası olması itibariyle insanın küçük âlem, âlemin ise büyük insan olduğu vurgulanmıştır. (Uludağ 1989:361) Allah, kendini seyredebilmek için ilk olarak âlemi yaratmıştır. (Izutsu 2005:293)

Bir vücûd oldu on sekiz ‘âlem
Zâhiri cism ü bâtınıdur cân
Garîkî,10,3

Bir gevherem ki ‘âlem bende nihân idi hân
Bin bir libâsa girdüm gerçi ‘ayânam el-ân
Garîkî,11,1

Akl-Küll ve Nefs-İ Küll’ün faaliyetlerinden dokuz felek; dokuz felekten toprak, su ateş ve havadan oluşan ‘anâsır-ı erba’a; bu dört unsurdan da mevâlid-i selâse denilen maden, bitki ve hayvan zuhûr etmektedir. Akl-ı Küll, Nefs-i Küll, Dokuz Felek, Dört Unsur ve Üç Mevâlid toplamı on sekiz eder. Bunların kesreti oluşturduğunu ifâde etmek için her biri bin olarak sayılmış, böylece “on sekiz bin âlem” mefhûmu ortaya çıkmıştır. Filozoflar tarafından yapılan bu düzenlemeyi, mutasavvıflar da olduğu gibi almışlardır. (Dedebaba 2000: II,61)

Varlığın devir yolculuğu, *Kün* (Ol) emri gereği başlar ve on sekiz bin âlemden geçmek sûretiyle gerçekleşir:

On sekiz bin ‘âlemün meşhûrîyam

Kâf ile nûn emrüne fermân geldüm

Muhyiddin Abdal,34,9

Varlık, devri sırasında misafir gibi âlemlerde bulunur. Bu âlemlerden gelip geçer. Başka bir deyişle devriyyelerde âlem, varlığın tecellî ile bulunduğu mertebeleri ifâde eder.

On sekiz bin ‘âlemi gezdüm müsâfir olmışam

Hep tereddüddür işüm kovmaz yine ol lem-yezel

Garîkî,9,2

On sekiz min ‘âleme men gerdiş ile gelmişem

Deryânın altındaki saç kızardan en-nâr idüm

Şâh İsmail Hatâ’i,44,5

Varlık, nüzûl ile geçtiği her bir âlemin rengiyle boyanmakta ve o âlemin özünü içinde taşımaktadır:

Bir sadefdür ten k’anun ben gevher ü ‘ummânîyam

On sekiz bin ‘âlemün cisminde ya’nî cânîyam

Misâlî,28,1

3.2.1.5. Âlem-i Ecsâm

Mertebe-i şehâdet, fenâ mülkü gibi isimlerle de anılan bu âlemde, bir üst mertebedeki mürekkeb cevher-i latîf, zâhire doğru bir adım daha ilerleyerek mürekkeb cevher-i kesîf haline gelir. Burası, gözle görülebilen bir âlem olup “kevn ve fesat âlemi” olarak da bilinir. (Öngören t.y: 256) İçinde fizikî bedenlerimizle yaşadığımız, duyu organlarımızla algıladığımız âlemdir.

Lâ-Mekân olarak da adlandırılan taayyün-i evvel mertebesinden başlayan varlığın nüzûl yolculuğu, yokluk âlemi denilen âlem-i ecsâmda son bulur:

Lâ-mekân ilinden misâfir geldüm
Şu fenâ mülkine basdum kademe
Nerenin selâmın getürdün dersin
Şu fenâ mülkine gelüp bu deme
Şah İsmail Hatâ’î,43,1

Ruhlar âleminden ayrılıp cismânî âleme gelen varlık, bu yüzden dertlidir:

Ervâh-ı mukaddesten ayrıldugum içündür
Bu ‘âlem-i ecsâma nâlân oluban geldüm
Arşî,4,7

Devir eden varlık, sevgili olarak gördüğü Cenâbı- Hakk’ı bulmak, şehâdet âlemindeki Hakk’ın tecellîlerini seyr etmek için mülk âlemine gelmiştir.

Seyr itmeğe cânânı bu mülk-i şuhûd içre
Cûyende-i ruhsâr-ı cânân oluban geldüm
Arşî,4,12

3.2.1.6. Âlem-i Ervâh

“Âlem-i rûh, âlem-i emr, âlem-i melekût, âlem-i gayb” gibi isimlerle de anılan âlem-i ervâh mertebesi; bir üst mertebedeki âyân-ı sabitenin yani Allah’ın ilmindeki hakikatlerin zâhire doğru bir adım daha atarak basit bir cevher haline geldiği mertebedir. Bu mertebedeki varlıklar kendilerini, menşe’lerini ve benzerlerini idrâk etmekle birlikte bunlar cisim olmayıp henüz madde ve terkip husûle gelmemiştir. (Öngören t.y.:255)

Alem-i ervâhtan nüzûle geçen varlık, şehâdet âlemi denen yaşadığımız âleme gelir.
Ruhlar âleminden ayrılmak, varlık için hüznün vericidir:

Ervâh-ı mukaddesten ayrıldugum içündür
Bu ‘âlem-i ecsâma nâlân oluban geldüm
Arşî,4,7

Ruhlar âleminden gelen varlık seyrândadır:

Bu sun ‘ey Garîkî ‘âdet durur kadîmî
Ervâh ol cihândan gelmiş durur be-seyrân
Garîkî,11,6

Yeryüzünde cismânî varlığıyla yaratılmadan önce insan, Allah’ın ilmindeki hakîkati ile ruh varlığı kazanmış olup âlem-i ervâhta mevcut idi:

Kudretin Tûr’unu bizde komuştur
Hayâlinde halkı dağı yapmıştır
Âlemin ervâhı kimden çıkmıştır
Âdemin toprağın vermezden evvel
Kul Himmet,21,3

Değme ârif bu sözümü bile mi
Münkirler ne bilir sırr-ı âlemi
Yoğurmazdan evvel Cibril Âdemi
Rûhlar idi Hakla buluşan hacı
Kul Himmet,23,5

3.2.1.7. Âlem-i Gayb

Kur’an, şehâdet âlemi dışındaki her türlü haber ve bilgi kaynağının gayb âlemi olduğuna değinirken mutasavvıflar da varlık âlemini gayb ve şehâdet olarak iki

kısımda telakkî ederler. İbn Arabî'ye göre de varlık alemi ikiye ayrılmaktadır. Bir kısmına gayb alemi denilir ki bu âlem göze görünmeyen her şeydir. Diğer kısmı ise gözle görülen varlıklardan müteşekkil olan şehâdet âlemidir. (Yıldırım 2003:186) İnsanın hakîkati gayb âlemindeyken, insan olarak zuhûra gelişi alem-i ecsâmdadır. İnsan, gayb âlemindeki hakîkatini içinde taşır:

‘Âlem-i gaybdan nişân menem uş
Cümle ecsâm içinde cân menem uş

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6,I/1

Devir, gayb âleminden şehâdet âlemine, sonra yine şehâdet âleminden gayb âlemine olan seyirdir:

Âlem-i kayd u mukayyed ‘âlem-i mutlak benem
Gelmesi vü gitmesi vü çarh-ı ser-gerdâniyam

Misâlî ,28,2

Bâtın olan gayb âleminde Hakk’ın zâtı gizlidir. Gayb âleminde gizli olan ve hakikat olarak mevcûd bulunan varlık, şehâdet âleminde sûret kazanarak görünür hâle gelir:

Sırr-ı vahdet gencinün muhtâcına benven şümâr
Hem benüm-çün oldu bu tertîb bu leyl ü nehâr
Pes benem maksûd bugün kevn-i mekânda her ne var
‘Âlem-i gaybun vücûdı benden oldu âşikâr
İy basîretsüz beni gör kim ne zât-ı a ‘zamem

Usûlî,47, V

Âlem-i bâtında ya‘nî *kenz-i mahfî* idi zât
Hırka giydi çâr ‘unsurdan olup sûret-nümâ

Misâlî,29,2

3.2.1.8. Âlem-i İtlâk-Lâhût Âlemi

Âlem-i ıtlâk veya lâhût âlemi, zât-ı ehadiyet ve lâ taayyün mertebesini ifâde etmekte olup aynı zamanda “Hû” ismiyle işaret edilen “Cem’u’l cem” makamıdır. Bu mertebede mutlak vücûd, her türlü kayıt ve şartlanmadan münezzeh olarak makamsızlık makamında bulunur ve hiçbir taayyün göstermez. (Kılıç, M.Erol 1995:185-200) Tasavvuf edebiyatımızda âlem-i lâhût, ûlûhiyyet âlemini; beşerî âlem için kullanılan âlem-i nâsûtun zıddı olarak insanın manevî yönünü ifâde etmek için kullanılır. Yine âlem-i ıtlâk ile, hiçbir kayıtle mukayyet olmayan ilâhî âlem, hakikat âlemi kastedilir. (Taş 2013:92) *Allah vardı. O’nunla beraber hiçbir şey yoktu* hadisinin işaret ettiği mertebedir. (Aytaç 2011:7)

Devir ederek madde âlemine gelen varlığın amacı, kopup geldiği âlem-i ıtlak’a dönmektir:

Ol ‘âlem-i ıtlâka âhir kılaruz ric’at
Bu tekyeye üç beş gün mihmân oluban geldüm
Arşî,4,13

Urûc ile ıtlâk-ı mutlaka kavuşan varlık, ayrılık acısından kurtulur, vuslata erer:

Düşüp ıtlâk-ı mutlaka
‘İyân gördüm ‘ıyân gördüm
İrişdüm vaslına anun
Ayruk hicrâna bakmadum
Kaygusuz Vizeli Alâeddin,19,14

Bu dünyâya gelme amacı, varlığı görünür kılmaktır. Misâlî ve Nemâyî, asıl varlıklarının lâhut âlemine ait bulunduğunu, o âlemin kuşu olduklarını söyler:

Kendüm izhâr eylemekdür bunda gelmek yohsa men
Mürg-i lâhûtam yine ol ‘âlemün perrânyam
Misâli,28,19

Ben ol ankâ-yi lâhûtum ki Kâf-ı lâ-mekânımdan
Göründüm gizli genç iken ezelden *kün fekânımdan*
Nemâyî,37,1

3.2.1.9. ‘Amâ

Beşer zekâsının kavrayabileceği her türlü sıfat ve bağlardan münezzeh olan Hak, bilinmeyenlerin en bilinmeyenidir. İbn Arabî, Hakk’ın ehadiyet mertebesindeki henüz herhangi bir tecellînin zuhûr etmediği bu vechesine “Amâ”, “Dipsiz karanlık” adını vermektedir. (İzutsu 2005:44) “Mahlûkâtı yaratmadan evvel Rabb’imiz nerede idi?” sorusuna Hz. Peygamber, “Üstü ve altı olan amâ’ daydı” cevabını verir. Burası Allah’ın ilk zâhir olduğu yerdir. İbn Arabî, Rabb’in amâ üzerine istivâ ettiğini söyler. Hak, mahlûkâtı amâ ile halk etmiş olup amâ’dan ilk zuhûr eden şey “akıl”, yani “kalem” dir. (Kılıç, M. Erol 1995:187)

Ben amâda ‘ilm-i Hakk idüm kalem yazdı ezel
Sûretine mazhar itdi didi kim ni ‘me'l-bedel
Garîkî,9,1

3.2.1.10. ‘Anâsır-ı Erba‘a-Şeş Cihet

16.yüzyıl devriyye metinlerinde sıklıkla kullanılan ıstılahlardan biri de “Anâsır-ı erba‘a”, “Anâsır”, “Çar unsur” olarak geçen dört unsurdur. Vücûd-ı mutlak’ tan ayrılan ilâhî nûrun madde âlemine nüzûlü sırasında geçtiği anâsır-ı erba‘a; toprak, ateş, hava ve sudan oluşur. İbn Sînâ’ ya göre anâsır-ı erba‘a, felekler denilen dokuz gök kürenin dairesel hareketiyle zuhûr etmiştir. (Üçer 2014: 286-296) Kimi devriyye metinlerinde rastladığımız “babam anamı doğurdu” ifâdesi, bu zuhûra işaret eder.

Madde âlemi; toprak, su, hava ve ateşten oluşan dört unsurdan meydana gelmiş olup dört unsur da tabâyi-i erba'a dediğimiz dört tabiatın (kuruluk, yaşlık, sıcaklık ve soğukluğun) zuhûru neticesidir. (Gölpınarlı t.y:71)

Varlık, dört unsurla sûret kazandıktan sonra toprağa iner. Mevâlid-i selâse diye adlandırılan madenler, nebâtlar ve hayvanlar anâsır-ı erba'a'nın muhtelif terkipleridir:

Dört 'unsur u üç mevâlid içre
On yedi kere salâta geldüm

Arşî,3,6

Üç mevâlid çâr unsur üzre teşdîd oldı bil
İşbu hayvân u nebâtât u ma 'âdin ü cemâd
Handânî,14,5

Âlem-i bâtında ya'nî *kenz-i mahfî* idi zât
Hırka giydi çâr 'unsurdan olup sûret-nümâ
Misâlî,29,2

Hurûfî düşüncesine göre otuz iki ilâhî kelime olan Allah, gayb âleminden tenezzül eden isim ve sıfatlarını, madde âleminde izhâr eder. Allah, madde dünyâsının unsurları olan anâsır-ı erba'ayı ve varlığın tamamını 32 ilâhî isimden yaratmıştır. (Aslan 2019:101)

Otuz iki esmâya vezn itmege eşyâyı
Ecsâm-ı 'anâsırla mizân oluban geldüm
Arşî,4,9

Bu ‘anâsır nice benzer ol hurûf-ı çâre bak
Ya ‘nî kim bu gördüğün âb u tûrâb u nâr u bâd
Handânî,14,5

“Şeş Cihet” lafzı, metinlerde dört unsurla birlikte kullanılır. Şeş Cihet, madde dünyâsındaki altı yön (sağ yan, sol yan, ön, arka, yukarı, aşağı) demektir. Allah, şeş cihetten oluşan maddesel mekândan münezzeh olup gayb-ı mutlakdan madde dünyâsına inen varlığın görünmesi, altı yönle olmaktadır:

Nûr-ı mübhem menem vücûda gelüp
Çâr ‘unsurla şeş cihât ileyem
Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, II/2
Çâr anâsır şeş-cihet müdrîk mürekkeb olmadan
İsm-i resmi fehm idüp esmâya yoldaş olmuşam
Virânî,53,5

Özünde gayb âleminin unsurlarını taşıyan insanın mülk âleminde şeş cihetle görünür olmasını, şairler sırrı faş etmek olarak anlatır. Zîra varlık, bu âlemde her ne kadar maddesel mekâna sahip, altı yönle kayıtlı gibi görünse de özünde gizli hazine, vahdet nûru vardır:

Şeş cihetdür sırrımı faş eyliyen
Yohsa bir gizlü gencüm nihân geldüm
Muhyiddin Abdal,34,7

Hasret-i dildârdur bu gözlerüm yaş eyleyen
Lâleveş bagruma dâg urup ciger baş eyleyen
Pes beni ‘ışk âteşidür rind-i kallâş eyleyen
Şeş cihât u çâr anâsırdur beni fâş eyleyen
Yoksa ben gencîne-i vahdetde nûr-ı mübhemem
Usûlî,47, III

Kimi devriyyelerde unsurlar, anâsır-ı erba ‘a genel terimi yerine ateş, hava, su ve toprak olarak sayılarak belirtilir:

Yel ü su od u toprak idi aslum

‘Akl u ‘aşk nefes ü cân yeksân geldüm

Muhyiddin Abdal,34,3

Varlık ateş, hava ve toprakla bulandıktan sonra babanın belinde su ile karışıp anne rahmine intikal eder ve insan sûreti kazanır:

Nâr u bâd u hâkdan bele halk oldum

Kendi kendim ana rahminde buldum

Müddet tamâm oldu dünyâya geldim

Bu ‘ibret-nümâyı cahândan aldum

Şâh İsmail Hatâ’i,44,5

İbn Arabî, Allah’ın yarattığı dört unsurun aslının nâr olduğunu, ancak madde âleminin meydana gelmesinde Hz. Adem’in çamurunda yer alan suyun daha etkili olduğunu söyler. (Karlığa 1991:149) İncelediğimiz devriyyelerde bu düşüncüyü yansıtan ifâdeler bulunmaktadır:

Göheri âb eyledüm dutdı cahânı ser-be-ser

İns ü cinni ‘erş ü ferşi yaradan Settâr idüm

Şâh İsmail Hatâ’i,44,2

On sekiz min ‘âleme men gerdiş ile gelmişem

Deryânın altındaki saç kızardan en-nâr idüm

Şâh İsmail Hatâ’i,44,5

Her bir unsurdan diğerine devir söz konusudur:

Gel buhâr u duhâna kıl nazarı

Kim dagılır hevâ olur el-ân

Âb olur hod hevâ hevâ yine âb
Devr iderler bular ki geçmeye ân

Bulanup hem hevâ tekâsûf ider
Gaym olur yagdurur yire bârân

Garîkî,10;8,9,10

Hurûfîler, *Kün* emri ile anâsır ve altı yön arasında kendi düşünce sistemlerine göre alâka kurarlar. *Kün* kelimesini oluşturan iki harfîn okunuşu “Kâf” ve “Nûn” esas alınır. Bu şekilde altı harf ortaya çıkar. Bulunan altı sayısı, altı yönü temsil etmektedir. Mekânın aslî unsuru olan altı yön, Allah’ın *Kün* emriyle âlemin oluşunu açıklar. (Aksu 1998:408-412)

Kelâm-ı zât idüm *kün* emri îrâd olmadın evvel
Bu âb u hâk ü bâd u âteş îcâd olmadın evvel

Arşî,2,1

Zât-ı ezelem sıfâta geldüm
Nutk-ı ehadem cihâta geldüm

Arşî,3,1

3.2.1.11. Arş-Kürsî

Arş, halk (yaratılmışlar) âleminin ilk mertebesini oluşturan cisimler âlemidir. Arş, kürsî, atlas feleği ve sabit yıldızlar feleğinden oluşan cisimler âlemindeki dörtlü yapı; emir âlemi ve şehadet âlemi arasında aracılık yapmakta ve kendinde halk âlemini temsil etmektedir. Bu âlem, tabiat ve değişim âleminde gerçekleşen her şeyin illeti sayılır. (Nasr 2018:48)

Bu dilimin söylediği erenlerin menzilidir
Arş ü kürsî tokuz göğü misâfirin gezip geldim

Vâhib-i Ümmî,48,35

Yer ü gök ü nüh felek hem arş ü kürsî yog iken
Hakk ile bir zât idik Mevlâya yoldaş olmuşam
Virânî,53,3

Hurûfilikteki bir yoruma göre arş insanın yaradılışına, kürsî de Âdem'in yaradılışına işaret eder. Arştan kürsiye inmek; insanın kendi yaradılışını bilerek Âdem yaradılışına ulaşmasını, Allah'ın sıfatıyla sıfatlanmasını anlatır. (Usluer 2009:276)

Mesken bana 'arş-ı lâ-mekândur
Seyr itmege kâ'inâta geldüm
Arşî,3,2

Ol zamân ki bu zemîn-i hâki kılduk nüzûl
'Arş-ı kürsîden çıkup heft âsumândan geçmişüz
Handânî,15,4

Bir gerçeğin eleğinde elendim
Beli dedim belisine belendim
Arşî kürsü yaradandan diledim
Âdem olup erkânına eriştim.
Virânî,51,2

Rahman Arş'in üzerine istivâ etti (Tâhâ 20:5) âyetinde belirtildiği gibi Allah Arş üzerine istiva etmektedir:

Gördüm Hakî 'arş-ı istivâda
Bin câme geyüp hayâta geldüm
Arşî,3,5

Bektaşîlikte ise varlığın ortaya çıkışı, Arş'taki bir kandil olarak tanımladıkları nûrdan başlatılır. (Gürzoğlu 2011:149)

Hak bizi yokdan var itdi
Şükür yokdan vara geldüm
Yedi kat ‘arşda asılı
Kandîldeki nûra geldüm

Pîr Sultan Abdâl,38,1

Arş, madde dünyâsına yönelen varlığın ilk hareket noktası olmaktadır. Dukakin-zâde Ahmed Bey ve Yeminî, varlığın arşta bulunuşunu pervâz eylemek olarak nitelendirir:

Dest-i şâh üzre olmuşam şâhbâz
‘Arş-ı ‘âlîde eylerem pervâz

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, V/1

Lâm eliften arşa pervâz eyledim
Kâf ü nûndan başıma tâc eyledim

Yeminî,54,1

3.2.1.12. Âşık-Maşûk-Cânân

Tasavvuf düşüncesinde varoluşun aslı aşktır. Âşık olunan yani Maşûk, varlığın ayrı düştüğü Hak; âşık ise kendisinde Hakk’ın görüldüğü aynadır. Sûfilere göre sevgiliye kavuşmanın yolu aşk olsa da vuslattan sonra aşk yerini mârifete bırakır. (Kılıç, M. Erol 2017:97)

Mâşuka ulaşmak için benlikten vazgeçmek gerekir:

Yumdum bu benlik gözini açdum bu gönlüm gözini
Gördüm ma‘şûkun yüzini ma‘şûka bulaşdum yine

Abdurrahîm-i Tırsî,1,3

Şehâdet âlemine düşen varlık, Hakk’a duyduğu aşk ile seyre geçer:

Seyr itmeğe cânânı bu mülk-i şuhûd içre
Cûyende-i ruhsâr-ı cânân oluban geldüm

Arşî,4,12

Bâkî' nin gazelinde, Türk klasik şiirinin mazmunlarından âşık ve mâşuku simgeleyen “şem” ve “pervâne” kullanılmaktadır. Allah aşkı ile âh eden varlık (âşık), mumun etrafındaki pervâne gibi Allah aşkının cezbesine kapılarak yanar:

Âhum göğe boyandı gök göğe boyanmadın
Yandum o şem' şevkına pervâne yanmadın

Bâkî,5;1,2

Yanarak yok olmak aşkın gâyesidir:

Aklım ile cismim benim aşkın odu benim yakdı
Yer yüzünden gök yüzüne külümü savurup geldim

Vâhib-i Ümmî,48,9

Dukakin-zâde Ahmed Bey ise Allah aşkını, gül ve bülbül mazmununu kullanarak anlatmaktadır.

Gül-ile gül menem gül-âb ileyem
Bülbüle na 'le vü figân menem uş

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, I/3

Âşığın derdi, Hakk'a vasıl olmakla dermân bulur. Âşık, Hakk'a vasıl olmak için aşkını ispatlamalıdır. Müminin mi'racı olan namaz, Allah'a ulaştıran bir vesiledir:

Mâşuklu derdine dermân bulundu
Âşığın isbâtı nedir bilindi
Abdest alıp iki rek'at kılındı
Ol namazda makbûl olan kân nedir

Kul Himmet,22,9

Allah'ın kendi sûretinde yarattığı insan, Hakk'ın aynasıdır. İnsanın Allah'a duyduğu aşk, Allah'ın kendine duyduğu aşktır.

Sûret-i âdemde nakş oldum benüm nakkâş hem
'Âşıkam ma'sûkam hem nakşımın hayrânıyam
Misâlî,28,29

İnsanı diğer yaratılmışlardan ayıran, ona Hakk'a vasil olma kabiliyeti veren aşktır.

Kimde kim bu âteş-i 'aşk olmadı
Sûret-i insâna hergiz gelmedi
Seyyid Nizamoğlu,41,14

Âşk, Allah'ın âlemi yaratma sebebidir. Sûfilere göre *kenz -i mahfî* kudsî hadisinde yer alan istedim ki bilineyim ifâdesi, aşk ile sevmeyi istemektir. Âlem, Allah'ın sevgi ile tecellîsinden meydana gelmiştir. (Uludağ 1991:11-17)

Cânânı gördüm yine cân oldum
Tanıdım özümü gök erkân oldum
Ananın rahmine indim kızıl kan oldum
Kudret gülü idim kandan ezelden
Şâh İsmail Hatâ'î,42,2

Âteş-i 'aşkdur ki düşmüş 'âleme
Yire göge 'arşa kürse âdeme
Seyyid Nizamoğlu,41,15

Sevgilinin sırrı âşıktadır. Zira, şehâdet âleminde Allah aşkıyla yanan varlık, ezelde Allah ile birdi:

Âşıkdaki ma'sûk sırrın diyem sana dinlendi gör
Mustafâyla bir kandilde yedi bin yıl durup geldim
Vâhib-i Ümmî,48,2

3.2.1.13. Ayân

Hakk’ın kendisinin ve varlığın gaybına ait mevzûların Hakk’ın tecellîleri ile âlemde görünüp bilinir olması; devriyyelerde “ayân olmak” şeklinde geçer.

Allah’ın ilminde bulunan varlık, bi’l fiil zuhûr ettikten sonra bu âlemde ayân olmuştur:

Bi’l kuvve idüm evvel ‘ıyân oluban geldüm

Bi’l- fil mezâhirden bûyân oluban geldüm

Arşî,4,1

Hakk’ın ve varlığın hakikatini örten madde dünyâsını terk ederek karanlıktan kurtulan varlık, yeniden doğar ve hakikatini ayân kılar:

Zulmet-i cismi terk idüp togdum

Âleme gün gibi ‘ıyan menem uş

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, I/6

Dünyâdaki sayısız tecellîlerle Hakk ve hakikat, kendini her an ayân eder:

Bir gevherem ki ‘âlem bende nihân idi hân

Bin bir libâsa girdüm gerçi ‘ayânam el-ân

Garîkî,11,1

Ey muvahhid gizlü gencim *küntü kenz* oldu ‘ayân

‘Âlem-i pinhân idim peydâya yoldaş olmuşam

Virânî,53,7

Hakk’ın ve yaratılmışların hakikati, Hakk yolundan uzak olanlara gizli iken gayb bilgisine erenlere ayân olmuştur:

Ger gâyibem beyânım bilenlere ‘ayânam
Ağyârdan nihânam gözlerde nûr-ı a‘yân
Garîkî,11,3

Allah, yarattıklarının her birinde bir ismiyle tecellî etmekte, kendini ayân kılmaktadır:

Tecellî kıldı gerçi her kula bir nev ile Sübhân
Bi-hamdi’llâh gümân kalmadı ben anı ‘ayân buldum
Misâlî,30,12

Hakk’a vasıl olup kemâle eren insan, Allah’ın bütün isimlerinin mazharıdır. İnsân-ı kâmil mertebesindeki varlık, Hakk’ın tüm isim ve sıfatlarını açıkça ayân eder:

Bilmeyenler bilsin için görmeyenler görsün için
Ol nûr bende ben ol nûrda güneş gibi ‘ayân idim
Vâhib-i Ümmî,49,7

3.2.1.14. Ayân-ı Sâbite-İlm-i Hak

Ayân-ı sâbite, ilâhî isimlerin temel sûretleridir. Her bir ilâhi isim, varlık ile vücûd bulmazdan evvel ilâhî bilinçte Hakk’ın ilmi olarak bulunmaktaydı. Dolayısıyla ayân-ı sabiteler, gayb âleminde ezelden mevcut hakikatlerdir. (Izutsu 2005:216) Henüz taayyünün başlamadığı mertebede bulunan ayân-ı sâbite, bir olan Hakk’ın zâtındaki taayyünüdür ve henüz vücûd kokusu koklamamıştır. (Özköse 2011:16-17)

Bâkî’ nin şiirinde yokluk uykusu olarak geçen ifâdenin ayân-ı sâbite’ ye karşılık geldiği düşünülebilir. Beyitte, henüz yokluk âlemindeyken bile Allah’a olan çılgınca aşkı ile kendinden geçmiş varlıktan dem vurulur:

Âşüfte olup ol göze hayrân u zâr idüm
Nergis henûz hâb-ı ‘ademden uyanmadın
Bâkî,5,2

Ayân-ı sâbite, ehadiyet mertebesinde “amâ” dadır. Allah’ın ilminde bulunanlar, taayyünün başlamasıyla sûret kazanarak zuhûr eder:

Ben amâda ‘ilm-i Hakk idüm kalem yazdı ezel
Sûretine mazhar itdi didi kim ni ‘me'l-bedel
Garîkî,9,1

3.2.1.15. Baba-Anne (Peder-Mâder)

Varlık, insan sûretinde bu dünyâyâ gelmeden önce her zerresi kâinatta dağınık halde bulunmaktaydı. Göklerde, tabiatta ve unsurlarda bulunan varlık; cansızlara, bitkilere ve hayvanlara geçmek sûretiyle kadın ve erkeğin yiyecek ve içeceklerine karıştı. İnsanın vücûduna geçen varlığın hülâsası, süzülerek meni haline geldi, anne rahmine giderek annedeki varlık özüyle birleşip insanı oluşturdu. (Gölpınarlı t.y:71)

Sulb-ı pedere düşdüm râh-ı hatt-ı vüstâdan
Bir nice zamân anda pinhân oluban geldüm
Arşî,4,4

Lü’lü gibi ayrıldum âbâ-yı meşiyetden
Dürc-i sade-i rahme galtân oluban geldüm
Arşî,4,5

Gurbet ilinden çatıldum
Ana rahmine yatıldum
İbrâhîml'oda atıldum
Gülistânda nâra geldüm

Pîr Sultan Abdâl, 38,4

Evvel konagum sulb-i pederdür
Mülk-i ‘ademden cân atdum ana

İkinci menzildür rahm-ı mâder
Hûn-ı cigerden hânum müheyyâ

Gelibolulu Mustafa Âlî,13, I/3,4

Nâr u bâd u hâkdan bele halk oldum
Kendi kendim ana rahminde buldum
Müddet tamâm oldu dünyâyâ geldim
Bu ‘ibret-nümâyı cahândan aldum

Şâh İsmail Hatâ’î 45,2

Gökler, unsurlar ve diğer nesneler, melekût âleminin zuhûrudur. Bu safhada ilk oluşan dokuz gök, insana nazaran baba; daha sonra göklerden zuhûr eden dört unsur ise, ana vasfındadır. (Gölpınarlı 1965:283) İncelediğimiz döneme ait şathiyye özelliği de taşımakta olan kimi devriyelerde anne-baba ifâdeleri ile, biyolojik ebeveynin yanı sıra gök ve unsurlar anlamında kozmik ana, babalar kastedilmektedir:

Bir zaman anama erlik eyledim
Bir zaman hıfz etti pederim benim
Bir zaman babama avretlik ettim
Bir zaman taşıdı mâderim benim

Hasan Dede,16,1

Baba, Nûr-i Muhammedî’nin aslı, Hz. Peygamber’in hakikatidir. Bir başka ifâdeyle amâ âlemi veya akl-ı küll olarak da bilinen ilk varlıktır. Küllî akıl olan baba Zât’ tan; dokuz felek babadan zuhûr etmiştir. Unsurlar da dokuz feleğin hareketiyle ortaya çıkmıştır. İlk kaynaktan *Kûn* emri ile gelen varlık, önce dokuz feleğe yönelir. Buradan unsurlara gider. Felekler ve unsurlardaki varlığın devrine neden olan münasebetten maden, bitki ve hayvan olan üç çocuk doğar. (Tatçı 2020:105-109)

İşbu deme erince üç kez doğdum anadan
Nice yavru uçurdum nice âşiyâneden

Dört doğurdum anamı hâmil oldum babadan
Babam dokuz ayaklı anlama efsâneden

İdris-i Muhtefî,18;1,2

Ben kiblemi kiblem beni bilüpdür
Evliyâ enbiyâ andan olupdur
Ben bilürem anam benden gelüpdür
Ol vakitte nikâh kıydum babama

Şâh İsmail Hatâ'î D.43,6

Varlık, anne rahmine düşmekle insan sûretine bürünse de özü Hakk'ın kudret katındandır:

Cânânı gördüm yine cân oldum
Tanıdım özümü gök erkân oldum
Ananın rahmine indim kızıl kan oldum
Kudret gülü idim kandan ezelden

Şâh İsmail Hatâ'î,42,2

İnsan, aşağıların en aşağısı madde âleminde, kesrette bulunsa da asıl babası Hakk'ın nûrudur:

Nûr-ı Hakdır mutlaka âbâ-i ecdâdım benim
Anın-içün esfel-i a'lâya yoldaş olmuşam

Virânî,53,12

Handânî, insanların annesi olarak İslâm inanışında en üstün kadınlar kabul edilen Hatice, Meryem, Havva ve Âsiye' yi; babası olarak ise ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem, Üç büyük din tarafından en büyük ata ve temel referans olarak

kabul edilen Hz. İbrahim (Harman 2000:272) ve Allah'ın kudsî hadisinde *Sen olmasaydın âlemleri yaratmazdım* dediği İslâm peygamberi Hz. Muhammed'i gösterir:

Hem Hadîce Meryemü Havvâ Asiyye ümmehât
Âdem İbrâhîm ü Ahmed"dür âbâ üç ehl-i dâd
Handânî,14,16

3.2.1.16. Benlikten Geçmek- Özü Bulmak

Şehâdet âlemindeki insanın yeniden Hakk'a vasıl olabilmesi, bu dünyânın kendisine yüklediği benlik vasfından kurtulmasına bağlı olup insan ancak bu şekilde gönülde gizli Hak sırrını, yani aslî özünü bulabilir:

Yumdum bu benlik gözini açdum bu gönlüm gözini
Gördüm ma'sûkun yüzini ma'sûka bulaşdum yine
Abdurrahîm-i Tîrsî,1,3

Varlık, Hak ile birlik makamına yani özüne yeniden kavuşabilmek için insan olarak zuhûr etmek ister. Zîra yalnız insan denen varlık, kendi istidadını ulaşabilme istidadını taşır. Bulunduğu tüm mertebelerden geçmek; perdelerden, şartlanmalardan kurtulup insan ve en nihâyetinde insân-ı kâmil olmakla varlık gâyesine ulaşır:

Muhiddînîm ben gâip
Sohbet gâip, er gâip
Ben beni elden koyup
Özüm Hakka salmışım

Muhyiddîn Abdal,33,9

Bilmek için özümi andan da geçdüm ey yâr
Kat 'eyleyüp menâzil geldüm zuhûra insân
Garîkî,11,5

N'ola kurbân olam ben Hak yolında
Bu hakikat ehline kurbân geldüm

Muhyiddîn Abdal,34,13

3.2.1.17. Birçok Defa Gelip Gitme

Varlığın birçok defa bu âleme gelip gittiğine dair ifâdeler, devriyye metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Mezkûr ifâde, tenâsüh ve hulûl ile karışabilmekteyse de devriyelerdeki söylem başka anlamlar taşır. Şairlerin devriyyelerde dile getirdiği varlığın mertebelerde olan gidip gelmeleri, Hakk'ın farklı tecellîler ile zuhûr edişidir.

‘Arşîyem mazhar-ı kelâmam
Kerrât ile bu bisâta geldüm

Arşî,3,7

Bu âleme gelip gitme, kavs-i nüzûl ve kavs-i urûcta yapılan dairesel yolculuktur. Allah'tan gelip Allah'a dönüştür:

Âlem-i kayd u mukayyed ‘âlem-i mutlak benem
Gelmesi vü gitmesi vü çarh-ı ser-gerdâniyam
Misâlî,2,28

Zâhidâ bu dünyeyi bildin mi kimdir var iden
Geldin uş gitmekdesin gittin geldin nireden
Virânî,52,1

Varlığın bilgisi, mülk âleminde ortaya çıkmadan önce Hakk'ın ilminde mevcuttu. Varlık, bu âlemde zuhûr edene kadar birçok mertebede bulunmuş, oralardan geçip gelmiştir:

Ezelden bu mülke gelmiş gitmişim
Günâhımı bir mizanda tartmışım
Bir yolcuyum bin bir handa yatmışım
Konağımız kandil handan ezelden

Şâh İsmail Hatâ'î,42,3

Şu fenâ mülkine gelüp giderken
Sarvân olup bin bir katar yederken
Yogurup çamurum balçık ederken
Şecerümle su taşıdum Âdeme

Şâh İsmail Hatâ'î,43,2

Garîkî, yokluk âlemi olan bu dünyâda varlığın geçici olduğuna değinir:

Âriyetdür bu fenâ mülki Garîkî bî-gümân
Sen gönül virüp buna gezme cihânda serseri
Garîkî,12,5

3.2.1.18. Bir İsimle Görünme

Hakk'ın zâtî tecellîsinin ân be ân olması ve her ân yeni bir oluştâ vukû bulması neticesi, birbirine benzer sûretlerle karşı karşıya kalınsa da hiçbir yaratılmış diğerinin aynısı değildir. Tahkîk ehli, vahdette kesreti müşâhede eder. Kesretin ilâhî esmâ'nın tecellîlerinden zuhûr etmesi dolayısıyla her bir varlığın birbirinden ayrı hakîkati bulunmakta, bunlar tek bir hakikatten neşet etmektedir. (Izutsu 2005:277)

Anılmışdum hezârân nâm ile dergâh-ı Mevlâda
Cihânda her kişi bir ad ile yâd olmadın evvel
Arşî,2,6

Ya'nî sûret olup nüzûlinden
Bir iken vasfin eyledi bisyâr
Garîkî,8,5

3.2.1.19. Bütün İsimleri, Eşyâyı İhâta etme

Küçük âlem (âlem-i sagîr) olarak da adlandırılan insan, Hakk'ın en mükemmel biçimde kendisinde tecellî etmesi ile, âlemde bulunan bütün isim ve sıfatların mazharı olmuştur. İnsan, bu cem etme özelliği nedeniyle âlemdeki anâsır-ı erbaa'dan maden, bitki ve hayvanlara kadar tüm yaratılmışları sûretleri ile değil, ancak hakikatleri ile kendi nefsinde cem eder. (Izutsu 2005:300)

Anun için kim kamu eşyâya olmuşdur muhît
Gör ki Hak Kur ân içinde eylemişdür anı yâd
Handânî,14,3

Kimse bilmez ki benim aslım usûl-i kâinat
Cümle cisme cân olub eşyâya yoldaş olmuşam
Virânî,53,6

3.2.1.20. Cân

Cân, Arap edebiyatında “rûh”, Türk ve Fars edebiyatında ise rûhun yanı sıra “bedenin canlılığını sağlayan unsur” mânâsında kullanılmaktadır. Cân, varlığı hayâlî olarak bilinen, elle tutulup, gözle görülemeyen soyut bir kavramdır. (Uzun 1993:138) Türk dîvan, halk ve tasavvuf edebiyatı eserlerinde sıklıkla karşımıza çıkan bu kavram,16.yüzyıl devriyyelerinde de yoğun olarak kullanılmıştır.

Cân, yaratılmışların cisimleri içinde gayb âleminin bir işaretidir. Cân, ilâhî âlemin unsuru iken Hakk'ın tecellisi ile dünyâ âleminin varlıklarına içkin olarak bu âleme gelmiştir:

‘Âlem-i gaybdan nişân menem uş
Cümle ecsâm içinde cân menem uş
Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, I/1

Kişver-i câna tamâm çün geldi izhâr eyledi
Çekdi kâmet otuz iki hattla dikdi livâ

Misâli,29,4

Bu vücûda gelicek ben cân geldüm
Katreden görindüm vü ‘ummân geldüm

Muhyiddin Abdal,33,1

Kimse bilmez ki benim aslım usûl-i kâinat
Cümle cisme cân olub eşyâya yoldaş olmuşam

Virânî,53,6

Nüzûl ile madde âlemine yönelen varlığın devre devâm edebilmesi, maddî unsurlarla birleşmesini gerektirir. Bu sebeple, cân ve ten bir araya gelmelidir. Ancak ikisinin birlikteliği ile devir mümkün olur:

Cism geh cân olur gehî cân cism
Devr ider böylece budur devrân

Garîkî,10,4

Lâm eliften sırrı seyrân eyledim
Hakk’ı bulup cismime cân eyledim
Nüh felek burcunda kurdum haymeyi
Tahta çıktım aklım sultân eyledim

Virânî,50,1

Yapmaga dil milketini dest-i cânân devr ider
Merkez-i eflâke geldi gitdi ten cân devr ider

Mehemmed,26,1

Hakk’a vasıl olacak Cân’dır. Burada cân, ruh mânâsında kullanılmaktadır:

Cân irdi vuslata ref oldu fırkat
Yakûbım Yûsuf-ı Ken'ânı buldum

Muhyiddin Abdal,35,1

Cân ile ten dediğimiz beden, her zaman birlikte düşünülür. Beden ve cân beraberliği olmaksızın madde âleminde varlıktan söz edilemez:

Cân u ten biri birinden dûr degül
Lîki cânı görmege destûr degül

Cân görünmez ten sır ey cânım benüm
Cân içündür bunda seyrânım benüm

Seyyid Nizamoğlu,41;1,2

Cân, Hakk'ın nefesindendir:

Vâhib Ümmî'nin aslını soranlara budur cevâb
Adı Rahman kendi Sübhân nefh etdiği bir cân idim
Vâhib-i Ümmî,48,15.

3.2.1.21. Cemâd (Cansızlar)

Madde âlemine düşen varlık, ilk olarak toprakta zuhûr eder ve cansızlarda kabz olunur. Kavs-i urûc'un ilk mertebesi cansızlardır:

Çünkü bir ismidür hüve'l-Kâbız
Kabz olındı kamu cemâd u cihân

Garîkî,10,5

Sûfîlerin tâbiat anlayışında aslında cansızlık kavramı değil donuk varlıklar anlayışı vardır. (Demirli 2017:136) Zîra devir ile cemâda düşen, ezelî ve ebedî olarak diri olan ilâhî cevherdir. Ancak varlık, devrin cemâd ve nebât aşamasında idrâk kazanmamış olup kendi hâline dâir bilinci yoktur:

Sen cemâd ile nebât iken bu hâlün bilmedün
Ma‘dene geldün pes insân oldun ara gevheri
Garîkî,12,4

3.2.1.22. Cem‘, Cem‘ü’l-Cem‘

“Cem”, sâlikin nazarında yaratılmışların kalmadığı, Hak ile Halkın birlik halde bulunduğu makamdır. Bu halde olanlar, her şeyde Hakk’ı görür. Cem makamına erişmekle insan ruhu kâinata açılır. Bu andan sonra Mutlak Varlık’ta yok olma (fenâ) hali dediğimiz “cem’ül cem” makamı gelir. İnsanın ulaşabileceği en yüksek derece olan bu makamda Hakk’ tan başka her şey yok olmuştur. (Dedebaba 1999: II,204-206) Cem‘ü’l-cem makamına varmakla varlığın devri nihâyete erer:

Câm-ı meyden benümle cânâne
‘Iyş u nûş eylerem cem ‘em Cem ile
Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, III/7

3.2.1.23. Cism-Ecsâm

Cisim, ruh veya nefis gibi manevî unsurların karşıtı olarak üç boyutlu şekilde madde âleminde bulunan varlıktır. Ecsâm, cism kelimesinin çoğuludur. (Karlığa 1993:28) Şehâdet âleminin maddî unsurlarını anlatmak için ecsâm lafzı kullanılmaktadır. Varlık, cisimler içindeki cân olarak bulunur:

‘Âlem-i gaybdan nişân menem uş
Cümle ecsâm içinde cân menem uş
Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, I/1

Kimse bilmez ki benim aslım usûl-i kâinat
Cümle cisme cân olub eşyâya yoldaş olmuşam
Virânî,53,6

İnsanı oluşturan unsurlardan beden, cisim olarak anılmakta; insanın bu cismânî varlığının da devre konu olduğundan söz edilmektedir. Zîra varlık, madde âleminde nüzûl ederek cisim haline gelebilmek için unsurlara bulanıp toprağa düşmeli; daha sonra maden, bitki, hayvan olarak devre devâm etmelidir:

Cism geh cân olur gehî cân cism

Devr ider böylece budur devrân

Garîkî,10,4

3.2.1.24. Dâ'im, Ân-ı Dâ'im, El-ân

Tüm varlıkların ferden ortaya çıkması ile neticelenen Hakk'ın zâtî tecellîsi, sürekli kendi kendini yinelemekte; her ân “yok oluş”- “yeniden yaratılış” süreci tekrarlanmaktadır. Bu sebeple, âlemi hep aynı ve tek olarak algılasak da aynı anda iki âlemi yaşamamız mümkün değildir. Bizim içinde yaşadığımız âlem, bir ândan bir âna değişip durmaktadır. Hem insanın hem de âlemin yaradılışı, ân be ân yenilenerek ebediyyen devâm eder. (Izutsu 2005:275)

Rûh-ı bî-reng ki gevher-i evvel

Nûr-ı dâ'im menem hayât ileyem

Dâ'imü'd-dehr 'ömr-i bî-pâyân

Zindeyem sanmanuz memât ileyem

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6; II/3,4

Îlâhî hakîkat, her varlıkta farklı olan tecellîlerle kendini her ân görünür, bilinir kılmaktadır:

Bir gevherem ki 'âlem bende nihân idi hân

Bin bir libâsa girdüm gerçi 'ayânam el-ân

Garîkî,11,1

O her gün bir şe'n üzeredir (Rahman 55/29) âyetinin belirttiği üzere içinde bulunduğumuz ân, ilâhî günlerin en kısa parçası olarak ebediyyen sürer. Zîra hiçbir zaman İlâhî Huzur'u terk ederek sürekli oluştan çıkamayız. Her ân devrin içindeyizdir. (Chittick 2014:120)

Fehm idersen nakd-i 'ömrün cümlesi bir ân degül

Anı gör kul anı bil kim ân ile ân devr ider

Mehemmed,26,4

3.2.1.25.Dehr

Dehr, kimi metinlerde zaman mânâsında kullanılmaktaysa da genellikle zamanın ilkesi olması cihetiyle Allah'ın ismi olarak değerlendirilmektedir. İlim sıfatının âlemdeki bilgi ve idrâkin kökü, Râhîm sıfatının âlemdeki bütün merhametin ve şefkatin sebebi olması gibi Dehr ismi de zaman ve oluşun temelini oluşturmaktadır. Dehr isminin özelliği, daimî değişim ve dönüşümdür. Âlemin sonsuz dönüşüm ve değişimini meydana getiren, Allah'ın Dehr oluşudur. (Chittick: 2014:121-122) Dehr, ân-ı dâim ve zamanın bâtınıdır. (Gölpınarlı 2018:163)

Dâ'imü'd-dehr 'ömr-i bî-pâyân

Zindeyem sanmanuz memât ileyem

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, II/4

3.2.1.26.Devr, Devrân, Dâ'ire, Dönme, Gerdân

Devir, Hakk'ın mutlak varlığından başlayarak nüzûl ile yeryüzüne inen varlığın madde âlemindeki mertebeleri geçmek sûretiyle, kopup geldiği İlâhî Varlık'a urûcunu, yeniden başladığı noktaya gelişini konu edinir. Devreden ilâhî özdür. Devir yolculuğu dâ'irevîdir:

Geh 'urûc ider ol gâh nüzûl

Devr odur da'ir ol dahi devvâr

Garîkî,8,6

Devr idüp dâyre-i vahdetde benden gayrı bir
Bulmadum deyyârı bildüm evvel ü âhir benem
Mehemmed,27,7

Vücûda ‘akl-ı küll mebde’ olupdur gâyeti insân
Pes oldı nokta-i vahdet bu devrün içine dâ’ ir

Girüp dâ’irenün içre gönül olubanı seyre
Nihâyetin çü bulmadı döner dâ’irede da’ir
Senî Alî,40;3,4

Hareketin dâ’ireselliğini işaret etmek üzere üç yüz altmış burç, üç yüz altmış gün gibi ifâdeler de tercih edilmektedir. Dünyânın güneş etrafında dâ’iresele dönüşü üç yüz altmış gündür. Her biri otuz derecelik açıya sahip olan on iki burcun toplam açısı üç yüz altmıştır. Böylelikle burçlar kuşağı dâ’ire şeklini oluşturur:

Gezerdüm üç yüz altmış menzili gün gibi şeb-tâ-rûz
Bu eflâk-i zümürüd-fâm bünyâd olmadın evvel
Arşî,2,2

Çarh-ı atlas seb‘-i encüm ve’s-semâ i zâtü’l-burûc
Bendedür hem üç yüz altmış rûzla seyrânıyam
Misâlî,28,8

Üç yüz altmış burcı seyrân eyledüm
Andan bunda Hakk ile mihmân geldüm
Muhyiddin Abdal,34,8

Birçok metinde, varlığın anlatılan seyrinin devir olduğu açıkça zikredilir:

Yapmaga dil milketini dest-i cânân devr ider
Merkez-i eflâke geldi gitdi ten cân devr ider
Mehemmed,26,1

Niçe bin yıllar döner bir cevheri peydâ ider
Ay u gün sanma dönenler gizlidür kân devr ider

Fehm idersen nakd-i ‘ömrün cümlesi bir ân degül
Anı gör kul anı bil kim ân ile ân devr ider

Ber-karar olmaz Mehemed âfitâbı ‘ömrünün
Devr ider devrândadur çün geldi devrân devr ider
Mehemmed,26;3,4,5

Ey Usûlî bu felek kim devr idüp cünbişlenür
Emr-i Hakdan gayrı var mıdur bir iş kim işlenür
Ger sa ‘id ü ger şakî bu dil niçün teşvîşlenür
İy Nesîmî çün her iş takdîr elinden işlenür
Fârigam dünyâdan u ‘ukbâ gamından bî-gamem
Usûlî,47, VII

Her nebî kim devr ile devr itdi işbu fânîden
Men dahi Dâvûd ile Mûsâya yoldaş olmuşum
Virânî,53,9

Varlığın devrânı ezelde takdîr edilmiştir:

Ezelden seyr ettim ben bu devrânı
Ay dogmadam aydan günden ezelden
Çekilüp gelir aşkın kârvânı
Dahı kim geldi geçti bizden ezelden
Şâh İsmail Hatâ’î,42,1

Varlık, yeryüzüne feleklerde döne dolaşa inmektedir;

Feyz-i ebedî hâsıl kılmaga tabâyı'dan
Müddetle feleklerde gerdân oluban geldüm
Arşî,4,2

Bu varlığa sebep ne oldu dilek
Yer ü gök arş u ferş ü ins ü melek
On birincide dokuz çarh-ı felek
Bu bir kezde dönüp de inen nedir

Kul Himmet,22,3

“Döne döne tolanur idüm kûyını anun
Çarha girüp felek dahi dokuz dolanmadın
Bâkî,5,4

Devir, mekânsal olduğu kadar zamansaldır:

‘Adem suret virür benden vücûda
Dem-â-dem devrile döndükçe demden
İbrâhîm Gülşenî,17,2

Zehî menzil zehî bu dem içinde
Ne kutlu sâ’at ol devrânı buldum
Muhyiddîn Abdal,35,2

3.2.1.27.Dört Kapı-Kırk Makâm

Birçok tasavvufî şiirde rastladığımız “şerîat”, “tarîkat”, “hakîkat” ve “mârifet” lafzı, devriyyelerde de karşımıza çıkar. Şerîat, tarîkat, hakîkat ve mârifet’e “dört kapı” denmektedir. Bu dört kapıdan her birinde onar makam olmak üzere kırk makam bulunur. Hacı Bektâş-ı Velî’nin Mâkâlat adlı eserinde, bu makamlar ve

özellikleri anlatılır. Sâlik, imân etmesinden Hakk' a vasıl oluşuna dek dört kapı ve kırk makamın gereklerini sırasıyla yerine getirip tamamlamalıdır. Şerîat, İslâm dininin inanç, ibadet ve muamelat esas ve hükümlerinin bütünü; tarîkat, insanı İslâm'ın zâhirinden bâtınına götüren, kemâle ermesi için gerekenleri gösteren yol; Hakîkat, tüm varlıkta Hakk'ın birliğini, kudretini görerek kendi varlığını yok bilmek; mârifet ise hakîkat durağındaki cezbe halinden kendi haline dönmek demektir. (Gölpınarlı 2017:98)

Eğer şerîatı sorarsan bâddan
Tarîkat ateştir ki sakın oddan
Hakîkat topraktır mârifet âbdan
Bu dördün arasında mihman nedir

Od emâredendir nefsin zulmeti
Yel levvâmedir çektirir mihneti
Hakîkate hâl edip mârifeti
Mutmainne erişen insân nedir

İlm-i Rabbânîde bu hesâb oldu
Dört kapı tarhı yedişer bâb oldu
Yirmi sekiz su'âle cevâb oldu
Bu tarîkate tâlib' erkân nedir

Kul Himmet,22;6,7,8

Hakîkat sülûk ile erilecek sır, mârifetse Hakk'a yâr olmaktır. Bu makamlara ermek için şeriat ve tarîkat kapılarını geçmek, zâhire dair olanları terk etmek gerekir:

Şerîati berk edip
Tarîkati derk edip
Mülk ü malı terk edip
Böyle âmel kılmışım

Mârifet Hakk'a yârdır
Hakikat anda sırdır
Mü'minler hepsi birdir
Böyle 'amel kılmışım

Muhyiddîn Abdal,33;5,6

Şeriat, târikat makamlarından geçmekle Hakk'a vasıl olan kimse, cezbe hâlini bırakıp mârifet kazandığında hakikat makamının temsilcisi, sultanı olur:

Şerî 'at tarikat ma'rifet ile
Hakikate kul oldum sultan geldüm

Muhyiddin Abdal,34,4

İhlâs ile mârifet ve hakikat kapılarına varan kişi, mutlak olana, vahdet sırrına erişir:

İhlâs kemendini aldım elime
Mârifette bir yol geçti önüme
Hakikatte su bağlandı gölüme
Katre idim bir ummâna eriştim.

Virânî,51,3

Şeriat, tarikat yollarından geçen sâlik, hakikat sırrını mürşitten alır:

Şerî'et sancagı geldi dikildi
Terîket yolunda dürler saçıldı
Me 'rifet deryâsı daşdı töküldi
Hekîket pîr pîrândan aldım

Şâh İsmail Hatâ'î,45,11

3.2.1.28.Dünyâ-Cihân

Dünyâ, varlığın kavs-i nüzûlün sonunda uğradığı, madde âleminin parçası olan yaşadığımız gezegendir:

Ârif ârif ile gönül katmadan
Hak Taalâ bu dünyâyı yapmadan
Selman dahi ol Kırklara yetmeden
Ya kim idi Kırklardaki duacı

Kul Hüseyin,25,3

Nâr u bâd u hâkdan bele halk oldum
Kendi kendim ana rehminde buldum
Müddet tamâm oldu dünyâyâ geldim
Bu ‘ibret-nümâyı cahândan aldum

Şâh İsmail Hatâ’î,45,2

Andan gidince oldu konagum
Sahrâ-yı ‘âlem iklim-i dünyâ

Gelibolulu Mustafa Âlî,13, I/5

Dünyâ, madde âleminin yanı sıra mâsivâyı anlatmak için de kullanılmaktadır. Hakîkatle birlik noktasından esfele inen insan, dünyâyı cefâ yeri, dünyâda bulunuşunu ise sürünmek olarak nitelendirir:

Gerçi dünyâ cîfesin terk eyledüm ikrâh idüp
Tâ ki benden bir eser vardur işüm ceng ü cedel
Çok merâtib kat ‘idüp dünyâda süründüm velî
Benden ol bir gayrı nesne düzmeyince çekmez el

Garîkî,9;4,5

Ezelî olan varlık, dünyâda bulunuşundan evvel önceki vücûd mertebelerinde mevcuttu:

Bildim evvel zât idin geldin sıfâta seyr ide
Kimini hubb-ı zâhir itdin dünyâ-yı mekkâreden
Virânî,52,3

Can Hatâyî'im bunu böyle söyledi
İndi aşkın ummânını boyladı
Dün dünyâyâ gelen bugün söyledi
Dahı ben burada idim dünden ezelden
Şâh İsmail Hatâ'î,42,5

İnsanın dünyâda bulunuşu geçicidir:

Nutk-ı zât-ı lâ-yezâlem evvelüm yok âhirem
Sûret-i zâhirde bir kac gün cihân mihmânıyam
Misâlî,28,18

“İklîm-i heft” (yedi iklîm), dünyâ anlamında kullanılır. Yedi iklîm, şiirimizde dünyâ hükümrânı İskender’le birlikte anılır. Misâlî de dünyadaki farklı sûretlerde tecellîleri, aynı kavramlarla ifâde etmektedir.

Gâh Dâr o Sikender mülket-i iklîm-i heft
Gâh zulmet Hızr ile geh çeşme-i hayvânıyam
Misâlî,28,13

3.2.1.29.Ehad-Ahad

Ehad, Hakk’ın tekliğini anlatır. “Amâ”da lâ taayyün halinde bulunan Hak, ilâhî tecellî bakımından da ehadiyet (ahadiyet) yani teklik mertebesinde. Bu mertebede hiçbir tecellî yoktur. Hakk’ın burada Ehad yani tek oluşu, kesretin bütününü anlamında bir oluş değil zât mertebesinde kayıtsız, şartsız tek oluşudur. Bu

mertebede kesret ya da kesretin gölgesini dahi görmek mümkün değildir. Öte yandan daha sonraki mertebelerde başlayacak tecellî faaliyetinin gerçek kaynağı burasıdır. Kesrette vahdet olarak da nitelendirilebilecek “Vâhidiyyet” mertebesinde Hakk’ın tecellisi başlar. (Izutsu 2005:44)

Zât-ı ezelem sıfâta geldüm
Nutk-ı ehadem cihâta geldüm
Arşî,3,1

Ehadsın zât ile ammâ bu kesret içre hem sensin
Niçe kim sağış içinde ehad bî-şekk olur sâ’ir
Senî Alî,40,2

3.2.1.30.Elest, Mîsâk, Peymân

A’râf sûresi 172. âyetinde anlatıldığı üzere Allah, Âlem-i ervâh’ta yaratmış olduğu ruhlara *Elestü bi Rabbiküm* yani *Ben sizin Rabbiniz değil miyim* diye seslenmiş, ruhlar da *belâ* (evet) diye Cenâb-ı Hakk’ın rabliğini tasdik etmişlerdir. Bu hadisenin geçtiği yere Elest Meclisi, Bezm-i Elest denir. Rûhların “evet sen bizim Rabbimizsin” diyerek Hakk’ın sorusunu yanıtlamaları da “Elest”, “Mîsâk”, “Peymân” gibi adlandırmalarla tanımlanır.

Yaradılış yani zuhûrda zaman olmaması sebebiyle Allah’ın ruhlara hitabı ile ruhların verdiği cevap, daimî ve ebedîdir. İnsan, Allah’ın tüm isimlerinin mazharı olma istidadında olmakla birlikte her bir şahıs, bir isim ve sıfata mündemiçtir. Bu sebeple insana etkisi altında olduğu isim yani Rabb-i Hass’ı, *Ben senin rabbin değil miyim* diye sormaya devam etmektedir. (Gölpınarlı 2018:167)

Mutasavvıflar, insanın gâyesinin bezm-i elest denilen ruhlar âleminde Hakk’a verdiği sözü tutarak o günkü ikrârın ve ahdin gereğini yerine getirmek olduğu düşüncesindedir. İnsan ile Cenâb-ı Allah arasında “ezelî mîsâk” vardır. (Cengiz 2017:905)

Geldik emrini kılmaga
Mürşide teslîm olmaga
Kalb-i selîmi bulmaga
Peymândan indüm âdeme

Eroğlu Nuri,7,4

Ahd-i ezeliyi kılan
Eroğluna mihmân olan
Lutf ile hazretten gelen
Elhândan indüm âdeme

Eroğlu Nuri,7,7

İkrâr verdim dönmen *Elest* bezminden
Verdiğim ikrârı îmândan aldım
Başka seyrân gördüm kendi özümnden
Bu mehebbeti men merdândan aldım

Şâh İsmail Hatâ'î,45,1

Bir gerçeğin eleğinde elendim
Beli dedim belisine belendim
Arşî kürsü yaradandan diledim
Âdem olup erkânına eriştim.

Virânî,51,2

Ahde vefa, Kur'an'daki temel emirlerden biridir. Ancak insan, elest mîsâkındaki kulluk beyanının hakkını her zaman yerine getiremez. Nefsânî temâyüller ve şeytanî telkinler ile ahid bozulur. (Cengiz 2017:918)

Kur'ân ehli olan bilür bu tevhîdin ma 'nâsını
Hak saklasın unutmakdan bir ahdümi görüp geldim

Vâhib-i Ümmî,48,13

Ol kimdir ki bu dergâhtan red düştü
Ol kimdir ki Âdem nişânı düştü
Ol kimdir ki Mevlâ ile zıd koştu
Elest suâlini sormazdan evvel

Kul Himmet,21,6

3.2.1.31.Emir Âlemi, Emir, Fermân

Allah'ın bir şeyi varlık alanına çıkarması ve şekil vermesi “yaratma”; o varlığa temel nitelikleri, hareketi için gerekli varlık kanunlarını yerleştirmesi ise “emir” veya “takdir” olarak anılır. Allah, bir şeyi yaratıp şekillendirirken ona fitratını yani takdirini de yükler yani emir eder. Âlemdeki her şey, Allah'ın emri ile değişir. (Bayram 2013:33) Emir âlemi, varlıkların dünyâya nüzûl ettikleri yerdir. Varlığı başlatan *Kün* hitabının yapıldığı âlem burasıdır. (Tatçı 2020:28)

İnsanın Allah ilmindeki hakîkatı, bu âlemde emir ile zuhûr etmektedir:

Ten gözi ile nâzır olmaga ruh-ı yâre
Emrine Hudâvendün fermân oluban geldüm
Arşı,4,11

Rûhı ismiyle söyleyüp
Emrine fermân eyleyüp
Tis‘ayı cevân eyleyüp
Seyrândan indüm âdeme

Geldik emrini kılmaga
Mürşide teslîm olmaga
Kalb-i selîmi bulmaga
Peymândan indüm âdeme

Emr ile salınmış kulam
Tizcek varup şikâr alam
Yine ‘azm-i sılâ kılam
Rahmândan indüm âdeme

Eroğlu Nuri,7;3,4,5

İnsan, Allah’ın emri neticesi ortaya çıkmıştır. Bu mânâda Hakk’ın iradesinin açıklayıcısı, fermanıdır:

Cümle bu kuvvetle kudret zât-ı mutlakdan durur
Ey Misâlî ben dahı bir bende-yi fermânıyam
Misâlî,28,33

Bakara sûresinin 117.âyetinde Allah’ın her şeyi *Kün* demekle yarattığı belirtilir. *Kün* bir emirdir. *Kün* emri ile her şey yaratılmış ve varlık sahnesine çıkmıştır:

On sekiz biñ ‘âlemün meşhûrıyam
Kâf ile nûn emrüne fermân geldüm
Muhyiddin Abdal,34,9

Âlemdeki her şey, Allah’ın emri ile meydana gelir:

Ey Usûlî bu felek kim devr idüp cünbişlenür
Emr-i Hakdan gayrı var mıdur bir iş kim işlenür
Ger sa ‘îd ü ger şakî bu dil niçün teşîşlenür
İy Nesîmî çün her iş takdîr elinden işlenür
Fârigam dünyâdan u ‘ukbâ gamından bî-gamem
Usûlî,47, VII

3.2.1.32.Esmâ-Müsemmâ

İster Allah diye ister Rahman diye dua edin, en güzel isimler O'na aittir. (İsra 17/110) âyetinin işaret ettiği gibi isimlerin kaynağı Allah'tır. Allah'ı bilmek, O'nu isimleri ile bilmek demektir. Hz. Peygamber Allah'ın zâtı üzerinde düşünmeyin buyurmuş, bu buyruktan hareketle Zât ve ilâhî isimler ayrılarak Hakk'ı anlama cihetine gidilmiştir. (İbn Arabî çev. Demirli 2015:23)

Bana bildürmüş idi sırr-ı esmânun beyânın hep
Melâ'ik zümresine Âdem üstâd olmadın evvel
Arşî,2,3

Allah ile irtibatı sağlayan ilâhî isimler, varlıkların ilkesini oluşturur. Her varlık bir ilâhî ismin mazharıdır. (İbn Arabî çev. Demirli 2015:24) İlâhî isimler ve sıfatlar, âlemin gerçek bâtinî sûretleri olup hislere hitap eden zahîrî sûretler değişirken bâtinî sûretler ezelden ebede değişmeden kalırlar. (Izutsu 2005:299)

Lâ-mekân bir zâtsın mevsûf bunca ism ile
Nice şehri terk itdün bu dahi olur biri
Garîkî,12,2

Allah, bir isim değil bütün isimlerin toplamı müsemmâdır. Her varlık, kendisine uygun ilâhî isimle zuhûr ederken insan bütün isimleri cem edici özelliktedir. İlâhî isimler Allah'ta asıl, insanda mecâzen toplanmaktadır. (Nasr 2018:201-203)

Bulmaga müsemmâyı esmâ-i ilâhide
Bu hılkat-ı insâna cüyân oluban geldüm
Arşî,4,10

Hurûfî düşüncesinde Allah'ın Âdem'e öğretmiş olduğu isimlerin tamamı yani esmâ-i küll, 28 ve 32 harftir. Esmâ-i Küll, 28 ve 32 hat olarak insanın yüzünde zuhûr eder. Kişi, esmâ-i küllî'nin alametlerini kendi vücûdunda müşahade etmeden

Âdem'in varisi gerçek bir insan olamaz. Esmâ-i küll yani esmâ-i zat; bütün eşyaların isimlerini, semâvî kitapların hepsini ve tüm ilimleri içermektedir. Âdem sıfatına ulaşmış insan, esmâ-i küll'ün mazharı olması sebebiyle, tüm bu sırlara vakıf olma istidadı taşır. İsm-i a'zam, Allah'ın tüm isim ve sıfatlarını kapsayan en büyük isimdir. Âdem ism-i a'zamdır. Her bir varlık, Allah'ın bir ismi olduğundan ism-i azam olan Âdem tüm eşyanın bilgisine hâvidir. (Usluer 2009:128,256,312)

Lafzatullâha nazar kıl dâ' im anı eyle yâd
Kim ana esmâ içinde ism-i a'zam oldu ad

Cümle esmâ hod Hak'un nâm-ı şerîfidür velî
Lafzatullâh niçün a'zâm oldu bişnev şâd bâd
Handânî,14;1,2

İsm-i a'zam cümle eşyâda bu resme gör ki var
Zât-ı Handânî ahaddur bî-'adeddür ana ad
Handânî,14,33

Ne esmâ sırrıdır hattın müsemâmâ vech-i zâtından
Ayân gör Fazl-ı Rahmânî benim rûh-i revânımdan
Nemâyî,37,2

3.2.1.33.Ev Ednâ

“Ev ednâ” ve “kâbe kavseyn”, kavs-i urûc'un nihayetinde varılacak makamlardır. *Sonra (Muhammed'e) yaklaştı, derken daha da yaklaştı. O kadar ki (birleştirilmiş) iki yay arası kadar, hatta daha da yakın oldu.* (Necm 53/9) âyetinde Peygamber'in mi'rac hadisesinden bahsedilmekte, iki yay uzaklığı anlamında “Kâbe Kavseyn” ifâdesi kullanılmaktadır. Hz. Peygamber'in Allah'a kimsenin olmadığı kadar yakın olduğu “kâbe kavseyn” makamının ötesinde, daha da yakın olduğu “ev ednâ” makamı vardır.

Mi'rac hadisesinde vardığı kâbe kavseyn makamı ile, Hz. Peygamber'in Hakk'a olan yakınlığı öyle bir noktaya gelmiştir ki yaratılmışları Hakk'ın bir tecellisi olarak Hakk ile bir görmüş, tüm varlığın Hakk'ın zuhûru olduğunu anlayarak ehadiyet mertebesine erişmiştir. Cem'ül cem makamı da denilen, bu mertebeden ötedeki ev ednâ makamına ise her devirde ancak bir kişi ulaşabilir. Bu kişi zamanın kutbudur. (Gölpınarlı 2018:212) Diğer bir ifâdeyle, sâlik ehadiyete terakkî ettiğinde kesret lekesi tamamen silinmezse “kâbe kavseyn” makamına, eğer tamamen silinirse “ev ednâ” makamına erişmiş olur. (Kılıç, M.Erol 1995:172)

Mülk-i *ev-edna* makâmumdur habîb-i hazretüm
Nefs-i şeytânın elümle çün müselmân eyledüm
Muhîtî,31,10

Küntü kenzin kenziyim ismim dahi Vîrânîdir
Ol sebebdan fakr ile ednâya yoldaş olmuşam
Virânî,53,13

3.2.1.34.Evvel-Âhir

Hadîd sûresinin (57) 3.âyetinde evvel ve âhir, Allah'a nispet edilir. Mezkûr âyette evvel “varlığının başlangıcı olmayan”, âhir ise “varlığının sonu olmayan” anlamında kullanılmaktadır. Âlimler, evvel ve âhir isimlerinin Kur'an'da olduğu gibi birlikte kullanılması gerektiğini belirtirler. (Topaloğlu 1995:545) Aynı âyette, Allah'ın evvel ve âhir oluşu ile beraber zâhir ve bâtın oluşu da zikredilir. İncelediğimiz 16.yüzyıl devriyyelerinde, alimlerin belirttiği şekilde evvel ve âhir isimlerinin birlikte yer aldığını görmekteyiz. Kimi metinlerde ise Hadîd sûresinin 3.âyetindeki gibi Allah'ın evvel, âhir, zâhir ve bâtın oluşu birlikte ifâde edilmektedir:

Senün zât u sıfâtundur Hüve'l-Evvel Hüve'l-Âhir
Celâl ile cemâlündür Hüve'l-Bâtın Hüve'z-Zâhir
Senî Alî,40,1

Evvel âhir zâhir ü bâtın buna dâll oldu hem
Mâzî vü müstakbel ü hâl oldu şedde üç ‘adâd
Handânî,14,32

Îlâhî kuvvetin bir parçası oluşu sebebiyle, insanın öz varlığının da başlangıcı ve sonu yoktur. Tevhid denizi sonsuzdur. Buradaki varlık için zamanla kayıtlı gibi görünen, Hakk’ın tecellileridir:

Evveli yok âhiri yok bir denize düşdüm yine
Mevcleri aşdı başumdan çağıl çağıl oldum yine
Abdurrahîm-i Tırsî,1,1

Evvel âhir cümle dillerde kamu mezkûr olup
Her nefesden dem urup zikr iyleyen zâkir benem
Mehemmed,27,7

Nutk-ı zât-ı lâ-yezâlem evvelüm yok âhirem
Sûret-i zâhirde bir kac gün cihân mihmânıyam
Misâlî,28,18

Devirde, kavs-i nüzûlün ilk noktası ile kavs-i urûcun vardığı nokta birdir. Devrin başı da sonu da birdir. Burası vahdet noktası olup varlığın öncesiz ve sonrasızlığını gösterir:

Devr idüp dâyre-i vahdetde benden gayrı bir
Bulmadum deyyârı bildüm evvel ü âhir benem
Mehemmed,27,7

3.2.1.35.Ezel-Ebed

Ezel, sözlükte kıdem ile eş anlamlı olarak başlangıcı olmama mânâsına gelmekte, ebed ise dehr ile eş anlamlı olarak mutlak zaman anlamında kullanılmaktadır. Ezel ve ebed kelimeleri, Allah hakkında kullanıldığında aynı anlamı ifâde eder. Her iki

kavram da varlığın zaman üstü oluşunu ve sonsuzluğunu anlatır. (Kılavuz 1994:72,1995,49) Hadîd sûresinde (57/3) Allah'ın evvel ve âhir olduğu bildirilirken evvel ismi “ezelî”, âhir ismi ise “ebedî” anlamına gelir. Ayrıca âlimler ehad ismini “ezeliyet”, vahîd ismini ise “ebediyet” mânâsına tahsis etmektedir. (Çelebi 2016:430)

Devriyye metinlerinde, ezel ile ehadiyyet mertebesine işaret edildiğini görmekteyiz. Hakk'ın ezeli oluşu, hiçbir tecellînin olmadığı zât varlığıdır. *Allah vardı, Onunla beraber hiçbir şey yoktu.* (Buhârî, *Bed'i'l-halk*,1) hadisi bu makamı anlatmaktadır.

Ezel, Hakk'ın bilinmeyi isteyen gizli hazine mertebesidir:

Ben ol anka-yi lâhûtum ki Kâf-ı lâ-mekânımdan
Göründüm gizli genç iken ezelden *kün fekânımdan*
Nemâyî,37,1

Allah'ın ezeli zâtının sıfatlara gelerek tecellîsi ile, âlemler ve varlık oluşmuştur. Her şeyin kaynağı, Allah'ın ezeli varlığıdır:

Zât-ı ezelem sıfâta geldüm
Nutk-ı ehadem cihâta geldüm
Arşî,3,1

Feyz denilen Allah'ın tecellîleri ebedîdir. Bu feyzi ebedî kılan oluş ise varlığın devridir:

Feyz-i ebedî hâsıl kılmaga tabâyı'dan
Müddetle feleklerde gerdân oluban geldüm
Arşî,4,2

Allah'ın ilâhî isim ve sıfatları da Allah'ın zâtı gibi ezeli ve ebedîdir. Bu sebeple, bu isim ve sıfatların mazharı olan varlık da özünde ezeli ve ebedî olarak sonsuz hayata sahiptir:

Ezelden tâ ebed hayyım iki âlemde Hızır oldum
Maâni dürrüdür buldum ledün ilmini şânımdan
Nemâyî,37,5

Varlık, Allah'ın ilminde ezelde mevcuttur:

Ben amâda 'ilm-i Hakk idüm kalem yazdı ezel
Sûretine mazhar itdi didi kim ni 'me'l-bedel
Garîkî,9,1

Ezelden seyr ettim ben bu devrânı
Ay dogmadam aydan günden ezelden
Çekilüp gelir aşkın kârvânı
Dahı kim geldi geçti bizden ezelden
Şâh İsmail Hatâ'î,42,1

Ezelden bu mülke gelmiş gitmişim
Günâhımı bir mizanda tartmışım
Bir yolcuyum bin bir handa yatmışım
Konağımız kandil handan ezelden
Şâh İsmail Hatâ'î,42,3

Yer yoh iken gök yoh iken men ezelden var idüm
Göherin yek-dânesinden ilerü pergâr idüm
Şâh İsmail Hatâ'î,44,1

3.2.1.36.Fazl / Lutf / İnâyet

İnâyet, Allah mutlak iyi olduğu için kâinat hakkındaki bilgi ve takdirini varlığın iyiliği yönünde kullanmasını ifâde eder. (Turhan 2000:265) Lütuf ise insanın kendi iradesiyle Allah’a yönelerek O’nun emirlerine uymasını sağlayan ilâhî yardım anlamına gelmektedir. (Çelebi 2003:239)

Varlığın tüm mertebelerden geçip insan olarak zuhûr etmesi, Allah’ın inâyeti ile gerçekleşir:

Hak ‘inâyet itdi geldik âdeme

Yol açıldı yine evvelki deme

Seyyid Nizamoğlu,41,6

Bu âleme insan olarak gelen varlığın enbiyâ, evliyâ menzili olarak da adlandırılan insân-ı kâmil mertebesine ulaşması, ancak Allah’ın yardım ve takdiri ile olabilir:

Hakkın lutf u ‘inâyeti dilimde bu söyledigim

Enbiyânın evliyânın menziline erip geldim

Vâhib-i Ümmî,48,11

Hakkın fazl ü ‘inâyeti irdi câna gör neyledi

Karanlıktan aydınlığa hamdülil’lâh çıkıp geldim

Vâhib-i Ümmî,48,18

Fazl ise Allah’ın çok yönlü lütuf ve keremini anlatır. (Çağrı 1995:271) Hurûfî şairlere ait birçok metinde fazl, Hurûfiliğin kurucusu Fazlullah Esterabadî’ye telmihen kullanılsa da incelediğimiz devriye metinlerinde bu cihetli bir kullanıma rastlanılmamıştır.

3.2.1.37.Fehm

Fehm; anlamak, idrâk mânâsına gelir. ([http:// www.lugatim.com](http://www.lugatim.com) /e.t. 21.09.2021)
Şairler, varlığın devrine dair anlattıklarını, ancak idrâk sahibi olanların anlayabileceğini belirtir. İdrâk kabiliyeti ise irfân ehlinde dir:

Bu sözi fehm itmeye key er gerek
Kendin idrâk eylemiş server gerek
Seyyid Nizamoğlu,41,32

Mevlâm izin verdi doğdum anadan
Ârif olan fehm eyliyor mânâdan
Vücûdumuz gelip geçti fenâdan
Aşkdan başka yoktur dîdârım benim
Hasan Dede,16,2

Bu tevhîdim ahvâlini ârif gerek fehm eyleye
Ol mahbûbun dîzârına evvelde âşık cân idim
Vâhib-i Ümmî,49,5

Kavrayış sahibi olanlar, devir sırrını idrâk ederken ömrün bu dünyadaki ile sınırlı, adeta bir an kadar olmadığını da anlar:

Fehm idersen nakd-i ‘ömrün cümlesi bir ân degül
Anı gör kul anı bil kim ân ile ân devr ider
Mehemmed,26,4

Varlığın devri de fehm iledir:

Bahr olacağum fehm itdi ‘âlem
Dür gibi oldum gerçi hüveydâ
Gelibolulu Mustafa Âlî,13, I/11

Çâr anâsır şeş-cihet müdrik mürekkebi olmadan
İsm-i resmi fehm idüp esmâya yoldaş olmuşam
Virânî,53,5

Hakîkatin bilinmesi için önce insanın kendini bilmesi, kavraması gerekir:

Yazalar fehm eyleyüp oldunda bu demden hayır
Tanıdın bildin muhakkak seni kimdir yaradan

Ger eger müdrik değilsen yokdur idrâkın senin
Olmamışdır sana kısmet görmeğe didârdan
Virânî,52;15,16

İnsan fehmeyleyip kendin bilmeden
Havva Ana gelip hâmil olmadan
Eritip de kalp evini silmeden
Kim idi göklere dâreden Bacı
Kul Hüseyin,25,4

3.2.1.38.Felek / Eflâk

Dünyâ merkezli sistem düşüncesine göre arz âlemin merkezi kabul edilerek onun etrafında dönen dokuz kat gök olduğu farz edilmiştir. Bu dönmekte olan göklere felekler denir. Felekler sırasıyla; Felek-i Kamer, Felek-i Utârit, Felek-i Zühre, Felek-i Şems, Felek-i Merih, Felek-i Müşteri, Felek-i Zuhâl, Felek-i Menâzil, Felek-i Burûctur. Dokuz felekten sonra Arş ve Kürsî gelir. (Gölpınarlı 2018: 206) Akl-ı Küll olan Hakîkat-i Muhammediyye' nin tafsili, dokuz felek ile yani sıfatların zuhûru ile olmuştur. (Dedebaba 2000: III/61)

Feyz-i ebedî hâsıl kılmaga tabâyı'dan
Müddetle feleklerde gerdân oluban geldüm
Arşî,4,2

Âlemdeki her şey, Allah'ın takdiri doğrultusunda feleklerin hareketi ile olmaktadır. Bu hareket, dairevî şekilde olup dâimîdir. Feleklerin dönüşü içindekilerle beraberdir. Âlemin nizâmı, feleklerin dönmesi ile sağlandığı için feleklerin durması kâinâtın sona ermesi anlamına gelir. (Akkaya 2018:29)

Döne döne tolanur idüm kûyını anu
Çarha girüp felek dahi dokuz dolanmadın
Bâkî,5,4

Rûhı ismiyle söyleyüp
Emrine fermân eyleyüp
Tis'ayı cevân eyleyüp
Seyrândan indüm âdeme
Eroğlu Nuri,7,3

Bu varlığa sebep ne oldu dilek
Yer ü gök arş u ferş ü ins ü melek
On birincide dokuz çarh-ı felek
Bu bir kezde dönüp de inen nedir
Kul Himmet,22,3

Varlık, felekler yaratılmadan önce mevcuttu:

Gezerdüm üç yüz altmış menzili gün gibi şeb-tâ-rûz
Bu eflâk-i zümürüd-fâm bünyâd olmadın evvel
Arşî,2,2

Yer ü gök ü nüh felek hem arş ü kürsî yog iken
Hakk ile bir zât idik Mevlâya yoldaş olmuşam
Virânî,53,3

Melekût âleminden *Kün* emri ile nüzûle başlayan varlığın ilk uğradığı mertebe, dokuz felektir:

Yapmaga dil milketini dest-i cânân devr ider
Merkez-i eflâke geldi gitdi ten cân devr ider
Mehemmed,26,1

Bu dilimin söylediği erenlerin menzilidir
Arş ü kürsî tokuz göğü misâfirin gezip geldim
Vâhib-i Ümmî,48,35

Lâm eliften sırrı seyrân eyledim
Hakk'ı bulup cismime cân eyledim
Nüh felek burcunda kurdum haymeyi
Tahta çıktım aklım sultân eyledim
Virânî,50,1

Nüh felek burcunda kurdum haymeyi
Lâ-mekân yurdunu târâc eyledim
Yeminî,54,2

Hurûfîler, kurucuları Fazlullah Esterâbadi'ye ilk inanan dokuz yardımcısını, dokuz feleğe benzettirler. (Aksu 1998:410)

Yedi gök yedi hattundur tokuz a 'zâ tokuz eflâk
Kamer 'aynun dehen şarkında nutkun mihr-i cân buldum
Misâlî,30,6

3.2.1.39.Fenâ-Bekâ

Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacaktır (Rahmân 55/26) hükmü gereği, zikr-i ilâhiye yönelen kişinin dünyâ, âhiret ve zikir hazzının Allah'a vuslat hazzına dönüşmesi ve sonra kendine ait varlık iddiasının da yok oluşu ile fenâ hâli meydana

gelecektir.(Serrâc 2016:249) Fenâ hâlinde nefsin kötü sıfatları yok olmakta; kul fiillerinde Allah ile kâim olduğunu idrâk ederek kendini görmekten fânî olmaktadır.(Serrâc 2016:400) Allah’tan başka her varlıktan fânî olan kulun Yüce Allah’ın sıfatları ile bekâ bularak sadece o sıfatların tecellilerini görmesi ise Hak ile bekâ hâlidir. (Kuşeyrî 2013: 143) Fenâ halinde yalnız Hak görülmekte iken bekâ halinde hem Hak hem varlıklar görülmektedir. (Aytaç 2011:16)

Bekâ-yı zât ile olmuşdı memlû ‘Arşiyâ gönlüm
Ten-i hâkî fenâ mülkinde ber-bâd olmadın evvel
Arşî,2,7

Fenâ ve bekâ halleri, urûcun sonunda erişilen makamlardır. Tüm isim ve sıfatların mazharı olan Âdem, isim ve sıfatların hakikatini kendi varlığında açığa çıkaramazsa Hakk’a kavuşmaktan mahrum kalır:

Hâk-i âdemden kim esmâ ‘ilmini ders itmedi
‘Âkıbet dîdârdan mahrûm olur ender-bekâ
Misâli,29,9

Fenâ; yokluk, yokluk âlemi olan dünyâ anlamlarında da kullanılmaktadır:

Mevlâm izin verdi doğdum anadan
Ârif olan fehmi eyliyor mânâdan
Vücûdumuz gelip geçti fenâdan
Aşkdan başka yoktur dîdârım benim
Hasan Dede,16,2

Kodum bu varlığı elden
Bu varlık çok fenâ imiş
Bu ‘akl u câna bakmadum
Fenâ dükkâna bakmadum
Kaygusuz Vizeli Alâeddin,19,1

3.2.1.40.Feth

Bir Kur'an kavramı olan fetih, âyetlerde değişik anlamlarda kullanılır. Kilit, kapı ve eşyânın açılması; beldelelerin İslâm'a açılması gibi zâhirî anlamlarının yanı sıra bâtinî mânâsı da bulunmaktadır. İlim, irfân ve hikmet kapılarının açılması ile oluşan fetih, Kur'an' da geçen *Şüphesiz biz sana apaçık bir fetih verdik* (Fetih 48/1) âyetinde söz edilen derûnî fetihtir. (Yılmaz 1999:159)

Semânın kapılarının açılması ile cennetlere girmek ve orada Hakk'ı müşâhede edebilmek için önce dünyâda perdeleri kaldırarak makam ve mertebe sahibi olmak, yani fetih ehli olmak gerekir:

Üştür-i sûfâr sûzundan geçer dem-âsumân
Feth olup girdüm sekiz cenneti seyrân eyledüm
Muhîti,31,3

3.2.1.41.Feyz

Feyz, bütün bilgi ve varlıkların Allah'tan zuhûr ve tecellî etmesi demektir. İbn Arabî, bağış ve lütufkârlık mânâsında kullanılan feyz kavramını, oluş ve varlığı açıklamak üzere kullanan ilk filozof olmuştur. (Eraydın 1995:513) İbn Arabî'ye göre feyz, Hakk'ın farklı sûretlerde ve her hâl için ayrı bir tecellî ile zuhûr etmesidir. Feyz, "feyz-i akdes" ve "feyz-i mukaddes" olmak üzere iki cihetlidir. Mahlûkâtın Allah'ın ilmindeki varlıkları demek olan a'yân-ı sâbiteler, feyz-i akdes ile varlık kazanmakta; feyz-i mukaddesle hisler vasıtasıyla idrâk olunan eşyâya nüfûz edip yayılmaktadır. (Izutsu 2005:212)

Hakk'ın feyzini ebedî kılan varlığın devridir:

Feyz-i ebedî hâsıl kılmaga tabâyı'dan
Müddetle feleklerde gerdân oluban geldüm
Arşî,4,2

3.3.1.42.Gevher

Öz, esas, maya, kıymetli taş, mücevher anlamlarına gelen gevher; tasavvuf şiirinde mârifet ve hikmetin özü anlamında kullanılır. (Ögke 2018:197)

İnsan, hakîkati içinde taşıyan bir cevher olarak vahdetten ayrılıp kesrete düşmüştür:

Deniz olubanı taşdum mevc uruban yıldırışdum
Gevher olup taşra düşdüm alındım satıldum yine
Abdurrahîm-i Tırsî,1,5

Bir gevherem ki ‘âlem bende nihân idi hân
Bin bir libâsa girdüm gerçi ‘ayânam el-ân
Garîkî,11,1

İnsanın taslak halindeki rûhu, vahdette cevher olarak bulunur. Varlık taslağının cevher olarak bulunduğu bu mertebe, taayyün-i evvel mertebesidir:

Rûh-ı bî-reng ki gevher-i evvel
Nûr-ı dâ'im menem hayât ileyem
Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, II/3

Cevher, varlığı husûle getiren ilâhî sır, özdür:

Hakkın gevherinden arşın nûrundan
Andan hasıl oldu gürûh- ı Nâcî
Hak sana bir evlat ederse ihsân
Verince tatlıdır alınca acı
Kul Himmet,23,1

Tevhid sırrı olan cevher, insan sûretindeki varlığın içinde gizlidir:

Bir sadefdür ten k'anun ben gevher ü 'ummânıyam
On sekiz bin 'âlemün cisminde ya'nî cânıyam
Misâlî,28,1

Şekl-i Âdemde 'ıyân olmaga nutk u ruh olup
Küntü kenzün gevherin hak içre pinhân eyledüm
Muhîî,30,5

Cevher, dalgıçların (mârifet ehli âşıkların) tevhid denizinde bulup çıkardığı ilâhî
özdür:

Gâh deryâ-yı muhîtem cevheri gavvâs ile
Gâh derc ü dürr ü gevher gâh la 'lû kânıyam
Misâlî,28,10

Varlığın özü, mârifet ve hikmetin kaynağındadır. Bu kaynak, esmâ ve sıfatların
mücmelen bulunduğu vahdet makamıdır:

Cân gözi gafletden açıladüşdi
İkilik perdesi seçiledüşdi
Kudret hezînesi açıladüşdi
Cevâhiri kân-ı mercândan aldım
Şâh İsmail Hatâ'î,45,4

Varlık, devir ettikçe cevheri görünür kılar:

Niçe bin yıllar döner bir cevheri peydâ ider
Ay u gün sanma dönenler gizlidür kân devr ider
Mehemmed,26,3

3.2.1.43.Gözyaşı (Kanlı)

Klasik şiirimizde aşkın en üst derecesini anlatmak için kullanılan kanlı gözyaşı kavramı, Hakk’a vuslat derdindeki sâlikin benliğinden soyutlanmasını sembolize eder:

Âh edüp utandım kendi sözümden
Mest olup türâba düşdüm özümden
Kanlu yaş ahıtdım iki gözümden
Mâcerâyı çeşm-i giryândan aldım

Şâh İsmail Hatâ’î,45,8

Gülistân-ı serv için bir dem akıtduk hûn-ı mâ
Çünkü hâsıl bitdi ol serv-i revândan geçmişüz
Handânî,15,2

Kişî, ilâhî varlıktan kopuşun getirdiği acı ile kanlı gözyaşı döker:

Hûnîn olup akardı yaşum ırmağı müdâm
Cûş u hurûş ile sular akup bulanmadın
Bâkî,5,3

3.2.1.44.Hakîkat-i Muhammediyye, Nûr-i Muhammedî

Tüm esmâ ve sıfatların mücmelen bulunduğu taayyün-i evvel mertebesinde, Allah ilk olarak Hazret-i Muhammed’in nûrunu, hakîkatini yaratmış; bütün nebîler, velîler ve âlem bu nûrdan zuhûr etmiştir. *Ben, Âdem su ile toprak arasındayken, yani rûh ile cesed arasında iken Peygamber idim* hadisi bu mertebeye işaret eder. Burası, Âdem’in a’yân-ı sâbite ile sûret-i unsuriyye arasında bulunduğu yerdir. Nûr-i Muhammedî, bütün yaratılanlara uğrayıp bütün mertebelerden seyrettikten sonra Âdem’de son bulmuştur. (Dedebaba 1999: II/95)

Gerçek erenlerin incedir yolu
Sen seni sanmagıl dîvâne deli
Yüz yigirmi dört bin nebî evveli
Fahr- i âlem giydi ol nûrlu tacı

Kul Himmet,23,7

Varlığın başı ve sonu Hakikat-i Muhammediyye'dir. İnsân olarak yeryüzünde zuhûr edecek varlığın kaynağı olan nûr, devrin sonunda insân-ı kâmil olarak ulaşılacak mertebede bulunur:

Mü'minlere şâhid budur ayne'l-yakîn hakka'l-yakîn
Sa'âdet tâcını nûrdan Muhammedden giyip geldim
Vâhib-i Ümmî,48,23

Özellikle Bektaşî şairlerin eserlerinde “kandil”, “kudret kandili”, “kandildeki nûr” gibi ifâdeler sıkça geçmektedir. *Allah göklerin ve yerin nûrudur. Onun nûrunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciye andıran bir yıldızdır.* (Nûr 24/35) âyeti ile “Ben ve Ali, Âdem'in yaratılmasından on dört bin yıl önce Allah'ın kudret elinin önünde bir nûr idik.” (İbn Hanbel, Fedail, 2/662) hadisi mucibince ilk yaratılan ve âlemin ondan zuhûr ettiği Hazret-i Muhammed'in nûru anlatılmak istenir:

Muhammedin nûru Yezdânı gördü
[Ol] şükür etti pes secdeye vardı
On iki bin hicâbda kaç yıl durdu
Şefaât hicâbına varmazdan evvel

Kul Himmet,21,2

Bahrî idüm hakikatin 'ummânına dalıp geldim
Nûr-ı bâkî 'âleminün sırrın andan alup geldim

Âşıkdaki ma‘şûk sırrın diyem sana dinlendi gör
Mustafâyla bir kandîlde yedi bin yıl durup geldim

‘Aşk pişirip perverd’etdi muhabbeti envârıyla
Ol kandîlin iç yüzünden dış yüzüne sızup geldim
Vâhib-i Ümmî,48;1,2,3

Seyrân ettim erenlerin demini
Kudret kandîlini yanarken gördüm
Burâk olup içtim âb-u hayât’ tan
Hazret-i Peygamberi kanarken gördüm
Pîr Sultan Abdâl,39,1

3.2.1.45.Hâl ve Kâl Ehli

Kulun herhangi bir çalışma ve çabası olmaksızın, Allah’ın lütfundan neşet ederek kalbe yerleşen neşe-hüzün, rahatlık-sıkıntı, şevk-dert, heybet-heyecan gibi mânâlar; “hâl” olarak adlandırılır. Hâller, kulun çabası ve çalışmasıyla süreklilik kazanırsa buna makam denilir. Makam sahibi, o makamda yerleşir. Hâl sahibi ise sürekli yükselme durumundadır (Kuşeyrî 2013:125) Kâl; laf, söz anlamına gelir. Kâl ehli, dinin zâhirî ve şerî kısmına ilişkin edindikleri ilim ile yüzeysel sözler sarfetmekte; hakikat ilmini edinip kalplerine yerleştiremedikleri için sülûku tamamlayamamaktadır:

Hâl ile bildi sâlikân-ı Hudâ
Kaldı kâl ehli süflî celâl ü h^vâr
Garîkî,8,8

3.2.1.46.Hayât-Memât

Hayât, diri olmak mânâsında Allah’ın sıfatlarından biri iken memât ölüm demektir. Allah, kurduğu nizamda hayât verdiği her canlıyı öldürerek tekrar kendine döndürmektedir. Hayât ve ölüm, kâinatın dengesi, temel işleyiş kanunudur.

Tasavvufî mânâda hayât, ilâhî tecellilere mazhar olan ruhun sonsuz yaşantısını anlatır. Sûfiler, mânevî ve gerçek hayâta ulaşmak için nefsin öldürülerek onun aşağı arzularının yok edilmesi gerektiğini düşünürler. Ölmeden evvel ölmek olarak adlandırdıkları bu hayâtı, ikinci ve gerçek hayât olarak değerlendirirler. Bu hâl, ancak sâlikin Allah'ın hayât sıfatına mazhar olması ile gerçekleşmektedir. (Uludağ 1998:12)

Rûh-ı bî-reng ki gevher-i evvel
Nûr-ı dâ'im menem hayât ileyem

Dâ'imü'd-dehr 'ömr-i bî-pâyân
Zindeyem sanmanız memât ileyem

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, II/3,4

Unsurlarla terkip bulan varlık, mertebelerden geçtikten sonra insan olarak hayâtı devam ettirir:

Gördüm Hakı 'arş-ı istivâda
Bin câme geyüp hayâta geldüm
Arşî,3,5

Yine hayvânı ekl ider âdem
Pes hayât oldu anda hem insân
Garîkî,10;7

Hayât, Hakk'ın *kün fe kân* emri ile başlamıştır:

Hayât-ı *kün-fe-kân* sensin senünle kâ'im olmuşdur
Ceseddür cümle-i 'âlem seni rûh-ı revân buldum
Misâlî,30,2

Cisimsel varlıklar için ölüm cârî iken ruhlar ölümsüz hayât ile kâimdir:

Ervâha hayât-ı câvidânem

Esbâha memât ile göründüm

Muhîtî,32,4

3.2.1.47.Hayme

Kelime anlamı çadır demek olan hayme, incelediğimiz şiirlerde Âdem'in vücûdu mânâsında kullanılmaktadır. İnsanın dünyâsal varlığının başlangıç noktası felekler olup varlık çadırı dokuz felekte kurulmuştur:

Lâm eliften sırrı seyrân eyledim

Hakk'ı bulup cismime cân eyledim

Nüh felek burcunda kurdum haymeyi

Tahta çıktım aklım sultân eyledim

Virânî,50,1

Nüh felek burcunda kurdum haymeyi

Lâ-mekân yurdunu târâc eyledim

Yeminî,54,2

“Hayme”, “hayme-i mî’âd” gibi ifâdeler, özellikle Hurûfî metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Allah, Musa’ya uzunluğu 28, eni 4 arşın olan 11 parça kumaştan bir çadır (hayme) yapmasını ve iki tarafını ellişer ipile bağlamasını emreder. Musa’ya kıyamet gününde, o haymeden on sekiz bin âleme hükmedeceği vadedilmiştir. Musa’nın kiblesi olan Hayme-i Mî’âd, Âdem ve Hz. Muhammed’ in misalidir. (Usluer 2009:344)

Hayme-i mî ‘ad u levh ma ‘nâ-i nâr u şecer

Va ‘de-i dîdâr u Sûr-ı Mûsâ-i ‘İmrânıyam

Misâlî,28,24

İnsanın vücûdu, çadır misali aşk ipleriyle bağlanarak zuhûr etmiştir.

Vücûdum haymesin yapmışdı ‘aşkun sad tınâb içre
Kelîmu’llâha Arz-ı Kudsî mî’âd olmadın evvel
Arşî,2,5

Şiirlerde karşımıza çıkan yüz tınablı çadır ifâdesinde yüz sayısı, kemâli de temsil etmektedir. Zât-ı ulûhiyyet çadır direği, ilâhî isimler ise ona bağlanan ipler gibidir. Zira, esmâü’l hüsnâ doksan dokuz iken hüviyet-i zât ile yüz kabûl edilir. İnsân-ı kâmilin vücûdu çadır konumundadır. Sülûktaki yolcu, vuslat için çadırın kapısını gözetmelidir. Hak, vahdet sırrını yüz tınablı çadır ile korumaktadır. (Tatcı 2020:127-129,202)

Yüz tınablı bir çadır dikdirdim siper için
Ana tutdum yüzümü doğdum ol kârhânedan
İdris-i Muhtefî,18,6

3.2.1.48.Hayvân

Ulvî âlemden yaşadığımız suflî âleme gelen varlık, önce cansız varlıklarda kabz edilerek zuhûr eder. Kuş, balık gibi hayvanların cansız nesneyi (taş, toprak gibi) yemesi ve hazmetmesi ile, cemâttaki öz hayvana katılır:

Çünkü bir ismidür hüve'l-Kâbız
Kabz olındı kamu cemâd u cihân

Kebg ile balıg ol taşı yirler
Hazm olındı vü oldı ol hayvân

Yine hayvânı ekl ider âdem
Pes hayât oldı anda hem insân

Garîkî 10;5,6,7

Varlık, çeşitli hayvan türlerinde zuhûr eder:

Eyle en‘âma nazar gör baş u cism ü kuyruğu
Şedde-veş nice turubdur dört ayak ana ‘imâd

Bak tuyûra kim olubdur baş u cism ü iki pây
Anı hem tahrîk ider bir kuyruk u iki kanad

Baş u ten iki ayak benzer elif lâm u he’ye
Bâlile kuyruk hemân çün şeddedür olsa güşâd
Handânî,14;9,10,11

Gâh zenbûr u ‘asel geh tûtî-yi kand u şeker
Gâh hâr u gâh bülbül geh gül-i hândânyam
Misâlî K.7-D.28.

Hayvan lafzı, tevhid sırrını idrâk kabiliyetinden yoksun varlığı anlatmak için de kullanılır:

Gerçi çün hayvân idük bilmezdük asla bir elif
Anladuk heftâd-ı düyi tercümândan geçmişüz
Handânî,15,3

Maden ve nebâtta hayvan aşamasına geçen varlık, mertebe atlamıştır:

Olmışdum rütbe-i hayvâne nâ-gâh
Gezerdüm âb u gâh niçün yabânda
Nâtıkî,36,2

3.2.1.49. Her Zaman Var Olma

Allah, bilinmek istediği için âlemi yarattığını kudsî hadisinde belirtmiş, kendisini bilecek varlık olarak insanı tasarlamıştır. İnsan, âlemde son zuhûr eden varlık olsa da Allah tarafından ilk düşünülmüştür. Bu anlamda, insan hakîkatî ile tüm varlık türlerinin öncülüdür. İnsanın hakîkatî, onun ilâhî ilimdeki tasavvurudur. Hakîkat-i Muhammediyye bir insanın hakîkatî iken, a' yân-ı sâbite içinde en ihâtalı ve varlık tecellîsini ilk alan olması nedeniyle bütün insanlığın hakîkatini temsil eder. Bir şeyin ezelde Hakk'ın bilgisinde olması, o şeyin her zaman var olduğu anlamına gelir. (Demirli 2017:238-250)

Bu âlemde zuhûr eden varlık, hakîkatî ile her zaman var olmuştur:

, Eğer ben fakire haber sorarsan
Yâ ben nerde idim nerden gelirim
Yok değildim şu cihânda var idim
Pîre hizmet ettim pirden gelirim

Kul Himmet,24,1

Can Hatâyî'im bunu böyle söyledi
İndi aşkın ummânını boyladı
Dün dünyaya gelen bugün söyledi
Dahî ben burada idim dünden ezelden

Şâh İsmail Hatâ'î,42,5

Girdüm âdem cismine sırrımı kimse bilmedi
Men o beytu'llâh içre men ezelden var idüm

Şâh İsmail Hatâ'î,44,4

İnsan, Hakk'ın ilminde diğer tüm varlıklar yaratılmadan önce mevcuttu:

Yer yoh iken gök yoh iken men ezelden var idüm
Göherin yek-dânesinden ilerü pergâr idüm
Şâh İsmail Hatâ'î,44,1

Yer ü gök ü nüh felek hem arş ü kürsî yog iken
Hakk ile bir zât idik Mevlâya yoldaş olmuşam
Virânî,53,3

3.2.1.50.Hicâb / Perde

Kelime olarak, “örtmek, engel olmak, gizlemek” anlamına gelen hicâb, Hakk’a ve hakîkate ulaşmaya, âhiret hayatında Allah’ı görmeye engel olan perde demektir. (Çelebi: 1998:429)

Hazret-i Peygamber’in *Şüphesiz Allah için nûrdan ve zulmetten yetmiş perde vardır. Şayet o perdeleri açsa “sübuhat-ı vechi” gözü idrâk eden her şeyi yakardı* (Müslim, İman, 293) hadisi, tasavvuf ehli tarafından Allah’ın nûrdan ve zulmetten yetmiş bin perdesi vardır şeklinde rivayet edilmiştir. Bütünüyle zulmetle perdeliler, safî nûrla perdeliler ve zulmetle karışık nûrla perdeliler olmak üzere üç kısım perdeli bulunma durumu söz konusudur. (Gazalî 2014:27) Mal, mülk, menfaat, dünya sevgisi, şehvet, zulmânî; Allah’a ait tecelliler ise nûrânî perdeleri oluşturur. Kul ile Allah arasındaki en büyük engel, kulun nefis ve hevâsıdır.

İnsanın ilâhî özü, yeryüzüne tenezzül ederken perdelenir. Urûcu tamamlayarak Hakk’a vasıl olmak isteyen sâlik, zulmanî ve nûranî perdelerden kurtulmalıdır:

Ol seferlerden gelirken hem çü tâb
Eyledik yetmiş bin nûrânî hicâb

Âlem-i ecsâda geldi çünkü cân
Oldı yetmiş binde zulmânî ‘ıyân

Seyyid Nizamoğlu,41,7,8

Muhammedin nûru Yezdânı gördü
[Ol] şükür etti pes secdeye vardı
On iki bin hicâbda kaç yıl durdu
Şefaât hicâbına varmazdan evvel

Kul Himmet,21,2

Hakk'ın mezâhiri olan yaratılmışların sûretleri, Hakk'ın zâtına hicâb olmaktadır.
Bu anlamda Hakk'ın yetmiş bin zulmânî ve nûranî hicâbı, “unsuriyet” tir.
(Gölpınarlı 2018:174)

Çün ki isbât-ı Hak hicâb oldu
Öz vücûdunda bulagör dem-sâz

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, V/5

İdris-i Muhtefî, perdeyi insanî özü örten kara bir elbise olarak tasvir etmiştir:

On tayaya emzirdim iki yüzlü bir çocuk
Kara libâs giydirdim gösterdim kâşânedan

İdris-i Muhtefî,18,3

Klasik edebiyatımızda saç, sakal, bıyık yüzü örttüğü için “sıfat”; yüz ise “zât” olarak düşünülmüş, “küfr-i zülf”, “Hatt-ı kâfer” gibi mazmunlar husûle getirilmiştir. (Gölpınarlı 2018:184)

Cemâlün âteşin nûr-ı zemîn ü âsmân buldum
Saçun küfrine yüz tutdum yüzünü çün îmân buldum

Misâlî,30,1

Keşf ile perdeler kalkar ve böylelikle ilâhî sırlar, güzellikler müşâhede edilir:

Tâ kim okundu cemâlünden kitâb-ı kibriyâ
Perdeden çıkdı yüzün keşf itdi gün gibi Hudâ

Misâlî,29,1

Gözümün perdesin çâk itdi hüsnün nûrî anunçün
Seni ben zâhir ü bâtında peydâ vü nihân buldum
Misâlî,30,7

Hz. Peygamber'in mi'raçta Allah'ı görme hadisesi, hicâbın kalkması olarak düşünölmüştür. Urûcun sonunda hicâb kalkar, Hakk görünür:

Sûret-i şâbin katat görmek için
Perde-pûşî gör ne mi'râc eyledim
Yeminî,54,4

3.2.1.51.İlm

İlm, bir şeyin hakikat ve mahiyetini kavrama anlamına gelirken aynı zamanda her şeyi bilmesi mânâsında Allah'ın sübûtî sıfatlarından biridir. Tasavvuf düşüncesinde ilim kavramı, mârifetle birlikte ele alınır. (Kutluer 2000:109)

Devriyyelerde söz edilen ilim, gayb sırlarına vukûfiyet demek olan ilm-i ledündür:

Ezelden tâ ebed hayyım iki âlemde Hızır oldum
Maâni dürrüdür buldum ledün ilmini şânımdan
Nemâyî,37,5

Mürşitten edinilen ledün ilminin kaynağı, Hakk'ın ilmindeki hakikatlerdir. Mürşit de oradan beslenir:

Ben hocamı kucagumda büyötdüm
Kudret meyin emzik virüp avutdum
Ders viröben ben hocamı okutdum
Dört kitâbdan ders virördüm hocama
Şah İsmail Hatâ'î,43,7

Süt, hakikat ilmini sembolize eder. İnsan için anne sütü, geldiği noktadan aldığı ve onu fiziksel olarak besleyip büyüten besindir. İnsan, manevî olarak büyüüp gelişmek için de aslından gelen ilime ihtiyaç duyar. (Tatcı 2020:111)

On tayaya emzirdim iki yüzlü bir çocuk
Kara libâs giydirdim gösterdim kâşânedan
İdris-i Muhtefî,18,3

Mi'racta Hakk'ın cemâlini gördükten sonra Peygamber'e doksan bin ilim verilmiştir. Bu ilmin otuz bini umuma söylenecek ilim, otuz bini ehline söylenecek marîfet ilmi, otuz bini ise Peygamber'in kendine sakladığı sır ildir. İnsân-ı kâmil mertebesine eren bu doksan bin ilim sırrına vakıf olur:

Ben obam içinde mekânda iken
Muhammedle bile mi 'râcda iken
Mûsâla toksan bin kelâmda iken
Toksan bin 'ilmi koydum abama
Şah İsmail Hatâ'î,43,8

Yücelerin ilmi, ancak yüce mertebelerden edinilir:

Gel düşünme agla sığmaz bu 'elim
Kudret hazînesinin miftâhı dilüm
Bir ulu dergâha ulaştı yolum
Bilmeyen sanur ki dükândan aldum
Şah İsmail Hatâ'î,4,6

Allah, ilmini sâlikin kalbine yerleştiririr. İlmin mânâsı vicdânda zâhir olur:

İlmin sıfâtı ma 'nâsı vicdânımda zâhir oldu
Anın kudreti elini sag elime alıp geldim
Vâhib-i Ümmî,48,19

Allah’ın ledün ilmine mazhar olan ârifler, tevhid sırrına ererler:

Geçüp Vâhid vahîdinden
Ne nefs-i küll ne ‘akl-ı küll
İrişdüm ‘ilmine anun
Bu *kün fekâna* bakmadum

Kaygusuz Vizeli Alâeddin,19,3

İlmu’llâha mazhar düşen ârif bilir bu tevhîdi
Kalb evinde Hannâsının vesvâsını silip geldim
Vâhib-i Ümmî,48,27

Ol bir deryâ mevc urmadan emvâcın taşra salmadan
Öküz balık halk olmadan ilmu’llâhda irfân idim
Vâhib-i Ümmî,49,2

3.2.1.52.İnci / Lü’lû / Dürr / Mercân

Hazret-i Peygamber’in *Allah Teâlâ bir büyük beyaz inci yarattı; celâl ve heybeti ile nazar etti, inci hayâdan eridi. Onun yarısı su ve ateş oldu. Ondan bir duman hâsıl oldu. Semâvâtı dumandan ve arzı onun köpüğünden halk eyledi. İmdi onun arşı su üzerinde vâki oldu* hadisi ile açıkladığı üzere Allah’ın ilk yarattığı beyaz incidir. Nûru ifâde eden en kıymetli cevher olan beyaz inci, tüm âlemin ondan zuhûr ettiği Hakikat-i Muhammeddiyye diğer deyişle insân-ı kâmilin hakîkati, vahdet mertebesindeki "akl-ı evvel" dir. (Konuk 2017: 49)

Lü’lû gibi ayrıldum âbâ-yı meşiyetden
Dürc-i sade-i rahme galtân oluban geldüm
Arşî,4,5

Denizdeki inci tabiriyle, zât mertebesindeki gizli hakikat anlatılmak istenir:

Dürr-i deryâ-yı bî-kerân menem uş

Denizem katrede ‘ummân menem uş

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6,1/8

Dürr-i yektâ, dürr-i yetîm gibi mazmunlar klasik şiirimizde sıkça yer alır. Sadefin içinde tek başına oluşan incinin cevherlerin en değerlisi olması gibi Hazret-i Peygamber de iki cihan sadefinin en değerlisidir. Dürr-i yektâ, dürr-i yetîm mazmunları Peygamber’e atfedilir. (Yeniterzi 1989:510) Devriyyelerde dürr-i yektâ mazmunu ile, Hazret-i Peygamber’in hakîkatinin bulunduğu yaratılışın en yüce mertebesi; varlığın en kıymetli özü anlatılır. Rahme düşerek sûret bulan varlık, bu sûretin içinde eşsiz bir hazineyi barındırmaktadır:

Çün rahme düşdüm sûretde oldum

Ka’r-ı sadefde bir dürr-i yek-tâ

Gelibolulu Mustafa Âlî, 13, I/8

Varlığın eşsiz cevheri, tevhid denizinden gelir:

Bu bir gizli sırdır her cân duyamaz

Ehl-i ‘eşkûn katarına uyamaz

Degme cevher-fürûş bahâ koyamaz

Bu dürr-i yektâdur ‘ummândan aldum

Şâh İsmail Hatâ’î,45,5

Mercân, hakîkate dair bilgi, marîfet ve hikmetleri sembolize eder:

Geldim haber verdim sana tevhîd-i zâtın vârını

Ol haddi yok pââyânı yok ummânda ben mercân idim

Vâhib-i Ümmî,49,3

Eyyûb ile ten eritdüm
La'l mercân gevher dutdum
Vuslat ile taş arıtdum
Ben bu yolu süre geldüm

Pîr Sultan Abdâl,38,2

3.2.1.53.İnsan

İnsan, Allah'ın kendi sûretinde yarattığı eşref-i mahlûkattır. Gizli bir hazine iken bilinmeyi isteyen Allah'ın âlemi yaratma sebebi, insanda zuhûr etmektir. Allah'ın ilminde ilk mevcûd olan ancak âlemde en son ortaya çıkan insan, varoluşun gâyesidir (Demirli 2017:235 v.d.)

Mertebelerden geçerken tekâmül eden insan, Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanmak sûretiyle tüm varlıkların en kâmilî haline gelir:

Çekdüm yedi kırk çille ol beyt-i mukaddesde
Tekmil idüp ahlâkum insân oluban geldüm

Arşî,4,6

Âlemde bulunan tüm isim ve sıfatları kendinde toplayan insandır. Bu sebeple, Hak tam olarak insanda tecellî eder. (Izutsu 2005:297)

Bulmaga müsemâyı esmâ-i ilâhide
Bu hılkat-ı insâna cüyân oluban geldüm

Arşî,4,10

Bilmek için özümi andan da geçdüm ey yâr
Kat 'eyleyüp menâzil geldüm zuhûra insân

Garîkî,11,5

Hurûfiilere göre 28 ve 32 harf, tüm eşyâyı cami olan insanda zâhir olur. İlahî kelimelere mazhar olan ve feleklerin bilkuvve elde ettiği insanın sûreti, dört unsur âleminde bilfiil mevcûd hale gelir. (Usluer 2009:265,266)

Zâtı sî vü dü sıfâtum kim ne eyvân eyledüm
İsmümi ‘unşur libâsın giydüm insân eyledüm
Muhîtî,31,1

Akl-küll başka deyişle Hakikat-i Muhammediyye mertebesi, insanın zuhûruna başlangıç teşkil eder, gâye insandır:

Vücûda ‘akl-ı küll mebde’ olupdur gâyeti insân
Pes oldu nokta-i vahdet bu devrün içine dâ’ ir
Senî Alî,40,1

İlk yaratılan Hz. Muhammed’in hakikati ile diğer bütün hakikatler aynı türdendir. Nûr-i Muhammed, Allah ile insan arasında vesiledir. (Demirli 2017:250) *Ben Allah’tanım, müminler de bendendir* (Aclûnî, Keşfü’l Hafâ, I/237) hadisi de Hz. Peygamber’in bu konumuna işaret etmektedir:

Muhammed ümmetim dedi cümle ervâh *lebbeyk* dedi
Ol hitâbda ben de bile sâfî nûrdan insân idim
Vâhib-i Ümmî,49,6

İnsanın ortaya çıkışı, varlığın maden (cansız, cemâd), nebât ve hayvan mertebelerinde tekâmülü ile olmuştur:

Çünkü bir ismidür hüve'l-Kâbız
Kabz olındı kamu cemâd u cihân

Kebg ile balığ ol taşı yirler
Hazm olındı vü oldu ol hayvân

Yine hayvânı ekl ider âdem
Pes hayât oldu anda hem insân
Garîkî,10;5,6,7

Sen cemâd ile nebât iken bu hâlün bilmedün
Ma'dene geldün pes insân oldun ara gevheri
Garîkî,12,4

Tamâm itdüm süm-ı rûh-ı hayvân
Göründi rûh-ı insânî bu cânda
Gezüp insânda hem bir nice müddet
Bi-nefs ü bî-hevâ zann ü gümânda
Nâtıkî,36;3,4

3.2.1.54.İnsân-ı Kâmil

İnsân-ı kâmil kavramını ilke olarak tasavvuf literatürüne getiren kişi, İbn Arabî'dir. Ona göre Allah'ın âlemleri yaratma sebebi, bilinmeyi ve kemâllerinin ortaya çıkartmayı murad etmesidir. Bu anlamda insan, Allah'ı bilme potansiyeline sahip kemâllerin yansıdığı bir aynadır. Allah isminin mazharı olan Hazret-i Muhammed'dir. Velîler ise bu makama erişerek Hz. Muhammed' in varisi konumuna gelirler. İbn Arabî, âlemin hem sebebi hem de koruyucusunun insân-ı kâmil olduğunu söyler. (Demirli 2017:298-301)

İnsân-ı kâmil, devre düşen varlığın ulaşacağı son mertebedir. Burası Hakikat-i Muhammediyye makamıdır:

Gerçek erenlerin incedir yolu
Sen seni sanmagıl dîvâne deli
Yüz yigirmi dört bin nebî evveli
Fahr- i âlem giydi ol nûrlu tacı
Kul Himmet,23,7

Kul Hüseyin'in dünyânın ucu neresidir sorusuna, Kul Himmet kâmile yakındadır şeklinde cevap verir:

Kul Hüseynim eder evveli yandım
Hakka ikrâr verip kandım inandım
Kul Himmetim kendin ârif mi sandın
De bana nerdedir dünyânın ucu
Kul Hüseyin,25,7

Kul Himmetim aydur yeter bu sözüm
Söyletme Hüseynim açıktır gözüm
Bir sağıma baktım bir de soluma
Kâmile yakındır dünyânın ucu
Kul Himmet,23,8

İdris-i Muhtefî, nefis mertebelerinin en üstüne çıkıp insân-ı kâmil makamına erişebilmek için aşılacak yolu, altmış arşın menâre tabiri ile anlatır. Bu yol, insanı aslı olan nûra döndürür. Zira menâre, nûr inen yer demek olup varlığın ham maddesi Nûr-i Muhammedî'dir. Nûr inen bu mertebe, insân-ı kâmilin vücûdudur. (Tatcı 2000:124)

Altmış arşın menâre çıktım anın üstüne
Çağıruban cihânı doldurdum efsânen
İdris-i Muhtefî,18,5

Hak, aşama aşama, bizim dünyâ algımızla zamana bağlı gerçekleşen yaratım ile; her asırda, her köşede bir varlığa hayat verir. Bu varlık asrın kutbu, insân-ı kâmilidir:

Her 'asırda bir vücûd ihyâ ider bir kûşede
Gerdiş-i gerdûn degül gûyâ ki Lokmân devr ider
Mehemmed,26,2

Hurûfiler, Kur'an ve insan arasında benzerlik kurar ve hakîki Kur'an'ın insanın yüzü olduğunu söyler. Yazılmış Kur'an silinebilirken, ilâhî kelimelerle oluşan insan yüzünün hatları silinemez. Bu anlamda tüm varlığın zâtının ve sıfatının mazharı olarak tüm eşyâyı ihâta eden insân-ı kâmil; Kur'an'dır. (Usluer 2009: 269)

Anun için kim kamu eşyâya olmışdur muhît
Gör ki Hak Kur ân içinde eylemişdür anı yâd
Handânî,14,3

İlâhî sıfatların zahîr olduğu 32 harfi kendisinde müşahede eden kâmil insan, vuslat makamı olan Allah'ın zât ve sıfatına ulaşmış olur. (Usluer 2009:239)

Otuz iki hurûfu
"Lâm" u "bâ" da bulmuşum
Özün bilen 'arîfi
Ben sözünden bilmişim
Muhyiddîn Abdal,33,1

3.2.1.55.İstivâ

Allah'ın sıfatlarından biri olan istivâ, Zât ile âlem arasındaki ilişkiyi gösterir. Bir yönde ve bir yerde bulunmaktan münezzeh olan Allah'ın istivâsının gerçek anlamı bilinmese de zâtına layık olacak şekilde, O'nun arşa istivâ ettiğine inanılmaktadır. (Yavuz 2001:402)

Allah, Hurûfilik'te kelimedir. İnsan da Allah'ın arşı olup Allah'ın arşa istiva etmesi, Allah'ı oluşturan ilâhî kelimelerin insan sûretinde görünmesidir. (Aslan 2019:112) Hurûfilerin sıklıkla kullandığı "hat-ı istivâ" kavramına göre esmâ-i küll yani 32 harften oluşan Allah'ın bütün kelimeleri, insanın yüzündeki istivâ hattına nakş olunmuştur. Hat-ı istivânın bilinip görülmesi, Hak Teâlâ'nın bilinmesi anlamına gelir. (Usluer 2009:288)

Gördüm Hakı ‘arş-ı istivâda
Bin câme geyüp hayâta geldüm
Arşî,3,5

3.2.1.56.Kalem

Hazret-i Peygamber hadisinde *Allah’ın ilk yarattığı şey, kalemdir. Ona emretmiş o da olacak her şeyi yazmıştır* (Aclûnî, Keşfü’l Hafâ I/309) buyurmaktadır. İlk akıl olarak da adlandırılan kalem, amâ’da ilk yaratılmış; bu kalemden önce levh-i mahfuz veya külli nefis, sonra da tabiat ve hebâ sudûr etmiştir. (Nasr 2018:48) Tüm varlık ilk yaratılan kalem ile başlamakta olup kalem, ilk akıl, akl-ı küll, Hakikat-i Muhammediyye ve insân-ı kâmil aynı mertebeyi anlatmaktadır.

Amâ’ da yaratılan kalem, kıyamete kadar olacak her şeyi yazmıştır. Başka deyişle her şey ondan sudûr etmiştir:

Ben amâda ‘ilm-i Hakk idüm kalem yazdı ezel
Sûretine mazhar itdi didi kim ni ‘me’l-bedel
Garîkî,9,1

Kalem, tüm varlığın hakîkatine mücmeldir:

Evvel çalınan kalemin içinde ben pinhân idim
Ayrılık firkat yog idi ol nûr ile yeksân idim
Vâhib-i Ümmî,49,1

3.2.1.57.Kân

Kân ıstılahı ile, kesret âleminin ortaya çıktığı kaynak, tüm cevherlerin madeni olan mertebe anlatılır.

Gevherlerün kânı oldum dertlerüñ dermânı oldum
Canlularun cânı oldum her yerde bulundum yine
Abdurrahîm-i Tırsî,1,6

Gâh deryâ-yı muhîtem cevheri gavvâs ile
Gâh derc ü dürr ü gevher gâh la ‘lû kânıyam

Misâli,28,10

Kân, tüm varlıkların özünü ihtiva eder. İnsan, hakikatini orada bularak varlığın devri sonunda sûretine kavuşmaktadır:

Mazhar-ı kudretem vücûd ileyem
Mahzenem ma‘den-ile kân menem uş

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, I/2

Tâc ile tahtımı kodum
Bu dem üç harf oldu adum
Bî-dürr ü bî-hem-tâ idüm
Ol kândan indüm âdeme

Eroğlu Nuri,7,6

İnsan sûretinde cân kazanmış varlığın özü, ilk çıktığı kaynakta gizlidir:

Sanma ki beni cândayım
Cümleden gizlü kândayım
Ne cihân ne cinândayım
Bir mürğ-i lâ-mekânîyim

Kaygusuz Vizeli Alâeddin,20,3

Bir cevherin zuhûru, uzun süreli bir döngü sonucudur. Devir eden, kaynaktaki ilâhî varlıktır:

Niçe bin yıllar döner bir cevheri peydâ ider
Ay u gün sanma dönenler gizlidür kân devr ider

Mehemmed,26,3

3.2.1.58.Katre-Ummân

Ummân, Cenâb-ı Hakk'ın henüz taayyün ve tecellîye geçmemiş varlığını anlatır. Vahdet mertebesidir. Katre ise O'nun bir olan varlığından zuhûr eden kesreti (çokluğu) ifâde eder. (Ögke 2018:117)

Bulıt oldum gökyüzine katre saçdum yiryüzine
Düşdüm sadepler agzına denizden seçildüm yine

Meger cünbiş bahrun imiş katre bahra tâbi 'îmiş
Kul kul sultân sultân imiş kullugımı bildüm yine
Abdurrahîm-i Tırsî,1;8,9

Bu vücûda gelicek ben cân geldüm
Katreden görindüm vü 'ummân geldüm
Muhyiddin Abdal,34,1

Ey Usûlî cezbesin salmış muhît-i lem-yazel
Katre iken cânunı deryâ-yı dür-bâr eylemiş
Usûlî,46,7

Vahdet içinde kesret, kesret içinde vahdet vardır:

Dürr-i deryâ-yı bî-kerân menem uş
Denizem katrede 'ummân menem uş
Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, I/8

Ummân olan Cenâb-ı Hakk'ın vahdet mertebesine dek yükselip O'nunla vuslata erebilmek için ihlâs ile kulluk vazifelerini yapmak, mârifet ve hakikat sahibi olarak sülûku tamamlamak gerekir:

İhlâs kemendini aldım elime
Mârifette bir yol geçti önüme
Hakîkatte su bağlandı gölüme
Katre idim bir ummâna eriştim.

Virânî,51,3

Hakk'ın birliğinden ayrılarak kesret âlemine düşen varlık, yeniden ummana yani vahdet noktasına erme arzusundadır. Devrin sonunda varılacak yer bu vahdet mertebesi, tevhid okyanusudur:

Deryâ-yı hüviyyetde mahv olmuş idüm evvel
Bir katre idüm ammâ 'ummân oluban geldüm

Arşî,4,8

Bir katre içdüm deryâya döndüm
Gördüm ki 'Âlî'dür bahre mahrem

Gelibolulu Mustafa Âlî 13, VII/10

Katreden deryâyı 'ummânı buldum
İrişdüm menzile pâyânı buldum

Muhyiddin Abdal G.1-D.35.

3.2.1.59.Kelâm / Nutk

İslâm ve tasavvuf düşüncesinde tüm varlıkların yaratılışı, Allah'ın *Kün* lafzı ile olmuştur. Bu sebeple, bir kısım sûfiye göre varlıklar Allah'ın kelimelerinden ibarettir. (Gürer 2018:44)

İncelediğimiz devriyye metinlerinde, Allah'ın kelâmı ile insan varlığını bir gören anlayışın izlerini görmekteyiz. Özellikle Hurûfî şairler, bu düşüncelerini açıkça dile getirir.

Hurûfiliğe göre 32 kelime yani kelâm, Allah'ın isim ve sıfatları olup zâtına içkindir. (Aslan 2019:25) Bu sebeple, *Kün* emri ile kelimeler ortaya dökülüp varlık ortaya çıkmadan önce, insanın hakîkati de Hakk'ın zât varlığında idi.

Kelâm-ı zât idüm *kün* emri îrâd olmadın evvel
Bu âb u hâk ü bâd u âteş îcâd olmadın evvel
Arşî,2,1

Zât-ı ezelem sıfâta geldüm
Nutk-ı ehadem cihâta geldüm
Arşî,3,1

Zât'ın ilâhî kelâmı ezelîdir.

Nutk-ı zât-ı lâ-yezâlem evvelüm yok âhirem
Sûret-i zâhirde bir kac gün cihân mihmânıyam
Misâlî,28,18

İnsan, Allah'ın kelimelerine mazhar olmadan önce, çadır misâli aşk ipleri ile bağlanmış olarak mevcuttu:

Vücûdum haymesin yapmışdı 'aşkun sad tınâb içre
Kelîmu'llâha Arz-ı Kudsî mî'âd olmadın evvel
Arşî,2,5

İncîl ü Tevrât u Furkân u Zebûr un kâşifi
Otuz iki nutkla her müşkilün burhânıyam
Misâlî,28,22

Allah'ın ezelî kelâmının ilk tecellisi 32 harf, bu ilâhî harflerin mazharı ise tüm eşyâdır. Her sıfat bu 32 kelime ile zuhûra gelmektedir. (Usluer 2009:234)

Ya‘ni bu otuz iki nutkun sıfâtıdır cihân
K’anda dürlü rengle peydâ vü hem pinhânıyam
Misâlî,28,32

Tüm lisanlarda her şeyin bir ismi vardır ve bütün isimler 32 harften oluşmaktadır:

Ser-â-ser rûh-ı kuds oldu vücûdum
Kelâm-ı nâtık oldum her zebânda
Nâtıkî,36,8

3.2.1.60.Kenz / Gizlü Genc

Sufiler yaratılışın gâyesini açıklarken *Ben bir gizli hazine idim, bilinmekliği istedim de insanı yarattım.* (Aclûnî, Keşfü’l Hafâ, II/132) kudsî hadisini esas alırlar. Mezkûr hadisten hareketle “Kenz”, “Kenz-î Mahfî”, “Gizli Genc”, “Gizli Hazine” gibi hem tasavvuf metinlerinde hem de şiirlerde çokça kullanılan terimler üretilmiştir. Hak Teâlâ’nın zât varlığındaki hazine, başka bir varlık ve neden olmadığı için bilinemezken Hak kendini tanıtmaya irâdesi ile âlemi ve insanı yaratmıştır. İnsan, bütün ilâhî kemâllerin yansıyabileceği ayna olarak yaratılması husûsiyetiyle, gizli hazineyi bilip tanıyabilecek yegâne varlıktır.

Kenz-î mahfî, hiçbir tecellînin olmadığı lâ taayyün mertebesindeki Cenâb-ı Hakk’tır:

Ben ol anka-yi lâhûtum ki Kâf-ı lâ-mekânımdan
Göründüm gizli genç iken ezelden *kün fekânımdan*
Nemâyî,37,1

Tüm varlık âlemi, kenz-î mahfî sırrını izhâr etmek üzere yaratılmıştır. Mekân ve zamanla kayıtlı şehadet âleminde zuhûr eden insan, Hakk’ın gizli sırrını taşır:

Şeş cihetdür sırrımı faş eyliyen
Yohsa bir gizlü gencüm nihân geldüm
Muhyiddin Abdal,34,7

Dest-i kudret küntü kenzün gencîn izhâr eylemiş
Gün gibi zerrât-ı kevni gark-ı envâr eylemiş

Fakrı ref 'itmiş ganiyy-i mutlak olmuş her vücûd
Şâh-ı vahdet genc-i mahfîsin çü îsâr eylemiş
Usûlî,46;1,2

Mülk âleminde insanın kenz-î mahfî sırrına erişebilmesi; ancak makamları geçerek
sülûku tamamlaması, diğer deyişle insân-ı kâmil mertebesine ermesi ile olur:

Düşdi sülûkum bir gizlü gence
Dört oldu menzil mahfî vü peydâ
Gelibolulu Mustafa Âlî,13, I /2

3.2.1.61.Kudret

Allah’a nisbet edilen sübûtî sıfatlardan biri olan “kudret”, Allah’ın dilediğini eksiği
ve fazlası olmaksızın hikmet çerçevesinde yapması anlamını taşır. (Topaloğlu
2002:316)

Tüm âlem ve insan Allah’ın kudreti ile yaratılmıştır:

Mazhar-ı kudretem vücûd ileyem
Mahzenem ma‘den-ile kân menem uş
Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, I/2

Kudret yedinden oldu muhassal
Tasvir-i heykel tekmîl-i a’zâ
Gelibolulu Mustafa Âlî,13, I/10

Hak Teâlâ kudretten ne yarattı
İnsânın neslini kurmazdan evvel
Ahmedi ne sûretinde yarattı
Âdem sûretine girmezden evvel

Kul Himmet,21,1

Cenâb-ı Allah, tüm kâinatın düzenini sağlama kudretindedir:

Kâdirem nazm-ı cihâna kudretümden rûz u şeb
Hıfz idüp anı Mehemmed gözleyen nâzır benem
Mehemmed,27,11

Her şeyin yaratılışı ve devâmı, Hakk'ın kudretiyledir:

Cümle bu kuvvetle kudret zât-ı mutlakdan durur
Ey Misâlî ben dahı bir bende-yi fermânıyam
Misâlî,28,33

Allah'ın gizli bir hazine iken bilinmeyi istemesi, bu sebeple sırrı açığa vuracak varlığı ve nihâyetinde insanı yaratması, kudret sıfatı ile olmaktadır:

Dest-i kudret küntü kenzün gencîn izhâr eylemiş
Gün gibi zerrât-ı kevni gark-ı envâr eylemiş
Usûlî,46,1

Allah'ın kudreti, bitip tükenmeyen her şeyi yaratmaya fazlasıyla müsait zenginlikte bir hazinedir. İnsanın gafletten uyanarak ikilikten kurtulması ve vahdet şuuruna ermesi, Hakk'ın kudret hazinesinden bir lütuftur. Başka deyişle, varlığın devrini tamamlayıp ikiliğin kalktığı vahdet noktasında asıl cevheri ile buluşması, Cenâb-ı Allah'ın sonsuz kudretinin eseridir:

Cân gözi gafletden açıladüşdi
İkilik perdesi seçiledüşdi
Kudret hezînesi açıladüşdi
Cevâhiri kân-ı mercândan aldım
Şâh İsmail Hatâ'î,45,4

3.2.1.62.Kuş Dili

Kuş dili; tevhid, ledün bilgisi demektir. Maddeden geçip varlığından eser kalmamış, zât sırrını hâvi mânâ ehlinin dilidir. Ehlullah, “cem”de yaşadıkları halleri açıkça söylemek yerine remizlerle süsleyerek sembollerle anlatır. Bu sembollerle oluşmuş ilâhî nitelikteki kuş dili, âriflerin dilidir. Bu dilin konuşanı da anlayanı da maddeden mânâya uçan kuşlar yani ruhânîlerdir. (Tatçı 2020:23,169,170)

Bir mektebe uğradım kuş dilini okurlar
Sivrisinek halife hocası pervânen
İdris-i Muhtefî,18,12

Süleyman Dâvûd'un yerine geçti. Dedi ki “Ey insanlar! Bize kuş dili öğretildi ve bize her şeyden gerektiği kadar verildi. Doğrusu bu apaçık bir lutuftur. (Neml 27/16) âyetinde belirtildiği üzere kuş dili denen ârifler lisânını başka deyişle vahdet yolunun sırlarını, inceliklerini bilmek; Hz. Süleymân makamında olmaktır.

Kuş dilin anladum hâtem elümde
Hem bugün bu mülke Süleymân geldüm
Muhyiddin Abdal,34,5

3.2.1.63.Kuvve-Fiil

Aristocu felsefenin kavramlarından olan kuvve ve fiil, İslâm filozoflarınca ve İbn Arabî gibi tasavvuf âlimlerince benimsenip kullanılmıştır. Varlığı imkân dahilinde olan şeyler, “kuvve halinde varlık “olarak adlandırılmıştır. Bir şeyin kabul etme ve

etkiyi alma imkânına “etkilenme kuvveti” denmekte olup hem etki etme hem etkilenme mahiyetindeki kuvvetin yetkinliğine ise fiil adı verilmektedir. Kuvveden fiile çıkma ve bir sûret alma, oluş ve varlığa geliş genel çerçevesiyle açıklanmıştır. (Turhan 2002:504-506)

İbn Arabî’ye göre esmâ ve sıfatlar Hakk’ın tecellîsinin sonsuz sayıdaki mümkün sûretleridir. Bu mümkünlerin Hakk’ın kendinde kâim yani zuhûru mümkün potansiyeller olarak bulunmalarına, “bi’l-kuvve” mevcûd denmektedir. Bunların yaratılmışlarda somut sûretler olarak gerçekleşmesi ise “bi’l-fiil” mevcûd olarak adlandırılır. (Izutsu 2005:66)

Devre başlamazdan önce bi’l-kuvve mevcûd olan, kendisinde izhâr olduğu varlıklarla bi’l-fiil mevcûd hâle gelmektedir:

Bi’l kuvve idüm evvel ‘ıyân oluban geldüm

Bi’l- fiil mezâhirden bûyân oluban geldüm

Arşî,4,1

İnsan olarak zuhûr edecek varlık, önce cemâtta bi’l-kuvve mevcûttur. Sonra sırasıyla nebât ve hayvâna geçip en son insan olarak sûret kazanmakla, bi’l-fiil mevcûd hale gelir:

Bi’l-kuvve Muhîtiyem cemâddan

Hayvâna nebât ile göründüm

Muhîti,32,7

Yeryüzüne düşen her varlık, Hak ile kâim bi’l kuvve iken insân-ı kâmil olma imkânını taşır:

Men gûlâm-ı Haydaram İlyâyâ yoldaş olmuşam

Zât-ı bi’l-kuvve iken evliyâyâ yoldaş olmuşam

Virânî,53,1

3.2.1.64.Kün

Bir şeyi istediğinde, O'nun buyruğu “kün!” (Ol) demektren ibarettir, hemen oluverir (Yasîn 36/82) âyeti gibi Kur'an'daki birçok âyette (Âl-i İmrân 3/47, Bakara 2/117, En'âm 6/73, Nahl 16/40, Furkân 25/7) Allah'ın yaratımının ol emri ile başladığı ifâdesi yer alır. *Kün*, Allah'ın yaratma emridir. Şeylerin dünyâya nüzûlü, “emir âlemi” de denilen melekût âleminden olmaktadır. Bu sebeple *Kün!* hitabı, melekût âlemine yapılır. (Tatçı 2000:28) Bu hitaptan önce varlık, öz olarak Allah katında bulunmaktadır:

Kelâm-ı zât idüm *kün* emri îrâd olmadın evvel

Bu âb u hâk ü bâd u âteş îcâd olmadın evvel

Arşî,2,1

Şiirlerde “kün” emrinden bahis olunurken “kün fekân”, kün kelimesinin harfleri olan “kâf”ve “nûn” tabirleri de kullanılmaktadır:

Kâf u nûn emrinde kıldım meskeni

Dile geldim nutkumu kân eyledim

Keştî-i Nûh ile gezdim serteser

Heft deryâda seyr-i ummân eyledim

Virânî,50,2

Geçüp Vâhid vahîdinden

Ne nefis-i küll ne ‘akl-ı küll

İrişdüm ‘ilmine anun

Bu *kün fekâna* bakmadum

Kaygusuz Vizeli Alâeddin,19,3

Allah *Kün* hitabı ile görünür âlemi yaratmış, sonra bu âlemin ardına gizlenmiştir:

Kün diyüb kendi dahi pinhâna çekdi başını
Mahv olub bir hırka giydi ism-i dem şeş-pâreden
Virânî,52,13

Hakk'ın *Kün* emri ile yaratılan varlık, devir ile mertebelerden geçip toprağa yani yeryüzüne düşmekte, sonra yükselerek Âdem sûretinde zuhûr etmektedir.

Kün diyüp Azze vü Cell ol dem meni var eyledi
Âdem-i hâk olup Havvâya yoldaş olmuşam
Virânî,53,4

3.2.1.65.Lâ-Mekân

Kelime olarak yersizlik anlamına gelen “lâ-mekân”, tasavvufta gerçek varlık olan mekân ve zamandan münezzeh olan Allah'ın zâtını anlatır. (Gölpınarlı 2017:203)

Çünkü bildük ki zamâna vü mekâna sığmaz ol
Biz dahi terk-i mekân itdük zamândan geçmişüz
Handânî,15,6

İnsanın hakîkati, mekânsızlık âleminde bulunur:

Mesken bana ‘arş-ı lâ-mekândur
Seyr itmege kâ’inâta geldüm
Arşî,3,2

Mekân ve zamana kayıtlı olmayan Allah'ın varlığı, isim ve sıfatları ile âlemde ve insanda zuhûr eder. Böylece isim ve sıfatlar, insanın varlığında mekân edinir:

Murg-ı ‘ankâya kûh-ı Kâf oldum
Lâ-mekân küncine mekân menem uş
Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, I /7

Lâmekân ilinden geldim cihâna
Arar iken ehl-i câna eriştim
Elden ele kabdan kaba süzüldüm
Katarlandım doğru raha eriştim
Virânî,51,1

İnsan, isim ve sıfatların mazharı olarak bu âlemde mekân edinmiş olsa bile asıl menzili, mekândan münezzeh olan Hakk'ın yurdudur. Sûret kazanan her varlığın birçok defa yaptığı gibi insan da mülk âlemindeki geçici mekânı terk edecektir:

Lâ-mekân bir zâtsın mevsûf bunca ism ile
Nice şehri terk itdün bu dahi olur biri
Garîkî,12,2

Lâ-mekân ilinden misâfir geldüm
Şu fenâ mülkine basdum kademe
Nerenin selâmın getürdün dersin
Şu fenâ mülkine gelüp bu deme
Şah İsmail Hatâ'î,43,1

Menzilim yok lâ-mekânım bî-karârım gün gibi
Lîk bu ma 'nâda men her câya yoldaş olmuşam
Virânî,53,8

Bedensel olarak algılanan insan, aslında mekânsızlık âleminin rûhanî varlığıdır. Oradan gelmiştir. Urûcun sonunda yine lâ-mekân yurduna dönecektir:

Sanma ki beni cândayım
Cümleden gizlü kândayım
Ne cihân ne cinândayım
Bir mürğ-i lâ-mekânîyim
Kaygusuz Vizeli Alâeddin,20,3

‘Aceb mi per ü bâl açsam semâ-yı seb’a çün Cibrîl
Bugün çün Kâf-ı kudretten Simurg-ı lâ-mekân buldum
Misâlî,30,13

Ben ol anka-yi lâhûtum ki Kâf-ı lâ-mekânımdan
Göründüm gizli genç iken ezelden *kün fekânımdan*
Nemâyî,37,1

Dünyâsal varlığı dokuz felekte kurulduğu için insan, feleklerden itibaren mekân edinir:

Nüh felek burcunda kurdum haymeyi
Lâ-mekân yurdunu târâc eyledim
Yeminî,54,2

3.2.1.66.Libâs / Giysi

Hakk’ın ilmindeki varlık, dokuz felekten unsurlara inmekle sûret kazanır. Devriyyelerde bu mertebeden libâs (giysi) giymek olarak söz edilir.

Kenz-i Mahfî olan Hakk’ın zâtı, unsurlarla sûrete bürünüp (hırka giyip) zâhir olur:

Âlem-i bâtında ya‘nî *kenz-i mahfî* idi zât
Hırka giydi çâr ‘unsurdan olup sûret-nümâ
Misâlî,29,2

İnsanda zuhûr olma, ilâhî özün unsur elbisesini giyerek mertebelerden geçmesi ile gerçekleşmektedir:

Zâtı sî vü dü sıfâtum kim ne eyvân eyledüm
İsmümi ‘unşur libâsın giydüm insân eyledüm
Muhîî,31,1

Varlık, unsurların farklı terkiplerinden oluşan giysi giyer ve sonsuz sûretlere bürünür:

Gördüm Hakı ‘arş-ı istivâda
Bin câme geyüp hayâta geldüm
Arşî,3,5

Bir gevherem ki ‘âlem bende nihân idi hân
Bin bir libâsa girdüm gerçi ‘ayânam el-ân
Garîkî,11,1

Libâs, unsurlar dışında mecâzî başka anlamlarda da kullanılmıştır. İdris-i Muhtefî’nin devriyyesinde kara libâs ile, insanî özü örten perde anlatılmak istenmiştir:

On tayaya emzirdim iki yüzlü bir çocuk
Kara libâs giydirdim gösterdim kâşânedan
İdris-i Muhtefî,18,3

İnsanın mazharı olduğu ilâhî isim ve sıfatlar, giyilen bir elbise olarak tasvir edilmiştir:

Hil’at-i hüsnin geyindüm sûretin itdüm ‘ayân,
Dürlü dürlü gösteren elvânı bir sâhir benem
Mehemmed,27,7

Hil’at-ı bâkî giyüp ser-tâ-kadem nûr olmuşam
Hilkât-i ‘unsûrda ger çi kim vücûd-ı fâniyem
Misâlî,28,17

3.2.1.67.Ma'den

Yeryüzüne inen cevher, yeniden yükselerek kavs-i urûc yolculuğuna başlarken, ilk olarak ma'dende zuhûr etmektedir. İnsana doğru olan devrânda maddedeki varlığın en basit hâli ma'dendir.

Toprak, su, hava ve ateşten oluşan dört unsurun irtibatlanmasıyla önce ma'den oluşmuştur. Ma'denler organik değildir. Ancak, daha sonra zuhûr edecek organik varlıklar olan bitki, hayvan ve insanı oluşturan sürecin ilk basamağıdır. Her türün son basamağı, bir sonraki türün ilk basamağı ile alâkalıdır. Organik olmayan madenler toprağın: toprak bitkinin; bitki hayvanın; hayvan da insanın oluşmasına nüve sağlamıştır. Ma'den ile bitki arasındaki geçiş varlık mercândır. (Yakıt 2012:101-110)

Sen cemâd ile nebât iken bu hâlün bilmedün
Ma'dene geldün pes insân oldun ara gevher
Garîkî,12,4

Hem nebâta ma 'dene geldük i cân
Cism-i hayvânda gelüp tutduk mekân
Seyyid Nizamoğlu,41,5

3.2.1.68.Mâsivâ

Mâsivâ, tasavvufta Allah'tan başka her şeyi anlatmak için kullanılan bir kavramdır. Başlangıçta yalnız Allah'ın zâtı var olup O'nunla birlikte hiçbir şey yoktu, Bu sebeple, Allah'ın iradesiyle kendisinden gayrı yarattığı her şey mâsivâyı oluşturur.

Arşî, masîvânın zuhûrunu devriyyesinde anlatırken mensûbu olduğu Hurûfî inancının ıstılahlarını kullanır. Mukattaat harflerin ilki olan üç harf Elif, Lâm, Mîm Kur'an'da altı yerde (Bakara, Al-i İmrân, Ankebut, Rûm, Lokman ve Secde sûreleri) karşımıza çıkmaktadır. Bu husustan kaynaklı olarak Hurûfî eserlerde yer

alan altı harf lafzı ile, yaratılışın sırrı olan altı gün ve yaratılışı başlatan *Kün* emrinin harfleri “kâf “ve “nûn” un altı cüzünün sırrı anlatılmak istenmektedir. (Karaca 2010:113) Söz edilen harf ve sayıların terkihiyle, mâsivâ vücûd bulur:

Üç altıda mâ-sivâ göründüm
On dört ile muhkemâta geldüm
Arşî,3,4

3.2.1.69.Mazhar

Mazhar, kelime olarak bir şeyin görünür duruma geldiği yer veya kimse, tecellî yeri mânâsına gelir. ([http: //www.lugatim.com /](http://www.lugatim.com/), e.t 21.09.2021) Tasavvuf metinlerinde ve dolayısıyla devriyyelerde insan, Allah’ın isim ve sıfatlarının, tüm tecellîlerin mazharı olarak geçer.

Bilinmekliği isteyerek zuhûru irâde eden Cenâb-ı Hak, insanı tüm isim ve sıfatlarının mazharı olacak potansiyelde yaratmıştır:

Ben amâda ‘ilm-i Hakk idüm kalem yazdı ezel
Sûretine mazhar itdi didi kim ni ‘me'l-bedel
Garîkî,9,1

‘İşk-ı cānān ile ben çün kim ezelden hem-demem
Ahsen-i takvîm benüm şānumda geldi ekremem
Mazhar-ı zât u sıfâtam ya ‘nî ism-i a ‘zamam
Ben ki dervîş ü fakîrem pâdişâh-ı ‘âlemem
Rûh-ı bî-rengem egerçi rûha gelmiş âdemem
Usûlî Tah,47,1

Melek-veş yüzüne tutdum yüzümü zu ‘m-ı Şeytân çün
Seni tâ mazhar-ı zât u sıfât-ı gaybdan buldum
Misâlî,30,8

Hurûfilikte yaratılış ilâhî kelimelerle olduğundan insan tüm bu kelimelerin, Allah'ın kelâmının mazharıdır:

‘Arşîyem mazhar-ı kelâmam
Kerrât ile bu bisâta geldüm
Arşî,3,7

Allah'ın kudretinin mazharı, insanın vücududur:

Mazhar-ı kudretem vücûd ileyem
Mahzenem ma‘den-ile kân menem uş
Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, I/2

Allah ilmi olan tevhid sırrının mazharı ise insân-ı kâmilidir:

İlmu’llâha mazhar düşen ârif bilir bu tevhîdî
Kalb evinde Hannâsının vesvâsını silip geldim
,
Vâhib-i Ümmî,48,27

3.2.1.70.Mebde-Me’âd’

Sıklıkla birlikte kullanılan mebde ve me’âd, başlangıç ve yeniden dönüş anlamına gelir. “Mebde”, Allah'ın mahlûkatı ilk yarattığı aşamayı; “me’âd” ise dünyâ hayatının sonlanmasıyla başlayan ebedî hayat sürecini anlatır.

Devir nazariyesinde, Mutlak varlıktan ayrılan ilâhî nûrun akl-ı küll'den toprağa kadar olan kavs-i nüzûl seyrine mebde; topraktan insân-ı kâmil mertebesine ulaşp Hakk ile vasıl olduğu kavs-i ürûc seyrine ise me’âd denmektedir. (Uçman 1991:539)

Ey me’âd ü mebde'in bilmez Hüdâ müstahbiri
Hızr-ı vakte iregör bulgıl ledünden muhbiri
Garîkî,12,1

Vücûda ‘akl-ı küll mebde’ olupdur gâyeti insân
Pes oldı nokta-i vahdet bu devrün içine dâ’ ir
Senî Alî,40,3

3.2.1.71.Menzil-menâzil

Menzil, konaklama yeri, durak, merhale demek olup menâzil menzilin çoğul şeklidir. (<http://www.lugatim.com/>, e.t 21.09.2021)

Devir yolculuğuna çıkan varlık, bu yolculuğu tamamlayıp aslını tamamlayana kadar birçok mertebede bulunur. Uğradığı her mertebe bir durak, bir menzildir. Devir, dairesel bir yolculuk olduğu için üç yüz altmış menzilden müteşekkildir:

Gezerdüm üç yüz altmış menzili gün gibi şeb-tâ-rûz
Bu eflâk-i zümürüd-fâm bünyâd olmadın evvel
Arşî,2,2

Bilmek için özümü andan da geçdüm ey yâr
Kat ‘eyleyüp menâzil geldüm zuhûra insân
Garîkî,11,5

Düşdi sülûkum bir gizlü gence
Dört oldı menzil mahfî vü peydâ

Evvel konagum sulb-i pederdür
Mülk-i ‘ademden cân atdum ana

İkinci menzildür rahm-ı mâder
Hûn-ı cigerden hânum müheyyâ

Andan gidince oldı konagum
Sahrâ-yı ‘âlem iklim-i dünyâ

Dördüncü menzil kûy-ı fenâdur
Her semti anun firdevs-i a'lâ

Ser-menzil oldur her sâlik anda
Yol zahmetinden oldu müberrâ

Gelibolulu Mustafa Âlî,1; I/2,3,4,5,6,7

Menzil varlık için hedeftir. Varılan her menzille kemâl kazanarak bir sonraki menzile yönelir. Devrân böyle tamamlanır:

Katreden deryâyı ‘ummânı buldum
İrişdüm menzile pââyânı buldum

Zehî menzil zehî bu dem içinde
Ne kutlu sâ’at ol devrânı buldum

Muhyiddîn Abdal,35;1,2

Îlâhî öz, menzile varmakla mekân kazanır:

Menzilim yok lâ-mekânım bî-karârım gün gibi
Lîk bu ma ‘nâda men her câya yoldaş olmuşam
Virânî,53,8

İnsandan insân-ı kâmil olmaya yönelen kişi için ulaşmayı hedeflediği yer, sülûkün mertebeleri; menzildir:

Hakkın lutf u ‘inâyeti dilimde bu söylediğim
Enbiyânın evliyânın menziline erip geldim
Vâhib-i Ümmî,48,11

Bu dilimin söylediği erenlerin menzilidir
Arş ü kürsî tokuz göğü misâfirin gezip geldim
Vâhib-i Ümmî,48,35

3.2.1.72.Merâtib

İbn Arabî başta olmak üzere sûfî âlimler, vücûdun ilk yaratılıştan tenezzüle kadar kat ettiği basamakları anlatmak için mertebe ve çoğulu olan merâtib kavramını kullanırlar. (Kılıç, M. Erol1995:61)

Vücûd mertebeleri açıklanırken, 2’li,3’lü,4’lü,5’li,6’lı,7’li tasnifler yapıldığını görmekteyiz. Ayrıca 40’lı,100’lü tasnifler de yapılmıştır. 4’lü tasnifi yapan muhakkikler, Zât-ı ahadiyyet ve lâ taayyün mertebesi demek olan “lâhût”; taayyün-i evvel ve taayyün-i sâni’nin birlikte bulunduğu “ceberût”, âlem-i ervâh ve âlem-i misâl’ in birlikte bulunduğu “melekût”, âlem-i şehâdet ve insan mertebesinin birlikte olduğu “nâsût” olmak üzere 4 mertebe saymaktadırlar.5’li,7’li tasnifler, bu 4’lü ana tasnif temel alınarak yapılmıştır. Varlığın tenezzülünü 5 mertebede tasniflendirenler, taayyün-i evvel ve taayyün-i sâni’yi vâhidiyyet mertebesi başlığında, insanı da şehâdet mertebesi başlığında değerlendirir. (Kılıç, M.Erol 1995:200)

4 lü mertebe tasnifi; lâhût, ceberût, melekût, nasût;

5’li mertebe tasnifi; ahadiyyet, vâhidiyyet, mertebe-i ervâh, mertebe-i misâl, mertebe-i şehâdet;

7’li mertebe tasnifi; lâ taayyün, taayyün-i evvel, taayyün-i sâni, mertebe-i ervâh, mertebe-i misâl, mertebe-i ecsâm ve mertebe-i insân olarak yapılmaktadır.

Hakk’ın mutlak varlığının tecellîsi olan nûr, çeşitli tasniflerle açıklanmaya çalışılan mertebelerin her birine uğrayıp orada kemâl kazandıktan sonra yeryüzüne inmek sûretiyle, insan ve insân-ı kâmil mertebesine ulaşır:

Merâtib seyrini bir bir iderdüm

Gehî huşyâr u geh ‘âkil cihânda

Nâtıkî,35,5

3.2.1.73.Mevâlid-i Selâse

Üç çocuk demek olan mevâlid-i selâse;’anâsır-ı erba’a (ateş, su, hava ve toprak) terkiplerinden meydana gelen varlığın maden, bitki ve hayvan mertebelerini anlatmak için kullanılan bir terimdir. ([http: //www.luggat.com /](http://www.luggat.com/), e.t 21.09.2021)

Dört ‘unsur u üç mevâlid içre

On yedi kere salâta geldüm

Arşî,3,6

Üç mevâlid çâr unsur üzre teşdîd oldı bil

İşbu hayvân u nebâtât u ma ‘âdin ü cemâd

Handânî,14,6

Devriyyelerde karşımıza çıkan bir başka anlatım biçimi; akl-ı küll olan babanın dokuz felekteki zuhûru ile dört unsur olan annenin birleşmesinden maden, bitki ve hayvan adlı üç çocuğun doğmuş olmasıdır:

İşbu deme erince üç kez doğdum anadan

Nice yavru uçurdum nice âşiyâneden

İdris-i Muhtefî,18,1

Unsurların birleşimiyle sûret kazanan ve toprağa inen cevher, önce cansızlarda kabz olunur. Sözelimi taşın içinde, devir ile yeryüzüne nüzûl eden ilâhî öz vardır. Bu taşı kuş, balık gibi bir hayvan yerse ilâhî öz hayvana geçer. Varlık böylelikle hayvan mertebesine; hayvanın insan tarafından yenmesiyle de insan mertebesine geçer:

Çünkü bir ismidür hüve'l-Kâbız

Kabz olındı kamu cemâd u cihân

Kebg ile balığ ol taşı yirler

Hazm olındı vü oldı ol hayvân

Yine hayvânı ekl ider âdem
Pes hayât oldu anda hem insân
Garîkî,10;5,6,7

Îlâhî cevher maden, bitki, hayvan ve insan mertebeleri arasında devreder:

Seyr iderek cihânı kesb-i hevâya geldüm
Evvel nebât u ma ‘den ângâh hem be-hayvân
Garîkî,11,4

Eger insan eger hayvân nebâtat u ma ‘âdân hem
Yine kim nâzır oldumsa sana cümle nişân buldum
Misâlî,30,10

Bi’l-kuvve Muhîtiyem cemâddan
Hayvâna nebât ile göründüm
Misâlî,32,7

Ma‘âdin cevher idüm bir zamânda
Nebât oldu vücûdum bir zamânda
Nâtıkî,36,1

Hem nebâta ma ‘dene geldük i cân
Cism-i hayvânda gelüp tutduk mekân
Seyyid Nizamoğlu,41,5

Varlık, cansız ve nebât mertebesinde idrâkten, güdülerden yoksundur. Hayvan mertebesinde içgüdü, insan olmakla idrâk kazanır. Varlığın hedefi insan olarak zuhûr etmektir:

Sen cemâd ile nebât iken bu hâlün bilmedün
Ma‘dene geldün pes insân oldun ara gevheri
Garîkî,12,4

3.2.1.74.Mevc / Deniz / Ummân

Deniz ve umman metaforları, Hakk'ın ahad mertebesinde henüz taayyüne geçmemiş, hiçbir tecelli izhâr etmemiş zât varlığını anlatmak için kullanılır. Hakk'ın zâtı dışındaki varlık ise mevc (dalga) metaforu ile anlatılır.

Deniz vahdet, mevc kesrettir. Denizin hiç kesilmeyen sayısız dalgaları kesreti oluşturur. Dalgalar (kesret) yine denize yani tevhide karışır, yok olur:

Evveli yok âhiri yok bir denize düşdüm yine
Mevcleri aşdı başumdan çağıl çağıl oldum yine
Varlığımdan ümîd kesdüm yokluğıma kadem basdum
Ol mevcler ile karışdum mahv olup ulaşdum yine
Ol denizde yavı vardum bilimezem niçe oldum
Ol ben oldum ben ol oldum deniz oldum taşdum yine

Deniz olubanı taşdum mevc uruban yıldırışdum
Gevher olup taşra düşdüm alındım satıldum yine
Abdurrahîm-i Tırsî,1:1,2,4,5

Hakîkat ve mârifet incisi, tevhid denizinde bulunur:

Bahr olacağum fehm itdi 'âlem
Dür gibi oldum gerçi hüveydâ
Gelibolulu Mustafa Âlî,13, I/11

Gâh deryâ-yı muhîtem cevheri gavvâs ile
Gâh derc ü dürr ü gevher gâh la 'lû kânıyam
Misâlî,28,10

Geldim haber verdim sana tevhîd-i zâtın vârnı
Ol haddi yok pâyanı yok ummânda ben mercân idim
Vâhib-i Ümmî,49,3

Bu bir gizli sırdır her cân duyamaz
Ehl-i ‘eşkûn katarına uyamaz
Degme cevher-fürûş bahâ koyamaz
Bu dürr-i yektâdur ‘ummândan aldum
Şâh İsmail Hatâ’î,45,5

Hak ile vuslat gerçekleşmedikçe devrân tamam olmaz. Bu sebeple, mârifet makamına vararak deniz olan insanın Hakk’ın ummân olan zât varlığına karışması gerekir:

Kâf dağını arkama yüklendim etme aceb
Bahr-i muhîti içdim kanmadım ammâ neden
İdris-i Muhtefî,18,4

Bahrî idüm hakikatin ‘ummânına dalıp geldim
Nûr-ı bâkî ‘âleminün sırrın andan alup geldim
Vâhib-i Ümmî,48,1

Denizin dalgalarını salmadığı, kesretin olmadığı mertebede insan, Allah’ın ilminde irfân olarak mevcuttu:

Ol bir deryâ mevc urmadan emvâcın taşra salmadan
Öküz balık halk olmadan ilmu’llâhda irfân idim
Vâhib-i Ümmî,49,2

Allah’ın ol emriyle varlık sahasına çıkan insan yeryüzündeki sülûkunda, ummân olan Hakk’ın tecellîlerini seyreder, hakikat ve mârifet sırlarına erer:

Kâf u nûn emrinde kıldım meskeni
Dile geldim nutkumu kân eyledim
Keştî-i Nûh ile gezdim serteser
Heft deryâda seyr-i ummân eyledim
Virânî,50,2

3.2.1.75.Mihmân

İnsanın uğradığı tüm mertebelerde olduğu gibi dünyâda bulunuşu da kemâl kazanmak üzere ve geçicidir. Devriyye şairleri bu hâli misafirliğe benzetmişlerdir.

Ol ‘âlem-i ıtlâka âhir kılaruz ric’at
Bu tekyeye üç beş gün mihmân oluban geldüm
Arşî,4,13

On sekiz bin ‘âlemi gezdüm müsâfir olmuşam
Hep tereddüddür işüm kovmaz yine ol lem-yezel
Garîkî,9,2

Nutk-ı zât-ı lâ-yezâlem evvelüm yok âhirem
Sûret-i zâhirde bir kac gün cihân mihmânıyam
Misâlî,28,18

İnsandaki tecellî de misafirdir. Zîra Hakk’ ın lütfu ile bu tecellî gerçekleşmiştir:

Ahd-i ezeliyi kılan
Eroğluna mihmân olan
Lutf ile hazretten gelen
Elhândan indüm âdeme
Eroğlu Nuri,7,7

Üç yüz altmış burcî seyrân eyledüm
Andan bunda Hakk ile mihmân geldüm
Muhyiddin Abdal,34,6

Dünyâ gurbet, dünyâda bulunan ise garîbtir. Asıl vatan vahdet yurdudur:

Gurbet ilinden çatıldum
Ana rahmine yatıldum
İbrâhîml'oda atıldum
Gülistânda nâra geldüm
Pîr Sultan Abdâl,38,4

Ben Virânî Abdâl garîbim şâhım
Şükür minnet dilde mihmân eyledim
Virânî,50,3

3.2.1.76.Mir'ât

İlk defa Gazâlî (ö.505/1111) tarafından mistik birliğin ifâdesi olarak kullanılan ayna sembolü, İbn Arabî tarafından detaylandırılarak ıstılah haline getirilmiştir. Allah-âlem ve Allah-insan ilişkisini açıklamak için kullanılan sembolizmde, tek bir hakikat olan vücûd veya Tanrı “ayna”, tanrıdan zuhûr eden varlıklar olan mümkünler ise aynadaki sûretlerdir. Sembolizmin ikinci bir görünümü ise mümkünlerin “ayna”, Tanrı’nın aynada yansıyan sûretler oluşudur. (Uluç 2006:159-165)

Cenâb-ı Hakk’ın insanı ortaya çıkarma gâyesiyle yarattığı âlem bir ayna, insan ise onun cilâsıdır. Sülûkun sonunda ise Tanrı, insanın kendisini bulup tanıyabileceği bir ayna olur. (Demirli 2017:186-187)

Şol dem ki oldum bahr-ı musaffâ
Zâtum görindi mir'ât-ı mevlâ
Gelibolulu Mustafa Âlî,13, I/1

Mir'ât-ı Hakkı kıldum şikeste
Sâgarda gördüm rûy-ı melâhat

Gelibolulu Mustafa Âlî,13, III/12

Vücûdın yog iken ma'dum- nisbet
Olur mir'ât -rûşen câm-ı Cem'den

İbrâhîm Gülşenî,17,4

3.2.1.77.Mürşid

Mürşid irşâd eden, doğru yolu gösteren tarîkât pîri demektir. (Eraydın 2016:116)
Elestteki rûh varlığının insan bedenine vardıktan sonra insân-ı kâmil mertebesine
yükselerek devri tamamlayabilmesi, ancak bir mürşide teslim olup emirlerine
uymakla gerçekleşir:

Bunlara cümle fenâ virmek gerek
Ba'd-ez-în dost yüzini görmek gerek

Olmaz ammâ irmeyince mürşide
Cân u bâşı virmeyince mürşide

Seyyid Nizamoğlu,41;9,10

Geldik emrini kılmaga
Mürşide teslîm olmaga
Kalb-i selîmi bulmaga
Peymândan indüm âdeme

Eroğlu Nuri,7,4

Bütün nebiler ve evliyâlar, birer mürşit olup ledün ilminden haber verirler:

Ey me'âd ü mebde'in bilmez Hüdâ müstahbiri
Hızr-ı vakte iregör bulgıl ledünden muhbiri

Garîkî,12,1

Mürşid, müridin sülûk sırasında yaşadığı müşküllerini halleden kişidir:

Mürşid isen müşkilimi hâlleyile
Neden hasıl oldu gürûh-i nâcî
Gel imdi gamla koma beni böyle
Evvel tatli neydi sonrası acı

Kul Hüseyin,25,1

Pîr Sultânım eder şunda gelmişler
Dizilmişler duâsını almışlar
Birbirinin eteğini tutmuşlar
Müşkilin mürşide tınarken gördüm

Pîr Sultan Abdâl,38,6

Hak ile birlik noktasındayken sırlar ilmine vakıf olan insan, dünyaya gelmekle bu bildiklerini unutmuştur. Yeniden hatırlayıp yükselerek Hakk’a vasıl olmak için bir hocanın öğreticiliğine ihtiyaç duyar. Bu hoca, ancak irfân ehli bir mürşit olabilir:

Bildigim unuttum eylerem feryâd
Derdim budur dil yoh isteyem imdâd
Tekrâr yine ta‘lîm etdi bir üstâd
Dersimi mekteb-i ‘irfândan aldum

Şâh İsmail Hatâ’î,45,3

3.2.1.78.Nebât

Yeryüzüne inen varlığın madenden sonra ikinci durağı, mevâlid-i selâsenin ikinci çocuğu olan nebâttir. Nebâtteki varlığın hayvan ve insanda hayât bulması, bu nebâtın onlar tarafından yenmesi ile gerçekleşir.

Varlık nebâte geçmekle artık nefis sahibi olmuştur. Daha sonra hayvanî nefis ve insanî nefis olarak kâmil mahiyet kazanacak olan nebâtî nefis; beslenme, büyüme ve

üreme kuvvetlerinden ibarettir. Ancak hayvanî ve insanî nefsten farklı olarak hareket ve idrâkten yoksundur. (Yakıt 2011:51)

Sen cemâd ile nebât iken bu hâlün bilmedün
Ma‘dene geldün pes insân oldun ara gevheri
Garîkî,12,4

Hem nebâta ma ‘dene geldük i cân
Cism-i hayvânda gelüp tutduk mekân
Seyyid Nizamoğlu,41,5

Çok çeşitli bitki türleri vücûd bulmaktadır:

Hem nebât oldı çemen çiçek hubûb u meyvehâ
Bunlara irer hazân zeytûn turunç serv-i âzâd
Her giyâha bak kim oldı şâh u özdek berg ü bâr
Hem dahı üç oldı lâbüd anda reng ü bûy u dad
Handânî,14;7,8

Geh benefş ü zanbakum geh nergis ü reyhan gâh
Bâg u sagrâ cûy-ı cârâ lâle-i Nu‘mânıyam
Misâlî,28,6

3.2.1.79.Necât

Eş anlamlısı felâh olan necât kavramı, dinî ve ahlâkî yükümlülüklerini yerine getiren kişinin dünyâ ve âhirette mutluluğa; ebedî kurtuluşa ulaşması anlamını taşır. (Bebek 1995:300)

Dünyâ ve âhiret mutluluğunu elde edip kurtuluşa erecek gürûh, Allah'ın ilminde evvelde mevcût olup ilk yaratılan nûrdan hâsıl olmuştur. Kul Hüseyin'in sorusuna Kul Himmet'in cevâbı bu minvaldedir:

Mürşid isen müşkilimi hâlleyile
Neden hasıl oldu gürûh-i nâcî
Gel imdi gamla koma beni böyle
Evvel tatli neydi sonrası acı

Kul Hüseyin,25,1

Hakkın gevherinden arşın nûrundan
Andan hasıl oldu gürûh- ı Nâcî
Hak sana bir evlat ederse ihsân
Verince tatlıdır alınca acı

Kul Himmet,23,1

Âhirette cehennem ateşinden kurtuluşu, ancak yeryüzündeki imân ehli bulacaktır. Bu kurtuluş müjdesi onlara verilmiştir:

Mü'minler bulurlar oddan nicâtı
Budur mü'minlerün elde berâtı
Mi'râcdan endirdi sôm ü selâtı [savm u salâtı]
Hak bilür hezret-i sultandan aldım

Şâh İsmail Hatâ'î,45,10

Hazret-i Peygamber'in *Bakın, sizden önce gelmiş olan ehl-i kitap, yetmiş iki fırkaya ayrıldı. Bu ümmet de yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan yetmiş ikisi cehenneme, biri cennete gidecektir* (Ebu Dâvûd 4597) hadisinde ümmetin fırkalara ayrılacağı, bu fırkalardan sadece birinin cehennemden kurtularak fırka-i necât olacağı belirtilmiştir:

Yetmiş iki millet gezer âlemde
Üçüncüyü Nâcî yazmış kâlemde
Mârifet bulunmaz degme âdemde
Fark edegör yahşi yamanı nedir

Kul Himmet,22,11

3.2.1.80.Nefis

Kur'an'da rûh, zât ve öz varlık anlamlarında kullanılan nefis kelimesi; sözlükte cân, hayât, hayâtın ilkesi, nefes, varlık, insan, kişi, hevâ ve heves, kan, beden, bedenden kaynaklanan sûflî arzular gibi mânâlara gelmektedir. (Uludağ 2006:529) Sûfilere göre nefis, kulun kötü özellikleridir. Ruh ve nefis, insanın bedenine yerleşmiş birbirinden ayrı iki manevî varlık şeklinde telakki edilerek rûh güzel ahlâkın, nefis ise kötü özelliklerin taşıyıcısı olarak düşünülmüştür. (Kuşeyrî 2013:172)

Tasavvuf ehli, *En büyük düşmanın nefsidir* (Aclûnî, Keşfü'l-Hafâ 1/143) hadisi mücibince nefis mücâhede ve tezkiyesine büyük önem vermişlerdir. Nefs-i emmâre, nefs-i levvâme, nefs-i mülheme, nefs-i mutmeinne, nefs-i râdiye, nefs-i merdiyye, nefs-i kâmile olarak seyrü sülûkta geçilmesi gereken yedi nefis mertebesi sayılmıştır. (Yılmaz 2019:325)

İdris-i Muhtefî, yedi kötü haslet (kin, kibir, yalan, riyâ, hased, gazap, şehvet) barındırdığı için nefsi yedi başlı yılanı benzetir. (Tatçı 2000:142)

Yedi başlı bir yılan gördüm ki hâkim olmuş
Sûreti hayvân değil bilmezem ammâ neden

İdris-i Muhtefî,18;8

Nefis, Allah'a kurban edildiğinde kötü hasletleri de yok olur:

Yer ü gök ehlin hayât-ı câvidâne irgürüp
Heft şâh-ı gusfend-i mevti kurbân eyledüm

Muhîtî,31,4

Salîkin amacı nefsi yok etmek değil terbiye etmektir. Nefis şeytanını müslüman etmek tâbiri ile bu husus anlatılır:

Mülk-i *ev-edna* makâmumdur habîb-i hazretüm
Nefs-i şeytânın elümle çün müselmân eyledüm
Muhîfî,31,10

Allah'ın nûrundan önce akıl, sonra nefis yaratılmıştır. Yaratılan nefis, yıldızlara ve dört unsura gelir:

Destur oldı bize çünkim Şâhdan
Andın 'aklı gele Nurullâhdan
Andın andan nefis gele ey ahı
Hem nücûma hem 'anâsıra dahi
Seyyid Nizamoğlu Mes.4-D.41.

Nefis, bedensel varlık ve bedensel varlığın arzuları olarak da düşünülmüştür. İnsan, Allah'ın emri ile Âdem ve Havva'nın (anne ve babanın) nefis benliklerinin birleşmesinden zuhûr eder:

Nefslerinden zuhûr etdim yerde anın emri ile
Nûh kavmini gark eyleyen ol dem yagan bârân idim
Vâhib-i Ümmî,49,9

3.2.1.81.Nişân-Bî-Nişân

Cenâb-ı Hakk'ın zât varlığı nişânsızdır. Henüz isim ve sıfatlarla tecellî söz konusu olmadığından Allah'ın zâtı bilinemez. Nişân, Hakk'ın isim ve sıfat tecellîlerini anlatmakta olup Allah bu tecellîlerle zuhûr eder. Hakk Teâlâ'nın bî-nişân olduğu mertebe, lâ taayyün mertebesidir. (Ögke 2018:115, Gölpınarlı 2018:157)

Cihâna gelmeden önce Allah ile birlik halinde olan insan da nişansızdır. Allah'tan ayrılıp nüzûl ve ürûc yolculuğuna çıkana, Hak tarafından nişân vurulur. Hakk'tan tecelli eden her sıfat, ayna olan insanda görünür:

Beni benden alan oldur
Alan oldur veren oldur
Anı beni kılan oldur
Hemân ben bir nişâniyim

Kaygusuz bakmazın câna
Pîrim nişân urdu bana
Yog olub geldim cihâna
Bî-nişânın nişanıyım

Kaygusuz Vizeli Alâeddin,20;4,5

Ey gönül seninle şehrim ararım
Göregör bilegör bu seyrân nedir
Bî-nişândan sana haber sorarım
Cevâb bî-nişâna ver nişân nedir

Kul Himmet,22,1

İnsan, gayb âleminin işaretlerini üzerinde taşır:

‘Âlem-i gaybdan nişân menem uş
Cümle ecsâm içinde cân menem uş

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, I/1

Tüm mahlûkâtta Allah'ın tecellîleri, nişânı bulunur:

Eger insan eger hayvân nebâtat u ma ‘âdân hem
Yine kim nâzır oldumsa sana cümle nişân buldum

Misâlî,30,10

Hurûfilere göre insana yüzünde görülen 28 ve 32 harf nişân vurur:

Bist ü si; si vü di virdi nişânı
Âyeti delîli bürhânı buldum

Muhyiddîn Abdal,34,8

Hak ve hakikat ehli, İlâhî Zât'a vuslat edip O'nunla bir olduğunda nişânsızlık makamına ulaşır:

Bî-nişânlık remzini Handânî çün bildün 'ıyân
Şöhreti âfet bilüp biz dahi şândan geçmişüz
Handânî,15,7

Nişânsızlık, urûcun sonunda ulaşılan bir makamdır:

Hemân bir dem 'urûc itdüm
Bir demde bî-nişân oldum
'İlmine irişdüm anun
Nâma nişâna bakmadum

Kaygusuz Vizeli Alâeddin,19,2

Allah'ın ihsânda bulunduğu bazı seçilmiş kimseler, Hakk'ın özel tecellîsine mazhar olarak bî-nişân mertebesine ererler:

Zuhûr oldı şecerden nâr-ı Mûsâ
Nişânsız oldı peydâ her nişânda

Nâtıkî,36,9

3.2.1.82.Nokta

Nokta sembolizminin ortaya çıkışı Hz. Ali'ye atfedilen *Allah'ın tüm sırları semâvî kitaplardadır. Semâvî kitaplarda ne varsa Kur'an'da, Kur'an'da ne varsa*

Fatiha'dadır. Fatiha'da olan her şey besmelede ve besmelede olan her şey besmelenin "be"sindedir. Besmelenin "be"sinde ne varsa "be" nin altındaki noktadadır. Ve ben "be" nin altındaki noktayım sözünden olmuştur. Özellikle Alevî-Bektâşî ve Hurûfî çevrelerde rağbet gören nokta sembolizmine göre tüm mahlûkâtın ve Allah'ın zâtının sırları, bir noktada toplanmıştır. Hattat yazmaya başlarken nasıl kalemini koyduğu kâğıtta önce bir nokta oluşuyorsa Allah da ilk yarattığı kalem ile yazmaya (âlemî yaratmaya) başladığında nokta ortaya çıkmıştır. Kalem hareket ettikçe harflerin oluşması gibi, Allah'ın koyduğu ilk noktadan tüm âlem oluşmuştur. Bu bakımdan nokta vahdettir. Beyaz kâğıda konulan siyah nokta, Hakikat-i Muhammediyye mertebesine tekâbül eder. Siyâh nokta aslı itibariyle beyaz nokta üzerine konulduğundan, bu beyazın siyah nokta ile karartıldığı yer lâ taayyün, ahadiyet mertebesidir. (Usluer 2009:184, Yücer 2017:219-227)

Ol zamân ki der-i ma 'nâ nokta-i yek harf idi
Bâ-i bismi'llâh ile noktaya yoldaş olmuşam
Virânî,53,2

Tüm âlemin noktadan oluşması hasebiyle, nokta âlemin özüdür. Noktadan başlayarak insanın zuhûru ve kemâliyle tekrar noktada son bulacak dairevî yolculuk, ancak vahdet yani nokta ilmi ile tamamlanabilir. Hz. Ali'nin *İlim bir nokta idi, onu cahiller çoğalttı* sözü, bu hususu işaret eder:

Hem kelâm oldu hurûf u nokta ma 'nâ gizlû fâş
Şeddedür üç dürlü i 'râb anda iy ehl-i reşâd
Handânî,14,25

Nokta ilâhî öz, cevherdir. Bu mahiyeti itibari ile, devir eden nokta olmaktadır:

Vücûda 'akl-ı küll mebde' olupdur gâyeti insân
Pes oldu nokta-i vahdet bu devrün içine dâ' ir
Senî Alî,40,3

Şaşmagıl endâzeden bir hatdur ancak gâyeti
Seyr kılmış noktasın devrinde pergâr eylemiş
Usûlî,46,6

3.2.1.83.Nûr

Kelime karşılığı aydınlık, ı ışık olan Allah'ın isimlerinden “nûr”, “zâhir” ismi şerifiyle birlikte tecellî etmektedir. *Allah göklerin ve yerin nûrudur. Onun nûrunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciye andıran bir yıldızdır* (Nûr 24/35) âyetinde Allah'ın nûr olduğu ifâde edilmektedir. Nûr, İslâm tasavvuf düşüncesinde Hazret-i Muhammed olarak da düşünülmüştür. Hazret-i Peygamber'in *Ben, Âdem su ile toprak arasında iken, yani rûh ile cesed arasında iken Peygamber idim* ve *Ben ve Ali, Âdem'in yaratılmasından on dört bin yıl önce Allah'ın kudret elinin önünde bir nûr idik.* (İbn Hanbel, Fedail, 2/662) hadisleri buna işaret eder. Sûfilere göre ilk önce yaratılan Nûr-i Muhammedî olup âlem bu nûrdan hâsıl olmuştur. Tüm taayyünâtı dolaşıp bütün mertebelerden seyreden Nûr-i Muhammedî'nin son durağı, Âdem'dir. (Ögke 2018 :205, Dedebaba 1999: II/95, Dedebaba 2000: III/74)

Dört unsurla karışıp vücûd bulan ve sûret kazanan nûr, dâimîdir. Ezelî ve ededî olarak hayâtıdır:

Nûr-ı mübhem menem vücûda gelüp
Çâr 'unsurla şeş cihât ileyem

Rûh-ı bî-reng ki gevher-i evvel
Nûr-ı dâ'im menem hayât ileyem

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, II /2

Râhman'ın nûru, gizli bir hazine iken insanda ayân olmuştur:

Gizlenüb *Küntü kenz* olan
Âleme pertevin salan
Ayn olub beyâna gelen
Ben ol nûr-ı Rahmânîyim

Kaygusuz Vizeli Alâeddin,20,2

Tüm yaratılmışlar arşın nûrundan hâsıl olmuştur:

Hakkın gevherinden arşın nûrundan
Andan hasıl oldu gürûh- ı Nâcî
Hak sana bir evlat ederse ihsân
Verince tatlıdır alınca acı

Kul Himmet,23,1

3.2.1.84.Nüzûl-Urûc

Devir yolculuğunda, merhalelerin seyir çizgisi daire şeklindedir. İlâhî varlıktan tecellî ile ayrılan nesne, önce inişe geçerek akl-ı küll, dokuz akıl, dokuz felek, dört tabiat, dört unsur seviyesine düşer. İnişte kat edilen yarım daireye kavs-i nüzûl adı verilir:

Ya‘nî sûret olup nüzûlinden
Bir iken vasfın eyledi bisyâr

Geh ‘urûc ider ol gâh nüzûl
Devr odur da‘ir ol dahi devvâr

Garîkî,8;5,6

Ol zamân ki bu zemîn-i hâki kılduk nüzûl
‘Arş-ı kürsîden çıkup heft âsumândan geçmişüz

Handânî,15,4

Kürsî-i dendân-ı ‘arş-ı vechden kıldum nüzûl
Savt u harf olup hisâb-ı rûz-ı mîzân eyledüm
Muhîfî,30,2

Dört unsura inen varlığın tekrar yükselişe geçip başladığı vahdet noktasına vardığı
yarım daireye ise kavs-i urûc denir

Hemân bir dem ‘urûc itdüm
Bir demde bî-nişân oldum
‘İlmine irişdüm anun
Nâma nişâna bakmadum
Kaygusuz Vizeli Alâeddin,19,2
Yol bulmag için ‘urûca tâlib
A ‘dâd-ı salât ile göründüm
Muhîfî,31,6

3.2.1.85.Pergel

Devrân, dairevî şekilde dönerek gerçekleştiği için pergele benzetilmiştir. Varlık,
vahdet noktasından çıkıp pergel gibi daire çizerek devreder:

Yer yoh iken gök yoh iken men ezelden var idüm
Göherin yek-dânesinden ilerü pergâr idüm
Şâh İsmail Hatâ’i,44,1

Şaşmagıl endâzedden bir hatdur ancağ gâyeti
Seyr kılmış noktasın devrinde pergâr eylemiş
Usûlî,46,6

3.2.1.86.Pervâz / Uçma

Sözlükte pervâz; kapı, pencere kenarlarına konan uzun dar parça, uçma, yüksekten uçma gibi anlamlara gelir. ([http: //www.lugatim.com /](http://www.lugatim.com/), e.t. 21.10.2021) Şairler, devri uçmaya benzetirler.

Devreden cevher, ahadiyet mertebesinden arşa uçmuştur:

Lâm eliften arşa pervâz eyledim

Kâf ü nûndan başıma tâc eyledim

Yeminî,54,1

Varlık önce ‘arş-ı âlîde peydâ olur, bu mertebeden uçarak nüzûl eder:

Dest-i şâh üzre olmuşam şâhbâz

‘Arş-ı ‘âlîde eylerem pervâz

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, V/1

Ey deniz dibinde gezip susayan

Ey zeminde gezip arşı köseyen

Kanda gizlendi bu şehri yasayan

Bu noktayı pervâz eder cân nedir

Kul Himmet,22,2

3.2.1.87.Pinhân / Nihân

Kelime olarak gizli mânâsına gelen pinhân ve nihân, Allah’ın zâhir ve bâtın oluşuna ilişkin kavramlardır. İnsanın nefesine göre bâtın olan Allah’ın zâtı, pinhân ile anlatılır. Nihân da aynı anlamda kullanılmaktadır. (Tatçı 1990:234)

Zât sırrını gûş kıl nihân

İdeyin keşf tâlibe be-beyân

Garîkî,10,1

Gözümün perdesin çâk itdi hüsnün nûrî anuñın
Seni ben zâhir ü bâtında peydâ vü nihân buldum
Misâlî,30,7

Allah'ın ilk yarattığı kâlemin içinde zât sırrı gizlidir:

Evvel çalınan kalemin içinde ben pinhân idim
Ayrılık firkat yog idi ol nûr ile yeksân idim
Vâhib-i Ümmî,49,1

Nüzûl ile dünyaya inen öz, bir süre babanın belinde gizli kalır:

Sulb-ı pedere düşdüm râh-ı hatt-ı vüstâdan
Bir nice zamân anda pinhân oluban geldüm
Arşî,4,4

Sûrete bürünerek ayân olan insan, tüm âlemin içinde gizlendiği cevheri ihtivâ eder:

Bir gevherem ki 'âlem bende nihân idi hân
Bin bir libâsa girdüm gerçi 'ayânam el-ân
Garîkî,11,1

İnsanda pinhân olan cevherin içinde, gizli bir hazine olan Hak sırrı bulunur:

Şekl-i Âdemde 'ıyân olmaga nutk u ruh olup
Küntü kenzün gevherin hak içre pinhân eyledüm
Muhîfî,31,5

Gizli hazineyi içinde saklı tutarak gelen varlığın sırrını, dünyânın mekânsal madde boyutu açığa vurur:

Şeş cihetdür sırrımı faş eyliyen

Yohsa bir gizlü gencüm nihân geldüm

Muhyiddin Abdal,34,7

Ey muvahhid gizlü gencim *küntü kenz* oldu ‘ayân

‘Âlem-i pinhân idim peydâya yoldaş olmuşam

Virânî,53,7

Kaygusuz ider ey dostlar

Bakışum dost bakışıdur

Şükür Hakkın keremine

Gizlü nihâna bakmadum

Kaygusuz Vizeli Alâeddin,19,5

3.2.1.88.Rahmân

Allah’ın isimlerinden olan Rahmân, dinî muhteva bölümünde incelenecektir. Burada ele alınacak olan Nefes-i Rahmân cihetindedir.

Varlıklar, Rahman’ın yaratma tecellîsi ile zuhûr eder. Harflerin insanın nefesiyle ortaya çıkması gibi, bütün varlıklar da Rahmân’ın nefesinden meydana gelir. Tanrı, en büyük ismi olan Rahmân ile eşyâya varlık vermektedir. (Demirli 2017:170)

Emr ile salınmış kulam

Tizcek varup şikâr alam

Yine ‘azm-i sılâ kılam

Rahmândan indüm âdeme

Eroğlu Nuri,7,5

3.2.1.89.Renk

Renk, taayyün ve sûret anlamına gelir. Renksizlik lâ taayyün âlemidir. (Gölpınarlı 2018 :224)

Rûh, taayyünün başlamadığı renksizlik mertebesinin cevheridir.

Rûh-ı bî-reng ki gevher-i evvel

Nûr-ı dâ'im menem hayât ileyem

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, II/3

3.2.1.90.Rûh

Âlimler, rûhun ne olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Rûhun sadece hayât olduğunu söyleyenler olduğu gibi kimileri de rûhu, Allah tarafından beden kalıbına gönderilmiş manevî bir cevher olarak nitelendirir. İnsan, rûh ve beden toplamından oluşmuştur. İbn Arabî ve takipçilerine göre ruhun ortaya çıkışı ile, varlık ilâhî tecellînin ezeli ve ebedî olarak kabulü kabiliyeti kazanmaktadır. Rûh, pek çok tecelli sûretinin zuhûr etmesinin sebebidir. Rûh, varlık mertebelerine ulaştığında, sûretler giyerek zâhir olur. (Kuşeyrî 2013:174, Uludağ 2018:192)

Rûh, ahadiyyet mertebesinde cevher olarak bulunmaktaydı:

Rûh-ı bî-reng ki gevher-i evvel

Nûr-ı dâ'im menem hayât ileyem

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, II/3

Rûh Rabbimin emrindendir (İsrâ 17/85) âyetinde belirtildiği üzere rûh, Allah'ın emri ile zuhûr etmekte, nüzûl ile sûret kazanmakta ve nihaî olarak insana hayat vermektedir:

Rûhı ismiyle söyleyüp

Emrine fermân eyleyüp

Tis'ayı cevân eyleyüp

Seyrândan indüm âdeme

Eroğlu Nuri,7,3

Rûh, insana ulaşana dek cansız, nebât ve hayvânda dolaşmaktadır. O yüzden, âlemde yaratılmış her şeyde rûh bulunur:

Âlemi sanma sen cemâd u nebât

Rûhdur kim tekâsüf itdi be-kâr

Garîkî,8,4

Onun şeklini tamamlayıp ve ona ruhumdan üflediğim (nefh ettiğim) vakit, siz de hemen onun için secdeye kapanın (Hicr 15/29) âyeti ile, Allah'ın çamur veya meniyi şekillendirerek rûhu kabul edecek kıvama getirdikten sonra ona rûhu üflediği anlatılır:

Nefh itdi rûhum Feyyâz-ı Mutlak

Mâ'u'l-hayâtı içdüm hemânâ

Gelibolulu Mustafa Âlî,13, I/12

Dem-i Îsâ' dürür nutkum dirildir cansız eşbâhı

Nefahtü fihi min rûhi ayân oldu lisânımdan

Nemâyî,37,4

Nefh ile insan bedenine tevdî olunan rûh, aslı itibariyle kadimdir:

‘Ademsüz Gülşenî bilmez vücûdın

Nedendür nefh olan rûh-ı kıdemden

İbrâhîm Gülşenî,17,7

Yürüyen rûh anlamında rûh-ı revân tamlaması, klasik şiirimizde sıkça kullanılan bir kalıptır. Tüm âlem cesed iken Allah'ın nefh ettiği rûhu taşıyan ve o ruhla hayât kazanıp hareket eden insan; zâhirde cismânî, bâtında rûhanî bir varlıktır:

Hayât-ı kün-fe-kân sensin senünle kâ'im olmuşdur
Ceseddür cümle-i 'âlem seni rûh-ı revân buldum
Misâli,30,2

Allah'ın bütün esmâ ve sıfatlarının sırları, yürüyen bir rûh olan insanda ayân olur:

Ne esmâ sırrıdır hattın müsemmâ vech-i zâtından
Ayân gör Fazl-ı Rahmânî benim rûh-ı revânımdan
Nemâyî,37,2

İnsanın rûhu, Allah'ın rahmetine konudur. Rûh, hem yaratılması itibariyle hem de ölümle bedeninden ayrılışından sonra rahmete mazhar olmaktadır:

Birisi rûh ve rahmet
Birisi yüzdeki hat
On bir müteşâbihat
Ana agâh olmuşum

Muhyiddîn Abdal,33,4

3.2.1.91.Sadef, Dürc

Sadef, incinin içinde yetiştiği kabuk; dürc ise mücevher kutusu demektir. İnci, ilâhî cevher demek olduğundan sadef de bu değerli cevheri içinde barındıran anlamını taşır. İncinin yetiştiği sadefin dokuz felek, iki cihan, dünya ve ahiret olduğu düşünülür. (Yeniterzi 1989:510)

Bulıt oldum gökyüzüne katre saçdum yiryüzüne
Düşdüm sadepler agzına denizden seçildüm yine
Abdurrahîm-i Tırsî,1,8

Rahîm, babadan ayrılan ilâhî cevherin düştüğü ve o cevheri barındıran çocuğun içinde geliştiği bir kutudur:

Lü'lü gibi ayrıldum âbâ-yı meşiyetden
Dürc-i sade-i rahme galtân oluban geldüm
Arşî,4,1

İnsan bedeni, vahdet mertebesinden gelen cevheri taşıyan bir kabuktur:

Bir sade-für ten k'anun ben gevher ü 'ummânıyam
On sekiz bin 'âlemün cisminde ya'nî cânıyam
Misâlî,28,1

Vahdet mertebesindeki cevher, bir kutu olan insan bedenine tenezzül eder. Dalgıca benzetilen insân-ı kâmil ile, bu cevher keşf olunarak yeniden tevhid mertebesine varılır:

Gâh deryâ-yı muhîtem cevheri gavvâs ile
Gâh derc ü dürr ü gevher gâh la 'lû kânıyam
Misâlî,28,10

3.2.1.92.Sayılar-Harfler

Devriyyelerde sayı ifâdelerinin sıkça yer aldığını görmekteyiz. Şiirlerde zikredilen sayılar, harfleri işaret eder. Kelimeleri oluşturan harflerin tasavvufta önemli bir yeri vardır. İslâm geleneğinde özellikle İbn Arabî ve Hurûfilik akımı, harfler sembolizmini kullanmıştır.

İbn Arabî, ontoloji ve kozmoloji alanında harfler sembolizmini kullanarak yaratma ile harfler arasında benzerlik kurmuştur. İbn Arabî, vücûdun âlemdeki varlıklar sûretinde görünmesini, nefesin harfler ve kelimeler sûretinde görünmesine benzetir. (Uluç 2005: 137-148)

Hurûfiler ise Allah'ın, peygamberlerin, kelâmın ve bütün mevcûdâtın bilfiil ve bilkuvv ve seslerinin 32 harfte bulunduğunu düşünmektedir. (Usluer 2009:184)

Arap alfabesinde 28 harf, Farsça alfabede ise bu 28 harfe ek dört harf daha olmak üzere 32 harf bulunur. Fars alfabesinin içinde 32 harfin gizli olduğu düşünüldüğünden, Hurûfîler 28 harften bahiste bulunurken 32 harfi kastetmektedir. 32 harf tüm varlığın temelidir. Allah'ın bütün isim ve sıfatları 32 harften oluşur. Allah'ın ezelden beri konuştuğu 32 harf, O'nın ilk tecellisi ve ilk sûretidir. Kelimeler tüm eşyâyı ihâta etmektedir. (Usluer 2009:234,235)

Otuz iki esmâya vezn itmege eşyâyı
Ecsâm-ı 'anâsırla mizân oluban geldüm
Arşî,4,9

Ya'ni bu otuz iki nutkun sıfâtıdır cihân
K'anda dürlü rengle peydâ vü hem pinhânıyam
Misâli,28,32

Hurûfîler, sıfatın Zât'tan ayrı düşünölemeyeceğini söyler. O halde sıfatullah olan kelâmı oluşturan harfler de Zât'tan ayrılamaz (Usluer 2009:228,229)

Zâtı sî vü dü sıfâtum kim ne eyvân eyledüm
İsmümi 'unşur libâsın giydüm insân eyledüm
Muhîti,31,1

Allah, insanı kendi sûretinde yaratmış olduğundan Âdem'in sûreti 32 kelimenin âlemidir. 32 kelime insanın vücûdunda ve yüzünde zâhir olmaktadır. (Usluer 2009: 258-278)

Kişver-i câna tamâm çün geldi izhâr eyledi
Çekdi kâmet otuz iki hattla dikdi livâ
Misâli,29,4

28 ve 32, metinlerde Farsça bist ü si; si vü di olarak da geçer:

Bist ü si; si vü di virdi nişânı
Âyeti delîli bürhânı buldum

Muhyiddin Abdal,34,8

Kullanılan harf sembolizminin anlamını kavrarken Hz. Ali'ye atfedilen *Allah'ın tüm sırları semâvî kitaplardadır. Semâvî kitaplarda ne varsa Kur'an'da, Kur'an'da ne varsa Fatiha'dadır. Fatiha'da olan her şey besmelede, besmelede olan her şey besmelenin bâ'sindedir. Besmelenin be'sinde ne varsa bâ'nin altındaki noktadadır. Ve ben bâ'nin altındaki noktayı sözünü göz önünde bulundurmamız gerekmektedir.*

Hz. Ali'nin sözü muavecehesinde 32 ilâhî kelimenin zuhûru olan dört semâvî kitap, Allah'ın tüm sırlarını hâvidir:

İncîl ü Tevrât u Furkân u Zebûr un kâşifi
Otuz iki nutkla her müşkilün burhânıyam
Misâli,28,22

Bâ'nin altındaki nokta, vahdettir ve Allah'ın Zât sırrını simgeler. Dolayısıyla 32 ilâhî kelime de bu noktanın açılıp âşikâr hale gelmesidir:

Nokta-i bâ'em ki dü vü sîde oldum âşikâr
Cîm u ha harfîn Muhîtî sırr-ı Kur'ân eyledüm
Muhîfî,31,11

Otuz iki hurûfu
"Lâm" u "bâ" da bulmuşum
Özün bilen 'arîfî
Ben sözünden bilmişim

Muhyiddin Abdal,33,1

Ol zamân ki der-i ma ‘nâ nokta-i yek harf idi
Bâ-i bismi’llâh ile noktaya yoldaş olmuşam
Virânî,53,2

Sana kitabı indiren O’dur. Onun (Kur’an) bir kısım âyetleri muhkemdir ki, bunlar kitabın esasıdır. Diğerleri müteşabihdir (Âl-i İmrân 3/7) âyeti ile, Kur’an daki bazı âyetlerin muhkem, bazılarının müteşabih olduğu açıklanmıştır. Hûrûfler, müfessirlerden farklı olarak 29 sûrenin başındaki mukattaât harflerinin de müteşâbih değil muhkem olduğunu ve bu on dört harfin insan yüzündeki hatlarla ilişkili olduğunu savunmuşlardır. (Usluer 2009:204, Aksu 1998:408)

Arşî, mukattaât harflerle ilgili Hurûfî görüşünü devriyyesinde yansıtmaktadır. Kur’an da yer alan ilk mukattaât harfleri “elif”, “lâm”, “mim” dir. Bu üç harf Kur’an’da 6 yerde karşımıza çıktığı için Ârşî üç altıda görünmek diye bahsetmektedir. Bu durum yaradılış sırrını açıklar. Zira yaradılışın başlangıcı *Kün* emrini oluşturan “kâf” ve “nûn” un harfleri de 6 dır. “Elif”, “lâm”, “mim” in de 9 cüzü olup dokuz cüz içinde tekrar etmeyen 5 harf bulunmaktadır. Bunların toplamı 14’tür ve Hudâ’ nın 14 hattı demektir. 14 harf insanın yüzündeki 14 hatta zuhûr eder. (Karaca 2010:119)

Üç altıda mâ-sivâ göründüm
On dört ile muhkemâta geldüm
Arşî,3,5

Mukattaât harfleri müteşâbih harflere üstün kabul edilseler de özünde birdirler.17 muhkem harfin dışında kalan 11 müteşâbih harfin eczâsından gayri mükerrer 6 harf zâhir olmuştur. 11 harf ve bu 6 harfin toplamı 17 etmektedir. (Usluer 2009:211)
Farz olan namazların rekât sayıları toplamı da 17 eder:

Dört ‘unsur u üç mevâlid içre
On yedi kere salâta geldüm
Arşî,3,4

Yetmiş üç inbisatın
Sıfat içinde zâtın
On yedi muhkemâtın
Hoş bahrine dalmışım

Muhyiddîn Abdal,33,3

Birisi rûh ve rahmet
Birisi yüzdeki hat
On bir müteşâbihat
Ana agâh olmuşum

Muhyiddîn Abdal,33,4

Muhyiddin Abdal, devriyyesinde geçen yetmiş yedi lafzı ile, sâlikin Allah’la arasında bulunan ve tevhid noktasına ulaşana dek aşması gereken yetmiş yedi perdeyi anlatır:

Birliğünde buldum yetmiş yediyi
Özin bilenlere tercemân geldüm

Muhyiddin Abdal,34,10

Muhyiddin Abdal’a ait diğer bir beyitte ise insanın yüzünde zâhir olan 28 ve 32 harf dolayısıyla, insanı Kur’an kabul eden Hurûfî düşüncesini görmekteyiz. Hazret-i Muhammed’in ismini oluşturan harfler mim, hâ, mim, dâl ile; Peygamber’in ve Hakikat-i Muhammediyye mertebesine ulaşan insân-ı kâmillerin zât ismine erdiği belirtilir:

İsmi zâtumdur *mîm hâ mim dâl* benem
Bîst ü heşt ü sî vü dü Kur’ân geldüm

Muhyiddin Abdal,34,11

Elif harfî, Allah’ın zâtını temsil eder. Ahadiyet mertebesinin amâdaki ilk tecellîsidir. Lâm ise ulûhiyyet mertebesindedir. Bu bakımdan, lâm elif

mertebesinden sır müşâhede edilir. Cenâb-ı Hakk'ın gizli bir hazine iken bilinmekliğı arzuladığı makamdır:

Lâm eliften sırrı seyrân eyledim
Hakk'ı bulup cismime cân eyledim
Nüh felek burcunda kurdum haymeyi
Tahta çıktım aklım sultân eyledim
Virânî,50,1

Varlığın arşa nüzûlü, lâm elif mertebesinden olmuştur:

Lâm eliften arşa pervâz eyledim
Kâf ü nûndan başıma tâc eyledim
Yeminî,54,1

Yaratılmış her şey, Allah'ın bütün isim ve sıfatları; ism-i müsemma olan Allah ile kaimdir. Handânî, Allah ismi şerifini oluşturan dört harf ve yazılışını zikrederek bu düşünceyi dile getirir:

İmdi gör anı ki harf-i çâr ile kâ'im durur
Hem anun üstinde var bir şedde üç diş bî-'inâd
Handânî,14,4

3.2.1.93.Seyr (Müşâhede)

Müşâhede mânâsında seyr, Allah'ın zuhûr ve tecellîlerini görmek demektir. Sülûkun amacı, perdeleri aşıp arkasındaki ilâhî hakîkati temâşa etmektir. İbn Arabî, müşâhedenin Allah'ın isim, fiil ve sıfat tecellîlerini temâşâ etmek olduğunu söyler. (Uludağ 2006:152)

Vahdetünden kesrete geldün sıfâtun seyrine
“Çünkü *fe'l-yenzur ilâ âsâr* görgil her biri
Garîkî,12,3

Şehâdet âlemi içinde Hakk'ı seyr eylemenin bir yolu, muhabbettir:

Seyr itmeğe cânânı bu mülk-i şuhûd içre
Cûyende-i ruhsâr-ı cânân oluban geldüm
Arşî,4,12

‘Aşk ile cân pazarun seyr iderken
Nâgehân duş olup cânânı buldum
Muhyiddîn Abdal,35,3

İbadet yaparken de Hak seyr edilebilir. Dukakin-zâde Ahmed Bey, hâc sırasında Merve ile Safâda Hakk'ı seyrettiğini söylemektedir:

Merve Hakkı Safâda seyr iderem
Hâciyam Ka‘be ile zemzem ile
Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, III/4

3.2.1.94.Seyr / Seyrân / Gezme

Devir; metinlerde seyr, seyrân olarak da geçer. Yaratıcıdan ayrılan ruhun dünyaya gelerek insan oluncaya kadar izlediği yol, “seyr-i nüzûl”dür:

Mesken bana ‘arş-ı lâ-mekândur
Seyr itmege kâ'inâta geldüm
Arşî,4,2

‘Ârif anla sözümi bir dem ile
Seyre geldüm zamâne Âdem ile

Dukakin-zâde Ahmed Bey 6, III/1

Seyr-i nüzûl, ilk olarak zâttan sıfata gerçekleşir:

Bildim evvel zât idin geldin sıfâta seyr ide
Kimini hubb-ı zâhir itdin dünyâ-yı mekkâreden
Virânî,52,3

Lâm elif denen vahdetten kesrete olan taayyünün sırrı ile, varlık seyrân eder:

Lâm eliften sırrı seyrân eyledim
Hakk’ı bulup cismime cân eyledim
Nüh felek burcunda kurdum haymeyi
Tahta çıktım aklım sultân eyledim
Virânî,50,1

Seyr, her varlıktaki farklı tecellîlerle gerçekleşir:

Kamer oldum gice togdum gâh bedir gâh hilâl oldum
Gâh şems olup ziyâ virdüm seyr idüp sırr oldum yine
Abdurrahîm-i Tırsî,1,7

Kıs ‘aleyhâ vesâ’irü'l-ekvân
Seyr iderler kamu hem in ü hem ân
Garîkî,10,11

Varlık, Allah’ın isteğini yerine getirmek için cihânda seyr eder. Zîra Allah’ın muradı, kendisini bilerek ayna olacak insanı zâhir etmektir:

Seyr iderek cihânı kesb-i hevâya geldüm
Evvel nebât u ma ‘den ângâh hem be-hayvân
Garîkî,11,4

Seyir, üç yüz altmış menzilde konaklayarak ve kendi etrafında dönen dünyânın gece ve gündüzü meydana getirişi gibi gerçekleşir:

Gezerdüm üç yüz altmış menzili gün gibi şeb-tâ-rûz
Bu eflâk-i zümürrüd-fâm bünyâd olmadın evvel
Arşî,2,2

Varlık, burçlar feleğini oluşturan üç yüz altmış burcu seyrân eder:

Üç yüz altmış burcu seyrân eyledüm
Andan bunda Hakk ile mihmân geldüm
Muhyiddin Abdal,34,8

Hakk’ın tecellîsi ile yanan cevher, seyr ederek insana iner:

Tecellî cevheri yakdı
Eridi su oldu akdı
‘Aşk mevci tâşra bırakdı
Seyrândan indüm âdeme
Eroğlu Nuri,7,2

Bu sun ‘ey Garîkî ‘âdet durur kadîmî
Ervâh ol cihândan gelmiş durur be-seyrân
Garîkî,11,6

Seyrin diğer aşaması, insan mertebesinde nişânsızlık makamı olan Vücûd-ı Mutlak’a doğrudur:

Ey gönül seninle şehrim ararım
Göregör bilegör bu seyrân nedir
Bî-nişândan sana haber sorarım
Cevâb bî-nişâna ver nişân nedir

Kul Himmet,22,1

İnsan mülk âlemine seyir için gelmiştir:

Eğer aslım sorar isen
Ben bu mülke seyre geldim
Ben ol sırr-ı Sübhânîyim
Bir sûret-i Rabbâniyim

Kaygusuz Vizeli Alâeddin,20,1

Varlık, âlemdeki devrini Allah'ın ilminde ezelde seyretmiştir:

Ezelden seyr ettim ben bu devrânı
Ay dogmadam aydan günden ezelden
Çekilüp gelir aşkın kârvânı
Dahı kim geldi geçti bizden ezelden

Şâh İsmail Hatâî,42,1

Mârifet, erenlerin makamına ulaşmakla, o makamı seyreylemekle edinilir:

Seyrân ettim erenlerin demini
Kudret kandîlini yanarken gördüm
Burâk olup içtim âb-u hayât' tan
Hazret-i Peygamberi kanarken gördüm

Pîr Sultan Abdâl,39,1

Sekiz olarak sayılan cennetlere giriş gaybın fethi ile olur, varlık cennetlerde seyrân eder:

Üştür-i sũfâr sũzundan geçer dem-âsumân
Feth olup girdüm sekiz cenneti seyrân eyledüm
Muhîtî,31,3

Âlem baştan başa seyrân yeridir:

Âlem başdan başa bir seyrân-gâhdur
Gir könül şehrine gör ne der-gâhdur
Biz gizlüce sırdur kudretu'llâhdur
Yazılmış defter ü dîvândan aldım
Şâh İsmail Hatâî,45,14

Seyr, vahdet noktasının etrafında pergel gibi dönerek gerçekleşir:

Şaşmagıl endâzeden bir hatdur ancak gâyeti
Seyr kılmış noktasın devrinde pergâr eylemiş
Usûlî,46,6

3.2.1.95.Seyr-i İlallâh, Seyr-i Fillâh, Seyr-i Minellâh

Seyr-i ilallâh, seyrü sülûkun başında gerçekleşen ve sâlikin nefsinden Mutlak Varlık'a doğru yaptığı yolculuktur. Bu yolda farz, vacîb, nafile kendisine emredilen ahkâma sarılır. Seyr-i fillâh, sâlikin Hakk'ın ahlâkıyla süslenerek beşerî zaatlardan sıyrıldığı seyr mertebesidir. Seyr-i maallah (minellâh) ise ahadiyet mertebesinin idrâk edildiği cem makamıdır. (Yılmaz 1995:112)

Bu uş seyr-i ilallâhu minellâh ile fillâhdur
Velî bilmez bu esrârı özini bilmeyen hâsir
Senî Alî,40,5

3.2.1.96.Sıfat

Allah'ın âlemde tecellisi, zâtı ile değil sıfatları ile olmaktadır. Zât mertebesinden ilk zâhir olan sıfatlardır. Bu bakımdan sıfatlar, mertebe olarak isimlerden daha yüksektir. Allah'ın isimlerinin bir kısmı zâtına, bir kısmı sıfatlarına bağlanır. Sıfat, herhangi bir şekli ile tavsif edilen bir şeyin durumunu anlatmaktadır. (Ceylî 2016:1/13)

Zât-ı ezelem sıfâta geldüm

Nutk-ı ehadem cihâta geldüm

Arşî,3,1

Zâtum ki sıfât ile göründüm

Kadrüm ki berât ile göründüm

Muhîfî,32,1

Kenz-i mahfî olarak adlandırılan kudsî hadisın işaret ettiği bilinme mertebesi, esmâ ve sıfatlar mertebesi olan ulûhiyyet makamıdır. (Izutsu 2005:51)

Bildim evvel zât idin geldin sıfâta seyr ide

Kimini hubb-ı zâhir itdin dünyâ-yı mekkâreden

Virânî,52,3

Hakk'ın kendini bütün eşyâda zâhîr etmesinden ötürü, her şey O'nun sıfatları ile sûret bulmuştur:

Muttasıfdur sûreti ile kamu

Külliyâ pes zuhûr ol Settâr

Garîkî,8,3

Kesret, Hakk'ın sıfatlarının ilk zuhûr ettiği vahidiyyet makamında başlamaktadır. Zât' tan sıfatlara olan seyr, vahdetten kesrete olan seyirdir:

Vahdetünden kesrete geldün sıfâtun seyrine
Çünkü *fe'l-yenzur ilâ âsâr* görgil her biri
Garîkî,12,3

Cenâb-ı Hakk'ın zâtı bilinemez. Allah, ancak isim ve sıfatları ile bilinebilir. Yükselerek insân-ı kâmil mertebesine eren kişi, kirlerinden temizlenerek bütün isim ve sıfatların mazharı, Hakk'ın aynası olur. Bu makamda sıfatlar âlemi okunur. Zira küçük âlem olarak nitelendirilen insan, tüm sıfatları nefsinde toplamaktadır. (Izutsu 2005)

Âdem oldum sıfât-ı zât-ileyem
Zât-ı pâküm velî sıfât-ileyem
Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, II/1
Melek-veş yüzüne tutdum yüzümü zu 'm-ı Şeytân çün
Seni tâ mazhar-ı zât u sıfât-ı gaybdan buldum
Misâlî G.8-D.30.

3.2.1.97.Sıla

Sıla, gurbetteki kimse için bir süre uzak kaldığı memleketi, doğup büyüdüğü yerler, vatan demektir. (<http://www.luggat.com/>, e.t 06.10.2021)

İnsanın asıl vatanı gayb âlemidir. Şehâdet âlemine Rahmân'ın emri ile insan sûretinde âleme gelen varlığın amacı; bir an önce ganimet olan hakîkati bulup aslî vatanına dönmektir:

Emr ile salınmış kulam
Tizcek varup şikâr alam
Yine 'azm-i sılâ kılam
Rahmândan indüm âdeme

Eroğlu Nuri,7,5

3.2.1.98.Sır / Esrâr

Sır, aynen rûh gibi Allah tarafından insan bedenine emâneten konulmuş bir lütuf telakkî edilir. Sır kalpte bulunur. Kalp, müşâhede ve mârifetin mahalli, bir idrâk mertebesidir. (Kuşeyrî 2013:174) Tasavvufta sır, sadece Allah'ın veya az sayıda kulun bildiği özel bilgi anlamına da gelir. (Tosun 2009:115)

Her varlığın bir veya birkaçına, insân-ı kâmilin ise tamamına mazhar olduğu ilâhî isimlerin hakîkati, beşer idrâkinin eremeyeceği bir sırdır. İlâhî isimlerin gerçek sırrına, ancak mârifet ehli erer:

Bana bildürmüş idi sırr-ı esmânun beyânın hep
Melâ 'ik zümresine Âdem üstâd olmadın evvel

Arşî,2,3

Yüz sürmeğe der-gâh-ı Fazl-ı Haka ey 'Arşî
Esrâr-ı hakâyıkla hayrân oluban geldüm

Arşî,4,13

Bu bir gizli sırdır her cân duyamaz
Ehl-i 'eşkûn katarına uyamaz
Degme cevher-fürûş bahâ koyamaz
Bu dürr-i yektâdur 'ummândan aldum

Şâh İsmail Hatâ'i,45,5

Mülk âlemine seyre gelen insan, Sübhân olan Allah'ın sırrıdır:

Eğer aslım sorar isen
Ben bu mülke seyre geldim
Ben ol sırr-ı Sübhânîyim
Bir sûret-i Rabbânîyim

Kaygusuz Vizeli Alâeddin,20,1

Hak sırrının ilk açığa çıktığı mertebe, Allah'ın ilk yarattığı kalemden zuhûr eden noktadır. Âlemin kendisinden ortaya çıktığı nokta, vahdet sırrını taşır. Hakikat sırları noktada toplanır:

Hem kelâm oldu hurûf u nokta ma 'nâ gizlû fâş
Şeddedür üç dürlü i 'râb anda iy ehl-i reşâd
Handânî,14,25

Allah'ın nûru da bir sırdır. Zât'ın sırları, ilk yarattığı Muhammedî nûrdan çıkmış, sıfatların nûrları ve bütün varlıkların var olmaları bu nûr ile olmuştur. (İbn Acîbe 2012 :5/274)

Ezelden beri nûrullah sır idi
Müminlerin kalbi dolu nûr idi
Ne körüğü ne çekici var idi
Neden hâsıl oldu Ali kılıncı
Kul Hüseyin,25,5

Bahrî idüm hakikatin 'ummânına dalıp geldim
Nûr-ı bâkî 'âleminün sırrın andan alup geldim
Vâhib-i Ümmî,48,1

Hakikat, bir sır olduğu için gizlidir. Ancak mânâ ehli, her an bir vechesiyle zâhir olan sırrı bilir:

Gizlidür sırrum benim her demde bir yüz gösterür
Muhtefî vü zâhir iden muzhir ü sâtir benem
Mehemmed,27,6

Kimsenin bilmediği mânâları öğrenen sâlik, bu sırları kimi zaman açığa vurur:

Ma ‘nâ-i bîkr oluram geh sırr-ı muğlak fâş
Gâh akd-i müşkilâtam hall u geh âsâniyam
Misâli,28,26

Hakk yolda olup hâkikat peşine düşenlerin güzelliği, sâlike sırları keşfettirir:

Sevâd-ı a‘zam hüsnün bana keşf itdi esrârı
K’anı otuz iki hatt u kitâb-ı Câvidân buldum
Misâli,30,3

Gizli bir hazine olan Hakk’ın sırrı, ilâhî cevherin şehâdet âlemine gelmesi ile açığa çıkar:

Şeş cihetdür sırrımı faş eyliyen
Yohsa bir gizlü gencüm nihân geldüm
Muhyiddin Abdal,34,7

İnsanda gizli olan, ezelden beri var olan Cenâb-ı Hakk’ın sırrıdır:

Girdüm âdem cismine sırrımı kimse bilmedi
Men o beytu’llâh içre men ezelden var idüm
Şâh İsmail Hatâ’i,44,4

Yol sonunda erişilen sır herkesle paylaşılmaz. Zira çoğu kişi bu sırların kıymetini bilmez, anlayamaz:

Hak bilür sözüme hîle kıtmazam
Herkes bu sırrı ‘eyân etmezem
Kıymeti bulunmaz yerde satmazam
Men bu nesiheti bir cândan aldım
Şâh İsmail Hatâ’i,45,12

Sırrın içindeki sırdan haber virsem anlar mısın
Yedi bâtın içeriden olan yola düşüp geldim
Vâhib-i Ümmî,48,8

Âlemin yaratılışı, Allah'ın kudretinden bir sırdır:

Âlem başdan başa bir seyrân-gâhdur
Gir gönül şehrine gör ne der-gâhdur
Biz gizlüce sırdur kudretu'llâhdur
Yazılmış defter ü dîvândan aldım
Şâh İsmail Hatâ'i,45,14

Cümle eşyada tecellî edenin ne olduğuna vakıf olan, tevhid sırrını da anlar:

Pertev-i nûr-ı Hudâdur görinen 'ayna 'ıyân
Cümle eşyâdan zuhûr idüp tecellî eyleyen
Gör bu sırra mahrem isen anladun tevhîdi sen
Söyleyen Hakdur benüm dilümde her dem yoksa ben
Çâr 'unsurdan mürekkeb bir lisân-ı ebkemem
Usûlî,47, VI

3.2.1.99.Sûret

Sûretler, ilâhî isim ve sıfatların âlemde zâhiren tecellîsidir. Hislere hitabeden her şey, zâhirî sûretler olup sürekli değişir. Âlemin bâtınî sûreti olan ilâhî isim ve sıfatlar ise ezelden ebede değişmez. (Izutsu 2005:299)

İlâhî öz, nüzûl ile sûret kazanır:

Ya'nî sûret olup nüzûlinden
Bir iken vasfın eyledi bisyâr
Garîkî,8,5

Kenz-i mahfî mertebesindeki Zât, taayyüne geçtikten sonra dört unsura kadar inip bu unsurlardan bir terkibe büründükten sonra sûret kazanır:

Âlem-i bâtında ya'nî kenz-i mahfî idi zât
Hırka giydi çâr 'unsurdan olup sûret-nümâ
Misâlî,29,2

İnsan mertebesi, varlığa sûret kazandırır:

'Adem suret virür benden vücûda
Dem-â-dem devrile döndükçe demden
İbrâhîm Gülşenî,17,2

Sûret-i âdemde nakş oldum benüm nakkâşî hem
'Âşıkam ma'sûkam hem nakşımun hayrânıyam
Misâlî,28,29

İnsan sûretini kazanmak, ana rahmine düşmekle olur:

Çün rahme düşdüm sûretde oldum
Ka'r-ı sadefde bir dürr-i yek-tâ
Gelibolulu Mustafa Âlî,13, I/8

Allah, Âdem'i kendi sûretinde yarattı (Buhârî IV/102) hadisinin buyrulduğu gibi insan Allah'ın sûretinde yaratılmıştır. Zîra âlemde dağınık halde bulunan küllî hakikatleri, insan toplu halde kendisinde bulundurur. Âdem'in Allah'ın sûretinde yaratılması, bütün ilâhî isimleri içeren Allah ismi gibi Âdem'in de bütün isimleri cem etmesinden ötürüdür. Âdem'in yaratıldığı sûret, Hakk'ın ezeldeki tahayyülünün aynıdır. (Nasr 2018:188)

Ben amâda 'ilm-i Hakk idüm kalem yazdı ezel
Sûretine mazhar itdi didi kim ni 'me'l-bedel
Garîkî,9,1

Eğer aslım sorar isen
Ben bu mülke seyre geldim
Ben ol sırr-ı Sübhânîyim
Bir sûret-i Rabbânîyim

Kaygusuz Vizeli Alâeddin,20,1

Evveli ve âhiri olmayan ezeli bir varlık olan insanın zâhirdeki sûreti, bu dünyâda geçicidir:

Nutk-ı zât-ı lâ-yezâlem evvelüm yok âhirem
Sûret-i zâhirde bir kac gün cihân mihmânıyam
Misâli,28,18

İnsan Hakk'ın sûreti, Hak da sûretteki insanın ruhudur. (Izutsu 2005:85) Hakk'ın zâhir ve bâtını insanın sûretindedir:

Zâhir ü bâtın bu sûretten eger olsa latîf
Anda görürdi yakîn mi 'râc idicek Mustafâ
Misâli,29,10

İnsan, bir sûret içinde zuhûr etmişse de Allah'ın bütün âlemdeki tecellîlerini görüp anlayacak potansiyeldedir. İnsan, Hakk'ın bütün varlık âlemine dağılmış sûretlerini bir sûrette toplar. Ayrıca insan, bu bütünün ve ayrı ayrı sûretlerin de bilincindedir. (Izutsu 2005:294)

Niçe yüz bin göz gören bir şûret itmiş âşikâr
Yine kendü hüsnine kendin taleb-kâr eylemiş
Usûli,46,4

3.2.1.100. Tabî‘at / Tabâyı‘

Tabâyı‘; tabîatlar, yaratılışlar, huylar demektir. (<http://www.luggat.com> /, e.t 11.10.2021) Vahdet-i vücûd görüşüne göre âlemdeki her şey, Allah’ın sürekli ve yeniden tecellisi ileler. Allah, eşyâya ilâhî sıfatlarıyla tecellî eder. Tabî‘at, Allah’ın celâl ve cemâl sıfatlarının tezâhürüdür. Allah’ın tecellîsi, feyzi tabî‘ata sürekli akar. Devir nazariyesinde dokuz akıl, dokuz felek, dokuz nefisten sonra dört tabiat gelir. Bu dört tabiat kuru, yaş, soğuk ve sıcaktır. Dört tabiatın muhtelif karışımıyla, dört unsur ateş, hava, su ve toprak oluşur. (Uludağ 1994:231)

Feyz-i ebedî hâsıl kılmaga tabâyı‘dan
Müddetle feleklerde gerdân oluban geldüm
Arşî,4,2

3.2.1.101.Tecellî

Mutlak bilinemez olan Hakk’ın kendini mertebe mertebe daha somut sûretlerde izhâr etmesine tecellî denmektedir. Tecellî, vahdet-i vücûd ekolünün en önemli kavramlarındandır. (Izutsu 2005:207)

Hakk’ın kendini somut varlık âleminde kesretin değişken sûretleri olarak zâhir etmesi ile, varlığın cevheri husûle gelir. (Izutsu 2005:212)

Tecellî cevheri yakdı
Eridi su oldu akdı
‘Aşk mevci tâşra bırakdı
Seyrândan indüm âdeme

Eroğlu Nuri,7,2

Her varlıkta farklı farklı tecellî etse de tüm mahlûkâtın cevheri aynıdır. Bu husus, devriyyelerdeki başat söylemlerdendir. Şair, farklı kişilerde, peygamberlerde,

varlıklarda görüldüğünü söylerken aslında hepsinin tek bir hakîkatin tezâhürü olduğunu anlatır:

Gâhi ‘Îsâyam gehî Mûsâ gehî muhyî mumît
Kabz u bast cümle elimde câbir ü kâhir benem

Gâhi tersâyam gehî mü’min gehî zâhid ‘anîd
Ehl-i takvâyam gehî rüsvâyî bir fâcir benem

Mehemmed,27;2,3

Gâh şark u gâh garb u Rûm u gâh ‘Arab
Gâh Hind ü gâh Sind ü geh Habeş sultânıyam

Geh celâlem geh cemâlem gâh lutfam gâh kahr
Geh itâ ‘at eylerem geh ‘âsiyem ‘isyânıyam

Misâlî,28;14,15

Hem cahîm hem cehennem ehlinün nârı benem
Hem şerâb-ı kevserüm hem ravzâ-yı rıdvânıyam

Nice yüz bin şeklle geldüm henüz anîde ‘ümm
‘Âlem-i kilkatde mecmu‘ı şey’ün elvânıyam

. Misâl,28;30,31

Geh ‘âlem-i berre teşnegâhem
Geh Nîl ü Fırât ile göründüm

Muhîfî G.5-D.32.

Her bir varlıkta, ilâhî sırdan kendisine yönelik bir yön (vech-i has) bulunmaktadır.
(Nasr 2018:367)

Tecellî kıldı gerçi her kula bir nev ile Sübhân
Bi-hamdi'llâh gümân kalmadı ben anı 'ayân buldum
Misâlî,30,12

Tüm eşyâda Hakk'ın nûru tecellî ile zuhûr eder:

Pertev-i nûr-ı Hudâdur görinen 'ayna 'ıyân
Cümle eşyâdan zuhûr idüp tecellî eyleyen
Gör bu sırra mahrem isen anladun tevhîdi sen
Söyleyen Hakdur benüm dilümde her dem yoksa ben
Çâr 'unsurdan mürekkeb bir lisân-ı ebkemem
Usûlî,47, VI

3.2.1.102.Terk (Bir Yerden Ayrılma)

Allah'ın ilâhî isimlerinin tecellîsi ile, ilâhî cevher çeşitli mertebelerde bulunur.
Daha sonra bu mertebeleri terk ederek, yeni bir tecellî ile yeni mertebelere geçer:

Lâ-mekân bir zâtsın mevsûf bunca ism ile
Nice şehri terk itdün bu dahi olur biri
Garîkî,12,2

Çünkü bildük ki zamâna vü mekâna sığmaz ol
Biz dahi terk-i mekân itdük zamândan geçmişüz
Handânî,15,6

3.2.1.103.Terk (Tasavvufî Mânâda)

Tasavvuf düşüncesinin önemli kavramlarından olan “zühd”; bir şeye meyletmemek, yüz çevirmek, terk etmek mânâsındadır. Allah'a kavuşmak için mâsivâyı terk etmek gerekir. Sûfiler, “terk-i dünyâ”; “terk-i ukbâ”; “terk-i hesti”; “terk-i terk” olmak üzere terk eylemini dört mertebede düşünürler. Gâye, kulun

kendisinde hiçbir varlık emaresi kalmayınca kadar, her şeyi terk etmesidir. (Yıldırım 2017:2-26))

Gerçi dünyâ cîfesin terk eyledüm ikrâh idüp
Tâ ki benden bir eser vardır işüm ceng ü cedel
Garîkî,9,4

Şerîati berk edip
Tarîkati derk edip
Mülk ü malı terk edip
Böyle âmel kılmışım

Muhyiddîn Abdal,33,5

Terk ü tecrîd oldum tökdüm kebânı
Egtime geyindüm şâl u ‘ebânı
Mana sorun kimden aldım yasanı
İsmâ’il’a enen kurbândan aldım

Şâh İsmail Hatâ’î,45,15

Dünyâ ahret istemezem muhabbetin tahtındayam
Cânım başım bu meydâna ben aşk için verip geldim
Vâhib-i Ümmî,48,25

3.2.1.104.Tevhîd / Birlik

Tevhid; Allah’ın zâtında, sıfatlarında, mâbutluğunda bir ve tek olduğunu hem zihin hem kalp yoluyla kabul etmek demektir. İlk defa Cüneyd-i Bağdadî, tasavvufî mânâda tevhide ulaşabilmek için fenânın zorunlu olduğunu vurgular. Bu düşünce, ilerleyen dönemlerdeki sûfilerce temel alınarak geliştirilmiştir. Allah’ın fiilleri, sıfatları ve zâtı itibariyle tek olması hususiyetiyle, tevhîd-i ef ‘âl, tevhîd-i sıfât ve tevhîd-i zât mertebelerinden söz edilir. (Uludağ 2012:21,22)

Devir nazariyesinin kaynağı olan vahdet-i vücûd düşüncesine göre “Varlık birdir ve o da Hakk’ın varlığıdır.” Âlem ve insan sadece bir mazhar olup her şey Hakk’ın tecellî ettiği bir ayna mesabesindedir. Bu düşünce, daha önceki sûfilerin fenâ ve bekâ görüşleri ile irtibatlıdır. (Demirli 2017:111,121)

Metinlerde tevhid, fenâ ile benliğini yok eden sâlikin ikilikten kurtulup birliğe ulaşması olarak ifâde edilir:

Birlige irdüñ ey Garîkî ki sen
‘Ayn-ı tevhîd didigün eş‘âr

Garîkî,8,9

Cism olursa Garîkî gayr-ı zî-cân
İkilik oldu yok buna imkân

Garîkî,10,13

Cân gözi gafletden açıladüşdi
İkilik perdesi seçiledüşdi
Kudret hezînesi açıladüşdi
Cevâhiri kân-ı mercândan aldım

Şâh İsmail Hatâ’î,45,4

Tenzîh ve teşbihten oluşan bir tevhid anlayışı, tecellîleri ile çeşitlilik kazansa da vahîdi müşâhede eder. (Izutsu 2005:102) Tevhid ilmine erişir:

Geçüp Vâhid vahîdinden
Ne nefs-i küll ne ‘akl-ı küll
İrişdüm ‘ilmine anun
Bu *kûn fekâna* bakmadum

Kaygusuz Vizeli Alâeddin,19,3

Pertev-i nûr-ı Hudâdur görinen ‘ayna ‘ıyân
Cümle eşyâdan zuhûr idüp tecellî eyleyen
Gör bu sırra mahrem isen anladun tevhîdi sen
Söyleyen Hakdur benüm dilümde her dem yoksa ben
Çâr ‘unsurdan mürekkeb bir lisân-ı ebkemem
Usûlî,47, VI

Hakk’a vasil olmaya istekli olana, tevhid yeterli bir delildir:

Bu hâle sen müştâk iseñ tevhîd yeter burhân sana
Dost elinden ‘aşk câmını sâfî nûrdan içüp geldim
Vâhib-i Ümmî,48,4

Tevhid sırrı, insana sonradan verilmiş değildir. Ezelden beri insanı oluşturan özde mevcuttur:

Arız degildir kadimdir bu tevhîdüñ sırrı cânda
Cümle şübhem Peygamber’e işde şimdi sorup geldim
Vâhib-i Ümmî,48,6

Tevhid sırrını Allah’ın ilmine mazhar olan ârifler bilir:

İlmu’llâha mazhar düşen ârif bilir bu tevhîdi
Kalb evinde Hannâsının vesvâsını silip geldim
Vâhib-i Ümmî,48,27

Bu tevhîdim ahvâlini ârif gerek fehm eyleye
Ol mahbûbun dîzârına evvelde âşık cân idim
Vâhib-i Ümmî,49,5

Yeryüzüne gelen insanın hakîkati, Allah'ın birlik makamındadır. Allah'ın tüm isim ve sıfatlarını cem ederek gelen insan, Allah'ın zât varlığının birliğini, tevhidi haber verir:

Geldim haber verdim sana tevhîd-i zâtın vârnı
Ol haddi yok pââyânı yok ummânda ben mercân idim
Vâhib-i Ümmî,49,3

3.2.1.105.Toprak /Toprak Beden

UNSURLARA KARIŞARAK SÛRET KAZANAN VARLIĞIN MERTEBELERDEN NÜZÛLÜ, YERYÜZÜNDE TOPRAKTA SONA ERER. TOPRAĞA İNEN, VARLIK BU NOKTADAN SONRA URÛCA BAŞLAR.

Ol zamân ki bu zemîn-i hâki kılduk nüzûl
'Arş-ı kürsîden çıkup heft âsumândan geçmişüz
Handânî,15,4

Toprak; tüm canlıların, Âdem'in ve insan neslinin yaratıldığı madde olarak metinlerde geçmektedir. Âdem, Allah'ın topraktan yarattığı bedenine rûh üflemesiyle hayât kazanıp, aksırarak gözlerini açar:

Yaratmak diledi yokdan benim cismüm tenim Allâh
Topragıma yâ Hayy dedi agsıruban sorup geldim
Vâhib-i Ümmî,48,14

Topraktan yaratılan insanın bedeni, yok olmanın nizâm olduğu fenâ mülkünde harap olarak kaybolup gidecektir:

Bekâ-yı zât ile olmuşdı memlû 'Arşiyâ gönlm
Ten-i hâkî fenâ mülkinde ber-bâd olmadın evvel
Arşî,2,7

İnsanın toprak bedeni yaratılmadan önce, öz varlığı vahdet mertebesinde Hakk'ın nûruyla dans etmekteydi:

Mihr ile raks iderdi tozum zerre-veş benüm
Gırbâl ile bu hâk-i vücûdum elenmedin
Bâkî,5,5

Hurûfîler, Allah'ın arşının Âdem yani insan olduğunu söyler. (Usluer 2009:273)
Misâlî, Hakk'ın su ve topraktan yarattığı insanı arş kıldığını; kıyâm etmek yani urûcta yükselmek için Âdem'i dayanak yaptığını belirtir:

İsmin âdem eyleyüp geldi kıyâma ya'nî kim
Arş kıldı âb u haki anda kıldı müttekâ
Misâlî,29,3

Âdem'in toprağı, 32 ilâhî kelimeye karşılık gelen hatların yazılmasına uygun yapıdaydı. Âdem'in çamuruna uygun olarak, ilâhî kelimelerin zuhûru için yüzünü tutanlar kabul edilmiş ve kurtulmuşlardır:

Yüz tutanlar âdemün hâkine makbûl oldılar
Ser çekenler dîv-i mel 'ûn oldu tâ rûz-ı cezâ
Misâlî,29,8

Tahte's serâ yani topraktan yapısıyla Âdem, iblisin kurduğu tüm yapıyı yıkmış ve çok yüksek makama erişebilmiştir. Zîra aşıklığın başı ve sonu, emre itaat ile secde etmek olup böylece insan âlemlerin en şerefli kılınmıştır:

İbtidâsı intihâsı âsiligin işde budur
Tahte's-serâ'da [hem] İblîsin binâsını yıkıp geldim
Vâhib-i Ümmî.48,21

3.2.1.106.Vahdet

Vahdet, varlık anlamında Hakk'ın bir ve tek oluşunu ifâde eder. Devir nazariyesi tüm varlığın tekliği demek olan vahdet-i vücûd düşüncesine dayanır. Vahdet-i vücûd, *Varlık birdir. O da Hakk'ın varlığıdır* olarak özetlenebilecek düşüncenin açılımıdır. Mertebe olarak taayyün-i evveldeki vahdet makamı, zât-ı sırfın ulûhiyet mertebesine inişini anlatır. Varoluşun başlangıcı olan bu mertebede Allah; zâtını, isimlerini, sıfatlarını ve mevcûdâtı birbirinden ayırmaksızın topluca bilmektedir. (Öngören t.y: 255)

Vahdet mertebesinden emir ile ayrılan ilâhî öz, insana iner:

Vahdetden sürdi emr ile
Sübhândan indüm âdeme
Vaslı kadrin bilmek için
Sultândan indüm âdeme

Eroğlu Nuri,7,1

Kâinatta devreden, vahdet mertebesinden ayrılan nûrdur:

Hasret-i dildârdur bu gözlerüm yaş eyleyen
Lâleveş bagruma dâg urup ciger baş eyleyen
Pes beni 'ışk âteşidür rind-i kallâş eyleyen
Şeş cihât u çâr anâsırdur beni fâş eyleyen
Yoksa ben gencîne-i vahdetde nûr-ı mübhemem

Usûlî,47, III

Ayn-ı cânla nazar kıl asl u fer'-i kâ'inât
Nûr-ı vâhiddür anun ben kâşif-i bünyânıyam

Misâli,28,20

Devir, vahdet mertebesinden çıkıp, tekrar vahdet mertebesine ulaşmaktır.
Vahdetten vahdete olan bu yolculuk daire şeklindedir:

Devr idüp dâyre-i vahdetde benden gayrı bir
Bulmadum deyyârı bildüm evvel ü âhir benem
Mehemmed,27,7

Saklı bir hazine olan vahdet mertebesi, sır makamıdır:

Sırr-ı vahdet gencinün muhtâcına benven şümâr
Hem benüm-çün oldu bu tertîb bu leyl ü nehâr
Pes benem maksûd bugün kevn-i mekânda her ne var
‘Âlem-i gaybun vücûdı benden oldu âşikâr
İy basîretsüz beni gör kim ne zât-ı a ‘zamem
Usûlî,47, V

3.2.1.107.Vahdet-Kesret

Âlemde kesreti oluşturan sonsuz sayıda çeşitli ve zıt eşyâ, Hak olan tek bir varlığın kevnî sûretleridir. Bu bağlamda kesret vahdetten zuhûr etmekte, kesrette de vahdet bulunmaktadır. (Izutsu 2005:116)

Zât mertebesinden ilk zuhûr eden sıfatlar olup bu mertebede kesret ortaya çıkar.
Vahdetten kesrete sıfatların seyri vardır:

Vahdetünden kesrete geldün sıfâtun seyrine
Çünkü *fe'l-yenzur ilâ âsâr* görgil her biri
Garîkî,12,3

Kesret, bağlı bulundukları isimlere uygun olarak Hakk'ın kuvveden fiile çıkması ile zâhir olur. Ahad ise isimlerin kendisine rücû' ettikleri zât mertebesidir. (Izutsu 2005:143)

Ehadsın zât ile ammâ bu kesret içre hem sensin
Niçe kim sağış içinde ehad bî-şekk olur sâ'ir
Senî Alî,40,2

Hakk'ın zâhiri, âlemde kesret olarak görünürken bâtını ise vahdet mertebesindedir.
Hak, kesret-zâhir yönüyle teşbîh, vahdet-bâtın yönüyle tenzîh edilmektedir.

Zâhiriye'm 'âlem-i kesretde kesret ehlinün
Vahdet ehlinün dahı hem bâtın-ı kitmânıyam
Misâli,28,21

Kimisi kesretin hayâl dünyâsında iken Cenâb-ı Allah ârif kullarına vahdet sırlarını
bildirmiştir:

Kimini kesret hayâlâtında hayrân eyleyüp
Kimisin esrâr-ı vahdetden haberdâr eylemiş
Usûlî,46,5

3.2.1.108.Vuslat

Vuslat, Hakk yolundaki aşğın O'na kavuşması, O'nunla birlikte olması demektir.
Vuslat, devreden varlığın kavs-i urûcu tamamlaması ile gerçekleşir. Ayrıldığı
nuktada Hakk'a yeniden kavuşur.

Îlâhî öz, vahdetten ayrıldıktan sonra yeniden vahdete vasıl olabilmek için
yeryüzüne inerek insan mertebesine gelir:

Vahdetden sürdi emr ile
Sübhândan indüm âdeme
Vaslı kadrin bilmek için
Sultândan indüm âdeme

Eroğlu Nuri,7,1

Âşık vuslata erdiğinde ayrılık üzüntüsü kalmaz:

Düşüp ıtlâk-ı mutlaka
'İyân gördüm 'ıyân gördüm
İrişdüm vaslına anun
Ayruk hicrâna bakmadum

Kaygusuz Vizeli Alâeddin,19,4

Sâlik, vuslatta tamamen arınmış olur:

Eyyûb ile ten eritdüm
La'l mercân gevher dutdum
Vuslat ile taş arıtdum
Ben bu yolu süre geldüm

Pîr Sultan Abdâl Nef.2-D.38.

3.2.1.109.Vücûd

Devriyye türünde eser verenlerin varlık (vücûd) görüşü, “vahdet-i vücûd”tur. Hakk’ın varlığından başka varlık mevcûd olmayıp âlemdeki şeyler, Hakk’ın değişik mertebelerdeki tezâhürleridir. Varolabilmek için vücûd mertebelerinin bir basamağında yer sahibi olmaları gerekmektedir. Mutlak vücûdun hakîkati kavranamamakla birlikte, vücûd mertebelerinde zâhir oldukça idrâk edilebilir. (Kılıç,M.Erol 1995:179-195)

Allah’ın kudretine mazhar olan, vücûd kazanır:

Mazhar-ı kudretem vücûd ileyem
Mahzenem ma‘den-ile kân menem uş

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, I/2

Hakk’ın nûru, vücûd kazanarak dört unsur ve altı yönle madde âleminde görünür olmaktadır:

Nûr-ı mübhem menem vücûda gelüp
Çâr ‘unsurla şeş cihât ileyem

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, II/2-D.6.

Yüksek seviyelerden devrederek gelen insanın vücûdu, geçip geldiği ve özelliklerini kendisine kattığı on sekiz âlemin hülâsasıdır:

Bir vücûd oldu on sekiz ‘âlem
Zâhiri cism ü bâtınıdır cân

Garîkî,10,3

Hakk’ın tecellîleri ile varlık zuhûr ettikten sonra Allah varlıkta görünmez. Görünen Hakk’ın gölgesidir:

Varlık oldu Hudâ ki görünmez
Görinür zıll u hem hayâl-i ‘ayân

Garîkî,10,12

Varlık, henüz zuhûr etmeden önce yokluktadır. İnsan mertebesi, tecellî ile zâhir olan varlığa sûret kazandırır:

Vücûdum bilmezem nedür ‘ademden
‘Adem olmaz vücûdam çün kıdemden

‘Adem suret virür benden vücûda
Dem-â-dem devrile döndükçe demden

İbrâhîm Gülşenî,17;1,2

Hakk’ın vücûdu tektir. O’nun dışında ikinci bir vücûttan söz edilemez:

Ganîdür Hak vücûdı ikisinden
Egerçi ayru degül pîş ü kemden

İbrâhîm-i Gülşenî,17,3

Cân kazanmak, vücûda gelmekle olur:

Bu vücûda gelicek ben cân geldüm

Katreden görindüm vü ‘ummân geldüm

Muhyiddin Abdal,34,1

Akl-ı küll mertebesinde ortaya çıkan vücûdun gâyesi, insan olmaktır:

Vücûda ‘akl-ı küll mebde’ olupdur gâyeti insân

Pes oldı nokta-i vahdet bu devrün içine dâ’ ir

Senî Alî,40,3

3.2.1.110.Yakîn

Yakîn, şüphe ve tereddüte yer bırakmayan doğru bilgi demektir. Kimi sûfiler, yakîni müşahede olarak da tanımlamıştır. Yakîn; “ilme’l-yakîn”, “ayne’l yakîn” ve “hakka’l-yakîn olmak üzere üç türlüdür. İlme’l yakîn şeriat, ayne’l yakîn tarîkat, hakka’l yakîn ise hakikat ve mârifet olarak anlaşılmıştır. (Yılmaz 2019:222)

İrmişüz hakke’l-yakîne biz gümândan geçmişüz

Tîr-i maksûd irdi âmâca kemândan geçmişüz

Handânî,15,1

Mü’minlere şâhid budur ayne’l-yakîn hakka’l-yakîn

Sa‘âdet tâcını nûrdan Muhammedden giyip geldim

Vâhib-i Ümmî,48,23

İkisi ehl-i cennet eyledi ‘ayne’l yakîn

İkisini dahi cehennem ehli kıldı nârdan

Virânî,52,12

3.2.1.111.Yedi Gök

Dünyâyı âlemin merkezi sayan görüş, göklerin arzın etrafında döndüğünü varsaymıştır. Dünyânın etrafında dönen gökler (felekler); Felek-i Kamer, Felek-i Utârit, Felek-i Zühre, Felek-i Şems, Felek-i Merih, Felek-i Müşteri, Felek-i Zuhal, Felek-i Menâzil, Felek-i Burûc olarak dokuz adet sayılmıştır. Kimi kez Felek-i Menâzil ve Felek-i Burûc sayılmayarak yedi kat gök tasavvuru ifâde edilmiştir. (Gölpınarlı 2018:206) Varlık Arş, Kürsî ve feleklerden geçerek dünyâya nüzûl eder:

Ol zamân ki bu sayılmada haki kılduk nüzûl

‘Arş-ı kürsîden çıkup heft âsumândan geçmişüz

Handânî,15,4

Hurûfî inanişında yedi gök, insan yüzündeki yedi ümmî hatta karşılık gelmektedir. (Usluer 2009:266)

Yedi gök yedi hattundur tokuz a ‘zâ tokuz eflâk

Kamer ‘aynun dehen şarkında nutkun mihr-i cân buldum

Misâli,30,6

Yedinci kat gökteki Sidretü’l Muntahâ, Cebrâil’in makamıdır. (Yavuz; Ünal 1993:202) Buradan ötesine Cebrâil geçemez. Yedi kat göklerden sonra gelerek Hakikat-i Muhammediyye’ye varan mertebelere, ancak Hazret-i Peygamber ve insân-ı kâmiller ulaşabilir:

‘Aceb mi per ü bâl açsam semâ-yı seb’a çün Cibrîl

Bugün çün Kâf-ı kudretten Simurg-ı lâ-mekân buldum

Misâli,30,13

3.2.1.112.Yoktan Var Olma

Allah vardı, Onunla beraber hiçbir şey yoktu. (Buhârî, Bed’i’l-Halk,1) hadisinin işaret ettiği anlama göre, devrin henüz başlamadığı mertebede Allah’ tan başka hiçbir şey yoktu. Allah mevcûdâtı yoktan var etmiştir:

Hak bizi yokdan var itdi
Şükür yokdan vara geldüm
Yedi kat ‘arşda asılı
Kandîldeki nûra geldüm

Pîr Sultan Abdâl,38,1

3.2.1.113.Yüz / Vech/ Didâr

Yüz, vech ve didâr kelimeleri, Hakk’ın cemâli, ilâhî güzellik anlamlarında kullanılmaktadır. (Ögke 2018:252)

Hakk’a duyulan aşk, aşığın didarıdır:

Mevlâm izin verdi doğdum anadan
Ârif olan fehm eyliyor mânâdan
Vücûdumuz gelip geçti fenâdan
Aşkta başka yoktur didârım benim

Hasan Dede,16,2

Yüz tutmak kemâle erişme arzusu ile teveccüh etmek, insân-ı kâmile râbîta etmektir. (Tatçı 2020:128)

Yüz tınâblı bir çadır dikdirdim siper için
Ana tutdum yüzümü doğdum ol kârhânedan
İdris-i Muhtefî,18,6

Didâr, Allah’ın müminlere vadettiği görüntüsü, tecellîsi anlamına da gelmektedir. (<http://www.luggatim.com/>, e.t 05.11.2021) Misâli’ nin beyitinde, Musa’nın Allah’ı görmeyi istemesi ve Mûsâ’ya verilen sürenin sonunda Allah’ın dağa tecelli etmek suretiyle kendini göstermesi hadisesine telmih vardır.:

Hayme-i mî ‘ad u levh ma ‘nâ-i nâr u şecer
Va ‘de-i didâr u Sûr-ı Mûsâ-i ‘İmrânıyam
Misâli,28,24

28 ve 32 ilâhî kelimenin insanın yüzündeki hatlarda zuhûr etmesi cihetli Hurûfî düşüncesinden hareketle; yüzün cemâlinden Kur'ân-ı Kerîm okunduğunda, yüzdeki perde kalkar ve Hudâ' nın hakîkatı keşf olunur:

Tâ kim okundu cemâlünden kitâb-ı kibriyâ
Perdeden çıkdı yüzün keşf itdi gün gibi Hudâ
Misâlî,29,1

Allah'ın vechi ile, Zât'ına da işaret edilmek istenir. Arş-ı vech, Zât'ın kurulduğu mertebedir. Muhîti, bu mertebeyi Hakk'ın yüzü, ilâhî kelimelerin telaffuzu için gereken dişleri ise kürsî olarak nitelendirir. Burası *Kûn* emri ile nüzulün başladığı yerdir:

Kürsî-i dendân-ı 'arş-ı vechden kıldum nüzûl
Savt u harf olup hisâb-ı rûz-ı mîzân eyledüm
Muhîti,31,2

Yine Hurûfî inanışında, Âdem'in yaratıldığı toprağın ilahî kelimelerin yazılmasına uygun mahiyette olması hususiyetiyle, hakîkate ilişkin ilâhî kelimelerin tecellî etmesi için yüzünü tutanlar (hakikat yoluna girenler), Âdem'in toprağına uygun davranır. Âdem'in mazhar olduğu 28 ve 32 ilâhî kelimenin yani tüm ilahî isimlerin hakîkatine eremeyen kişi, Allah'ta fanî olup bekâya kavuşmaktan mahrum kalır:

Yüz tutanlar âdemün hâkine makbûl oldılar
Ser çekenler dîv-i mel 'ûn oldı tâ rûz-ı cezâ

Hâk-i âdemden kim esmâ 'ilmini ders itmedi
'Âkıbet dîdârdan mahrûm olur ender-bekâ
Misâlî,29;8,9

İnsanın yüzündeki hatlar, Cenâb-ı Hakk'ın Zât varlığının vechinden gelen bütün ilâhî isimlere dair sırlar taşır:

Ne esmâ sırrıdır hattın müsemmâ vech-i zâtından
Ayân gör Fazl-ı Rahmânî benim rûh-i revânımdan

Nemâyî,37,2

3.2.1.114.Zâhir-Bâtın

Hakk'ın bâtınî ve zâhirî olmak üzere iki vechesi vardır. Bu vechelere tenzîh ve teşbîh de denmektedir. Hakk'ın her mahlûkta, o mahlûkun istidâdına göre kendisini gösterdiği vechesi zâhiridir. Hak, aynı zamanda zâhir olduğu her şeyin ruhudur. Bu da Hakk'ın bâtınî vechesidir. (Izutsu 2005:75-83)

On sekiz bin âlem mertebesinde zuhûr edip her mertebenin özelliğini kendinde toplayan başka deyişle âlemin hülâsası olan insan, mülk âleminde zâhiren cisim olarak görünse de taşıdığı cân onun bâtınıdır:

Bir vücûd oldu on sekiz 'âlem
Zâhiri cism ü bâtınıdır cân

Garîkî,10,3

Tüm yaratılmışa ait hakikatlerle, onların isim ve sıfatlarıyla mücmel olan Zât varlığı; tecellîleri ile varlıklarda bazen gizlenmekte bazen görünmektedir. Bu, bâtın ve zâhir oluşun neticesidir:

Her ne varsa tobtoludur zâtum olmuş kevn-i kül
Kimi muzmar kimi müzhar bâtın u zâhir benem

Mehemmed,27,5

Kesret âleminde tecellî eden, kesret ehlinin zâhiri iken vahdet ehlinin görünmeyen sırrıdır:

Zâhriyem 'âlem-i kesretde kesret ehlinün
Vahdet ehlinün dahı hem bâtın-ı kitmânıyam

Misâlî,28,21

Zâhir ve bâtına ilişkin her şey, insan sûretinde latîf olarak toplandığında, insan mi'rac makamı olur:

Zâhir ü bâtın bu sûretten eger olsa latîf
Anda görürdi yakîn mi 'râc idicek Mustafâ
Misâlî,29,10

Hakîkatleri gizleyen perde, Hak nûrunun güzelliği ile açıldığında, Hak zâhir ve bâtın ismiyle açığa vurulmuş ve gizlenmiş olarak müşâhede edilir:

Gözümün perdesin çâk itdi hüsnün nûrı anuñçün
Seni ben zâhir ü bâtında peydâ vü nihân buldum
Misâlî,30,7

O, evvel ve âhir; zâhir ve bâtındır. O her şeyi bilir (Hadîd 57/3) âyetinde olduğu gibi Allah'ın evvel, âhir, zâhir ve bâtın oluşu birlikte ifâde edilmektedir:

Evvel âhir zâhir ü bâtın buna dâll oldı hem
Mâzî vü müstakbel ü hâl oldı şedde üç 'adâd
Handânî,14,32

Senün zât u sıfâtundur Hüve'l-Evvel Hüve'l-Âhir
Celâl ile cemâlündür Hüve'l-Bâtın Hüve'z-Zâhir
Senî Alî,40,1

3.2.1.115.Zât

Zât, Allah dahî denemeyen mutlak olan Mutlak, hiçbir sûrette beşer zekâsı ile kavranamayan, bize tümüyle meçhul olandır. Hak, burada ilâhî tecellî bakımından ahadiyet mertebesinde. Ahadiyyet mertebesindeki Zât, “Tek” tir. Buradaki “Tek” olma, kesretin bütünü anlamındaki “Bir” değildir. Mutlak sûrette kayıtsız şartsız saflık halindeki tekliktir. Hakk'ın kendinden kendine tecellîsi dahi

olmadığından ne kesret ne de kesretin gölgesi bulunmaz. Hakk'ın tecellîsi, ancak kesrette vahdet yani birlik mertebesi olan vahîdiyet mertebesinde başlar. (Izutsu 2005:43-45)

Ehadsın zât ile ammâ bu kesret içre hem sensin
Niçe kim sağış içinde ehad bî-şekk olur sâ'ir
Senî Alî,40,2

Zât mertebesi sırdır. Bu sır tâlibe keşf ile duyurulur:

Zât sırrını gûş kıl nihân
İdeyin keşf tâlibe be-beyân
Garîkî,10,1

Zât mertebesinden ilk zâhir olan sıfatlardır.

Zât-ı ezelem sıfâta geldüm
Nutk-ı ehadem cihâta geldüm
Arşî,3,1

Zâtum ki sıfât ile göründüm
Kadrüm ki berât ile göründüm
Muhîti,32,1

Bildim evvel zât idin geldin sıfâta seyr ide
Kimini hubb-ı zâhir itdin dünyâ-yı mekkâreden
Virânî,52,3

Allah'ın âlemde tecellîsi, zâtı ile değil sıfatları ile vukû bulur. Zahîr olan Zât değil sıfatlardır:

Zât kim bilmedi anı deyyâr
Muttasîf bi'l 'âdem durur her bâr
Garîkî,8,1

Yetmiş üç inbisatın
Sıfat içinde zâtın
On yedi muhkemâtın
Hoş bahrine dalmışım

Muhyiddîn Abdal,33,3

Zâtı sî vü dü sıfâtum kim ne eyvân eyledüm
İsmümi ‘unşur libâsın giydüm insân eyledüm
Muhîtî,31,1

Evvel ve âhir olma, Zât’ın sıfatıdır. Zîra Zât’ın öncesi ve sonrası bulunmaz:

Senün zât u sıfâtundur Hüve'l-Evvel Hüve'l-Âhir
Celâl ile cemâlündür Hüve'l-Bâtın Hüve'z-Zâhir
Senî Alî,40,1

Îlâhî cevher, Zât mertebesinde bi’l kuvve iken devrin başlangıcından insân-ı kâmil mertebesine dek varlığa yoldaşlık eder:

Men gûlâm-ı Haydaram İlyâya yoldaş olmuşam
Zât-ı bi’l-kuvve iken evliyâya yoldaş olmuşam
Virânî,53,1

Urûcda ilâhî cevher ile yeniden Zât mertebesine varan sâlik, bekâyâ kavuşur:

Bekâ-yı zât ile olmuşdı memlû ‘Arşiyâ gönlüm
Ten-i hâkî fenâ mülkinde ber-bâd olmadın evvel
Arşî,2,7

3.2.1.116.Zuhûr / Mezâhir

Vahdet-i vücûd görüşünü zuhûr teorisi olarak anlamak mümkündür. Îlâhî isimler ve sıfatlar ancak bilkuvve mevcûtken, âlem denilen mertebelerde zuhûr ederek bilfiil varlıklara dönüşürler. (Izutsu 2005:51)

Bi'l kuvve idüm evvel 'ıyân oluban geldüm

Bi'l- fil mezâhirden bûyân oluban geldüm

Arşî,4,1

Allah, âlemdeki her şeyde o şeyin istidadına göre kendini izhâr etmektedir. (Izutsu 2005:83)

Kande kim kılsan nazar-ı manzar benem manzûr benem

Yetmiş üç milletde izhâr olmuşam erkânıyam

Misâlî,28,3

Hak mutlak bilinmeyenken Hakk'a yaklaşmak, O'nu sûretlerde zâhir olan vechiyle aramak demektir. Gizli hazine iken bilinmeyi istediği için Hak kendini izhâr eder. (Izutsu 2005:57)

Nutk-ı zât-ı lâ-yezâlem evvelüm yok âhirem

Sûret-i zâhirde bir kac gün cihân mihmânıyam

Kendüm izhâr eylemekdür bunda gelmek yohsa men

Mürg-i lâhûtam yine ol 'âlemün perrânıyam

Misâlî,28;18,19

3.2.2.Dinî Muhteva

3.2.2.1.Allah

Yaratıcı, devriyyelerde çeşitli isimleriyle anılmaktadır.

3.2.2.1.1.Allah

Allah, yaratıcının bütün isim ve sıfatlarıyla mücmel halde bulunduğu vahdet mertebesindeki isimdir.

Allah, insanı yoktan yaratandır:

Yaratmak diledi yokdan benim cismüm benim Allâh
Topragıma yâ Hayy dedi agsıruban sorup geldim
Vâhib-i Ümmî,48,14

3.2.2.1.2.Azze ve Cell

Azze ve cell, Allah'ın âziz ve celîl isimlerinin birlikte kullanılarak O'nun ululuğunu ve kudretini tasdik etmek için oluşturulmuş bir adlandırmadır.

Âzîz ve celîl olan Allah, *Kün* diyerek Âdem'i yaratmıştır:

Kün diyüp Azze vü Cell ol dem meni var eyledi
Âdem-i hâk olup Havvâya yoldaş olmuşam
Virânî,53,4

3.2.2.1.3.Çalap

Çalap, eski Türkçe'de Tanrı yerine kullanılmaktadır.

Çalap, kendini insana, insanı da kendine ayna yapmıştır. İnsan, bu aynada gördükleriyle uyanarak hakikatini anlar:

Çalap bir ayna sundu
Göz gördü cân uyandı
Gönül gamdan ayândı
Ben pasları silmişim

Muhyiddîn Abdal,33,8

3.2.2.1.4.Hak

İncelediğimiz devriyyelerde yaratıcının en çok Hak ismi ile yer aldığını görmekteyiz. Bu durum, devriyyelerin teorik alt yapısıyla uyumludur. Hak ismi, vahdet-i vücûd düşüncesindeki varlık mertebeleri açıklanırken tecellîde bulunan yaratıcıyı anlatmak için kullanılmaktadır.

Hak, arşa istivâ etmiştir:

Gördüm Hakı ‘arş-ı istivâda
Bin câme geyüp hayâta geldüm
Arşî,3,5

Hak, fazl sahibidir:

Yüz sürmeğe der-gâh-ı Fazl-ı Haka ey ‘Arşî
Esrâr-ı hakâyıkla hayrân oluban geldüm
Arşî,4,13

Hacda seyr olunan Hakk’tır:

Merve Hakkı Safâda seyr iderem
Hâciyam Ka‘be ile zemzem ile
Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, III /4

İnsanın dilinden söyleyen Hakk’tır:

Çün zebânumda söyleyen Hakdur
Tola nutkum benüm cihâne gerek
Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, IV/7

Hak, kısmeti ve rızkı verendir:

Hak verir kısmetim benim gıdamı
Kesmezem dilimden Bâri Hüdâ’mı
Yoğurmazdan evvel Cibril Âdem’i
Hem Âdem yoğ iken kim idi hacı
Kul Hüseyin,25,2

Hak indinde itibarlı olanla karşılaşınca gönlün perdesi kalkar:

:

Gel ey Hak mûteberi
Gitsin gönül hubâri
Ben bu tahkîk haberi
Evliyâdan almışım

Muhyiddîn Abdal,33,7

Hak, sâlikin kendi benliğini, fenâ mülkündeki varlığını bırakıp özüyle vardığı makamdır:

Muhiddînim ben gâip
Sohbet gâip, er gâip
Ben beni elden koyup
Özüm Hakka salmışım

Muhyiddîn Abdal,33,9

Tüm müşkilleri Hak giderir:

Cemî ‘müşkilüm Hak’ dan açıldı ‘ukde hal oldu
Îmân bâbında Fazlu’llâh çün sâhib- beyân buldum

Misâlî,30,14

Varlık, Hakk’ın tecellîsi ile mertebelerde zahîr olur:

Üç yüz altmış burcî seyrân eyledüm
Andan bunda Hakk ile mihmân geldüm

Muhyiddîn Abdal,34,8

Hak, âlemleri ve insanı yoktan yaratandır:

Hak bizi yokdan var itdi
Şükür yokdan vara geldüm
Yedi kat ‘arşda asılı
Kandîldeki nûra geldüm

Pîr Sultan Abdâl,38,1

Âşık, Hak yolunda kendini kurban etmek ister:

N'ola kurbân olam ben Hak yolında

Bu hakîkat ehline kurbân geldüm

Muhyiddîn Abdal,34,13

Devreden varlığın Âdem suretine girebilmesi, Hakk'ın inâyetiyle olmaktadır.

Hak 'inâyet itdi geldik âdeme

Yol açıldı yine evvelki deme

Seyyid Nizamoğlu,41,6

İnsanın söyledikleri, Hakk'ın lutf ve inayetindendir:

Hakkın lutf u 'inâyeti dilimde bu söylediğim

Enbiyânın evliyânın menziline erip geldim

Vâhib-i Ümmî,48,11

Hakk'ın fazl ve inyetiyle insan karanlıktan aydınlığa çıkar, kurtuluşa erer:

Hakkın fazl ü 'inâyeti irdi câna gör neyledi

Karanlıktan aydınlığa hamdülil'lâh çıkıp geldim

Vâhib-i Ümmî,48,18

İnsanın cân sırrı Hakk'tandır:

Lâm eliften sırrı seyrân eyledim

Hakk'ı bulup cismime cân eyledim

Nüh felek burcunda kurdum haymeyi

Tahta çıktım aklım sultân eyledim

Virânî,50,1

Hak, hiçbir şey yokken var olandır:

Leyse fi'd-dâr'ın eseri hiç yog idi ben var idim
Hak benimle ben Hakk ile hayrullâhda üryân idim
Vâhib-i Ümmî,49,4

3.2.2.1.5.Hannân-Mennân

Hânnan mennân, yaratıcının çok merhamet eden ve ihsânda bulunan anlamındaki ismidir:

Hele ben Mekkeyi kılmışam tavâf
Yakîn bil Hânnanı Mennânı buldum
Muhyiddîn Abdal,35,9

3.2.2.1.6.Hudâ

Hudâ, insanı selâmete götüren, hidâyete erdiren anlamında Allah'ın isimlerindendir:

Ya'nî imkân-ı hâlis ile Hudâ
Sûret olmazsa ma'nî ol ey yâr
Garîkî,8.,2

Hudâ, sâlikleri kâl ile değil hâl ile bilmektedir:

Hâl ile bildi sâlikân-ı Hudâ
Kaldı kâl ehli süflî celâl ü h'âr
Garîkî,8,8

Hudâ, varlıkta tecelli edince esmâ ve sıfatlarıyla görünür. Görünen O'nun zâtı değil gölge ve hayâlidir:

Varlık oldu Hudâ ki görünmez
Görinür zıll u hem hayâl-i ‘ayân
Garîkî,10,12

İnsan başlangıcını, sonunu bilmez. Ona hakîkatini haber veren Hüdâ’dır:

Ey me‘âd ü mebde’in bilmez Hüdâ müstahbiri
Hızr-ı vakte iregör bulgıl ledünden muhbiri
Garîkî,12,1

Hakîkati örten perdeler kalkınca Hüdâ açıkça tanınır:

Tâ kim okundu cemâlünden kitâb-ı kibriyâ
Perdeden çıkdı yüzün keşf itdi gün gibi Hudâ
Misâlî,29,1

Kul Hüseyin, kendisine rızık ve kısmetini veren Hüdâ’yı sürekli zikrettiğini belirtir:

Hak verir kısmetim benim gıdamı
Kesmezem dilimden Bâri Hüdâ’mı
Yoğurmazdan evvel Cibril Âdem’i
Hem Âdem yoğ iken kim idi hacı
Kul Hüseyin,25,2

İnsana sûretini veren Hudâ’dır:

Senîdür sûretâ gerçi visâlünden Hudâ ammâ
Cemâlün Ka‘besine ol olupdur cân ile zâ’ir
Senî Alî,40,7

Tüm eşyâda tecellî ile zuhûr eden Hudâ’nın parlak nûrudur:

Pertev-i nûr-ı Hudâdur görinen ‘ayna ‘ıyân
Cümle eşyâdan zuhûr idüp tecellî eyleyen
Gör bu sırra mahrem isen anladun tevîdî sen
Söyleyen Hakdur benüm dilümde her dem yoksa ben
Çâr ‘unsurdan mürekkeb bir lisân-ı ebkemem
Usûlî,47, VI

Sâlikteki aşk ateşini yakan Hudâ’dır:

Bu benüm nâlânımı sanman sadâ
Âteş-i ‘aşkdur ki yakmışdur Hudâ
Seyyid Nizamoğlu,40,11

3.2.2.1.7.Hudâvend

Hudâvend ismi efendi, sahip, mâlik, hükümdar anlamlarında kullanılır (<http://www.luggat.com/>, e.t 05.11.2021)

İnsan, Hudâvend olan Allah’ın emri ile yeryüzüne gelmiştir:

Ten gözi ile nâzır olmaga ruh-ı yâre
Emrine Hudâvendün fermân oluban geldüm
Arşî,4,11

3.2.2.1.8.Hüve’l-Kabz

Kulun kalbine gelen vâridât ile kalbin daralmasına kabz hali denir. *Kabz ve bast eden Allah’tır* (Bakara 2:245) âyetinden anlaşılacağı üzere kabz hâlini veren Allah’tır. (Kuşeyrî 2013:131) Hüve’l kabz denen bu daraltma durumu, bir mertebede tekâmül edene kadar varlığı hapsetmek için de kullanılır. Garîkî, ilâhî cevherin Allah tarafından tüm cansızlarda kabz olunduğunu söyler:

Çünkü bir ismidür hüve'l-Kâbız
Kabz olındı kamu cemâd u cihân
Garîkî,10,5

3.2.2.1.9.Lafzatullâh

Lafzatullâh, Allah'ın lafzı demek olup bu lafzın daimâ göz önünde tutulması, hatırlanması ve onunla amel edilmesi gerekmektedir:

Lafzatullâha nazar kıl dâ' im anı eyle yâd
Kim ana esmâ içinde ism-i a'zam oldı ad
Handânî,14,1

3.2.2.1.10.Lem Yezel

Lem yezel: yok olmaz, devamlı anlamına gelirken Allah'ın ezelî ve ebedî oluşunu anlatır:

On sekiz bin 'âlemi gezdüm müsâfir olmışam
Hep tereddüddür işüm kovmaz yine ol lem-yezel
Garîkî,9,2

3.2.2.1.11.Maşûk

Maşûk; aşırı sevilen, âşık olunan anlamına gelir ve sâlikin âşk ile ulaşmayı dilediği Cenâb-ı Hakk'ı anlatmak için kullanılır:

Yumdum bu benlik gözini açdum bu gönlüm gözini
Gördüm ma'sûkun yüzini ma'sûka bulaşdum yine
Abdurrahîm-i Tırsî,1,3

3.2.2.1.12.Padişâh, Sultan, Şâh

Pâdişâh, hükümdar, şâh; tasavvuf şiirinde bütün âlemlerin hükümdarı olan Allah'ı anlatır. (Ögke 2018 :130)

Dest-i şâh üzre olmuşam şâhbâz

‘Arş-ı ‘âlîde eylerem pervâz,

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, V/1

Ahmedem gayrıdan halâs oldum

Pâdişâh ile olmuşam hem-râz

Dukakin-zâde Ahmed Bey 6, V/6.

Sultân ise Hak Teâlâ'nın yanı sıra hem Hazret-i Peygamber hem de insân-ı kâmil makamındaki mürşidler için kullanılmaktadır. İncelediğimiz devriyyelerde, Sultân isminin Allah anlamında kullanıldığını görmekteyiz:

Meger cünbiş bahrun imiş katre bahra tâbi ‘emiş

Kul kul sultân sultân imiş kullugımı bildüm yine

Abdurrahîm-i Tırsî,1,9

Abdürrahîm-i Tırsîyem ol sultân ben ana kulam

Ebedî kullıkda olam dostı beni bildüm yine

Abdurrahîm-i Tırsî,1,10

Vahdetden sürdi emr ile

Sübhândan indüm âdeme

Vaslı kadrin bilmek için

Sultândan indüm âdeme

Eroğlu Nuri Koş.7,1

3.2.2.1.13.Rahmân

Er-Rahmân, diğer bütün ilâhî isimleri tevhid etmesi bakımından en büyük ve kudretli isimdir. Bütün isimleri cem eden birlik (vahîdiyyet) mertebesindeki Hak, Allah veya Rahmân adı ile anılan İsm-i A'zam'dır. Rahmân ismi, bütün âlemi ihâta etmiş olup Allah ismiyle aynı kapsayıcılıktadır. De ki: İster Allah diyerek ister Rahmân diyerek yakarın; hangisiyle yakarsanız olur, çünkü bütün güzel isimler O'na mahsustur. (İsrâ 17/ 110) (Izutsu 2005:151)

Rahmân, Cenâb-ı Hakk'ın ilk taayyünün gerçekleştiği vahîdiyyet mertebesinde dir. Vücûdun ilk taayyün ile başladığı nokta Rahmân'dır:

Emr ile salınmış kulam
Tizcek varup şikâr alam
Yine 'azm-i sılâ kılâm
Rahmândan indüm âdeme

Eroğlu Nuri,7,5

Âdem'in toprağı, Rahmân'ın nefesi ile cân kazanır:

Pes ruh-ı Rahmâna lâyık hâkdur ey âdemî
Hâki idrâk it ki oldı zât-ı Yezdâna likâ
Misâlî,29,7

Vâhib Ümmî'nin aslını soranlara budur cevâb
Adı Rahman kendi Sübhân nefh etdiği bir cân idim
Vâhib-i Ümmî,49,15

İnsanın kendisine nefhedilen ilâhî rûh ile hayat kazanması, Rahmân'ın fazlıdır:

Ne esmâ sırrıdır hattın müsem mâ vech-i zâtından
Ayân gör Fazl-ı Rahmânî benim rûh-i revânımdan
Nemâyî,37,2

3.2.2.1.14.Settâr

Allah kullarının hata, günah ve ayıplarını örten Settâr'dır:

Muttasıfdur sûreti ile kamu
Külliyâ pes zuhûr ol Settâr
Garîkî,8,3

3.2.2.1.15.Sübhân

Sübhân, her türlü noksanlardan münezzeh anlamındadır:

Vahdetden sürdi emr ile
Sübhândan indüm âdeme
Vaslı kadrin bilmek için
Sultândan indüm âdeme
Eroğlu Nuri,7,1

Tecellî kıldı gerçi her kula bir nev ile Sübhân
Bi-hamdi'llâh gümân kalmadı ben anı 'ayân buldum
Misâlî,30,12

Lâ demezsen bu tevhîde mi'râcımı diyem sana
Muhammedin hakkı için Sübhânıma bakıp geldim
Vâhib-i Ümmî,48,26

Vâhib Ümmî'nin aslını soranlara budur cevâb
Adı Rahman kendi Sübhân nefh etdiği bir cân idim
Vâhib-i Ümmî,49,15

3.2.2.1.16.Yezdân

Allah anlamında kullanılan diğ er bir isim de Yezdân'dır:

Pes ruh-ı Rahmâna lâıyık hâkdur ey âdemî
Hâki idrâk it ki oldu zât-ı Yezdâna likâ
Misâli,29,7

3.2.2.2. Melekler

Melekût âleminde bulunan melekler, Allah'ın emirlerine tam olarak itaat eden, iyi nitelikli ruh ani varlıklardır. (Erbaş 2004:37)

Melekler, gökte veya yerde bulunabilen latîf ve n uranî yaratılışlı varlıklardır. İstedikleri şekle girerek bir anda her yerde bulunabilme yeteneklerine sahiptirler. Cinsiyetsiz; yorulma, usanma bilmez; Allah'a itaat eder; günah işlemezler. Melekler, bu üst un özelliklerine rağmen Allah'ın emriyle Âdem'e secde etmişlerdir. Allah, insanı yaratmış ve ruh üflemiş, ona tüm isimleri öğrettikten sonra meleklerden Âdem'e secde etmelerini istemiştir. Zira insan, Allah'ın bütün isim ve sıfatlarının taşıyıcısı ve onları açığa çıkarabilme potansiyeliyle tüm mahl ukattan üst und ur. İnsana öğretilen il  h  isimler bilgisi, tüm y uce niteliklerine rağmen meleklerde bulunmamaktadır. Bu anlamda melekler, il  h  isimleri Âdem'de g orerek öğrenmişlerdir. (Erdem 2006:133-140)

Bana bild urmiş idi sırr-ı esm  nun bey  nı hep
Mel   '  k zümresine Âdem   st  d olmadın evvel
Arş  ,2,3

3.2.2.2.1. Azr  '  l

Azr  '  l, ecel vakti geldiğ inde insanın canını alan ölüm meleğidir.

Azrâil'in istediği cân, insana emanet olarak verilmiştir. Ecel geldiğinde emanet sahibine teslim edilir:

Azrâil'in gelip benden istediği ne ma 'nâdır

Anda varıp emâneti ben ıssına verip geldim

Vâhib-i Ümmî,48,10

3.2.2.2.2. Cebrâ'il

Beyitlerde "Cibril" olarak da geçen Cebrâil, Allah'ın elçisi melek olarak bilinir. İslâm filozofları Fârâbî ve İbn Sinâ'nın sudûr teorisindeki felekler, dinî literatürdeki meleklerle karşılık gelmektedir. Meşşâî filozoflar, kozmik akılların sonuncusu olan ve faal akıl olarak da bilinen onuncu akılın Cebrâil olduğunu savunmuşlardır. Kemâl mertebesindeki peygamberler, uyanık halde bile faal akılla irtibat kurmakta ve ondan aldıkları sûretleri duyular âlemindeki örneklerle açıklamaktadır. (Eraslan 2021:176)

Kul Hüseyin, Âdem'in çamurunu Cebrâil'in yoğurduğunu söyler:

Hak verir kismetim benim gıdamı

Kesmezem dilimden Bâri Hüdâ'mı

Yoğurmazdan evvel Cibril Âdem'i

Hem Âdem yoğ iken kim idi hacı

Kul Hüseyin,25,2

Cebrâil, miraçta yedi kat semâyı geçerek yükselirken Peygambere eşlik etmiştir. Yedi kat semânın sonunda Sidretü'l Müntehâ bulunur ki bu makam, Cebrâil'in yükselebileceği en son yerdir. Buradan ötesine ancak Hazret-i Peygamber geçebilmiştir:

'Aceb mi per ü bâl açsam semâ-yı seb'a çün Cibrîl

Bugün çün Kâf-ı kudretten Simurg-ı lâ-mekân buldum

Misâli,30,13

3.2.2.2.3. İsrâfil

Dört büyük melekten biri olan İsrâfil, kıyamet günü sûra üflemekle görevlidir:

Sûr-ı İsrâfil kaçan sıbteyn okurdu Meryeme
İbn-i Meryem dirilüp Îsâya yoldaş olmuşam
Virânî,53,10

3.2.2.3.Kutsal Kitaplar

3.2.2.3.1. Kur'ân-ı Kerîm

Kur'ân-ı Kerim, Cenâb-ı Hakk'ın katından Hz. Muhammed'e vahiy yolu ile inmiş olan İslâmiyetin kutsal kitabıdır.

Tevhidin mânâsını anlayacak olanlar, ancak Kur'ân ehlidir:

Kur'ân ehli olan bilür bu tevhîdin ma 'nâsını
Hak saklasın unutmakdan bir ahdümi görüp geldim
Vâhib-i Ümmî,48,13

Hurûfîler, âyet ve sûrelerden oluşan yazılı Kur'ân'ı, mecâzî olarak kabul ederler.

Onlara göre asıl Kur'ân, insanın yüzü ve vücûdudur. (Usluer 2009:325)

Kilk eyle kırtâs u kâtib harf ü nokta cüz ü 'aşr
Muhkemât u mushafam hem âyet-i Kur'ân' ıyam
Misâlî,28,25

28 ve 32 harf, insanın yüzündeki hatlarda tam olarak zuhûr eder. (Usluer 2009:289)

Kur'ân da 28 harfle yazıldığı için insanın yüzünden Kur'ân'ı okumak mümkündür:

Tâ kim okundı cemâlünden kitâb-ı kibriyâ
Perdeden çıkdı yüzün keşf itdi gün gibi Hudâ
Misâli,29,1

Meger dilberin yüzi Mushaf imiş
Yazılmış hattında Kur'ânı buldum
Muhyiddîn Abdal,35,7

Kur'ân'ın sahibi olan Allah, kâinatın sultanıdır:

Bana 'ayb ola şimden girü gayra iltiyâm itmek
Serîr-i saltanatda çün şeh sahîb-i Kur'ân buldum
Misâli,30,16

Kur'ân'daki hurûf-u mukattaa 14 tanedir ve 29 sûrenin başında yer almaktadır. Hurûf-u mukattaa âyetleri, tek harften çoğula sıralama yapıldığında Sâd sûresindeki sâd ile başlar. Kâf da *Kûn* lafzının ilk harfi olan mukattaa harfidir. Hurûfiliğe göre Kur'ân'ın aslı ve sırrı mukattaa harfleridir. (Aslan 2019:211) Âhsen-i takvim üzere yaratılan insan, Kurân ile mukattaa harflerinin vücûduna ve yüzüne yazılması ile zuhûr etmiştir:

Âhsen-i takvim buyurdı yazdı didi zâtına
Kâf ve'l-Kur'ân budur sâd harf on dört pâreden
Virânî,52,14

3.2.2.3.2. Dört Kitap

Allah, peygamberleri arasında dört tanesine kitap indirmiştir. Hazret-i Dâvûd ile Zebûr, Hazret-i Musa ile Tevrât, Hazret-i İsa ile İncil, Hazret-i Muhammed ile Kur'an gönderilmiştir.

Ontolojik olarak Hakikat-i Muhammediyye’de varlık bulan Hazret-i Peygamber, bütün ilâhî sıfatları kendinde taşımasından dolayı dört kitabın yani tüm ilâhî vahyin de taşıyıcısıdır. Kendisinden öncekilere verilen ilim ile birlikte tüm ilim ondadır:

Dört kitâba sıfât olan Muhammed’in vechi imiş
Ma ‘nâ yüzünden ezelfî dersim andan alıp geldim
Vâhib-i Ümmî,48,5

Dört kitap da aynı kaynaktan indiği için her biri ortak hakîkati anlatır:

Dört kitâbın hakîkati şâhid yiter hemân bana
Evvel âhir olacağı anda bunda bilip geldim
Vâhib-i Ümmî,48,12

Kavs-i urûcu tamamlayıp insân-ı kâmil mertebesine ulaşan, dört kitabın mânâsını keşfeder:

İncîl ü Tevrât u Furkân u Zebûr un kâşifi
Otuz iki nutkla her müşkilün burhânıyam
Misâlî,28,22

Zebûr Tevrât u İncîl hakkı
Muhammede inen Furkânı buldum
Muhyiddîn Abdal,35,6

3.2.2.3.3. Diğer Kitaplar

Çalışmamızın konusunu oluşturan devriyye metinlerinde adı geçen diğer kitaplar, Hurûfiliğin kurucusu Fazlullâh Esterâbâdî’nin eserleri olan Câvidânnâme, Arşnâme ve Muhabbetnâme’dir:

Sevâd-ı a‘zam hüsnün bana keşf itdi esrârı
K’anı otuz iki hatt u kitâb-ı Câvidân buldum
Misâlî,30,3

Fırât u Şât Muhabbetnâme ‘Arş-nâme Nîl câviddür

Misâlî bu ebhurda sadefveş dür-feşân buldum

Misâlî,30,17

3.2.2.4. Peygamberler

Şairlerin peygamber isimlerini ve zikredilen peygamberle özdeşleşen işi belirterek o peygamber olduğunu veya o işi beraber yaptıklarını dile getiren ifâdeleri, devriyye-i ferşiyelerde sıklıkla karşımıza çıkar. Mezkûr ifâdeler, seyr-i enfüsîyi anlatan kimi şiirlerle devriyyelerin karıştırılmasına neden olmuştur. Madde dünyasında varlığın ortaya çıkışına kadar olan biyolojik tekâmül ile ilgili devir, devrin ferşiyeye kısmına; insana kadar olan devir ise devrin arşiyeye kısmına ilişkindir. İnsandan insân-ı kâmile kadar olan devir aşaması da arşiyeye içinde gerçekleşmekle birlikte, tasavvufta seyr ü sülûk olarak adlandırılan sâlikin mi’racını anlatır. Kavs-i urûcu tamamlamış kişiler, seyr-i enfüsî denen kendi nefislerinde seyri yaşarlar. Her peygamber bir sığata mazhar olup Hazret-î Muhammed tüm sıfatların mazharıdır. Sâlik, seyri sırasında her peygamberin temsil ettiğı mertebeye gelir; o mertebedeki peygamberin sembolik işini yaparak mazhariyetini kazanır. (Gölpınarlı t.y:72, Talcı 1997:247) İşte bu seyr-i enfüsî sırasında bürünülen mazhariyetleri konu edinen şiirler, aşğı yukarı aynı dilsel ifâdeyi kullanarak ilâhî tecellînin peygamberler arasında devrini anlatan devriyyelerle karıştırılmıştır.

Devriyyelerde anlatılmak istenen, ne adı geçen peygamberlerin bedenine girmek mânâsında tenâsüh ve hulûl ne de sülûk esnâsında yaşanan tecrübelerdir. Mezkûr ifâdeleri, devriyyelerin felsefik alt yapısı olan vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde değerdendirmek gerekir. İbn Arabî’nin “varlık birdir o da Hakk’ın varlığıdır” sözüne dayanan varlık anlayışına göre âlemde var olan sadece Hakk’ın vücûdudur. Mümkünât ise onun sıfat ve isimlerinin tecellîleridir. Varlık, tecellîlerle mertebelerde zuhûr etmekte ve devretmektedir. Cenâb-ı Hakk’ın sıfatlarının mazharı olan peygamberler de tecellîsinin konaklarıdır. Peygamberlerin isimleri zikredilerek devriyyelerde ilâhî varlığın tecellî silsilesi anlatılır.

3.2.2.4.1. Âdem

Çalışmamızın “Devir Nazariyesine İlişkin Kavramlar” başlıklı kısmında, “Âdem” in insanın ortak temsilcisi olarak ele alınışını incelemiştik. Bu bölümde ise Hz. Âdem’in ilk yaratılan insan ve peygamber oluşuna dair devriyye muhtevası değerlendirilecektir.

Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerde, Hz. Âdem’in ilk yaratılan insan olduğuna ve bu yaratılış esnâsındaki hadiselerle değinilir. Hz. Âdem’ in cennette işlediği günahıktan ötürü peygamber olup olmadığına dair İslâm âlimleri arasında ihtilâf olmakla birlikte; Allah’ın kelâmına mazhar olması, çocuklarını doğru yola sevk etmesi gibi sebepler ile peygamberliği yönünde hadis ve icmânın da bulunması hususiyetiyle, Hz. Âdem peygamber olarak kabul edilmiştir. (Erdem 2006:169)

A llâh, Âdem’in hilkat toprağını kırk gün eliyle yoğurmuştur (Taberî) hadisinde belirtilen Hz. Âdem’in çamurunun 40 gün yoğrulduğu hususu, Arşî’nin devriyyesinde yer alır. Arşî’ nin mensubu bulunduğu Hurûfî düşüncesine göre Âdem’in çamurunun yoğrulduğu bu 40 gün, 28 ilâhî kelimededen zahîr olan 72 harften asıl olan 32 ilâhî harfin çıkarılması ile kalan 40 harf mukabilidir. 40 kelimededen 32 kelimenin hamuru ve mürekkebi vukû bulmuştur. (Usluer 2009:327)

Otuz iki müfred-i kadîmem

Kırk günde mürekkebâta geldüm

Arşî,3,3

Allah, Âdem’i balçıktan yaratmıştır. Ancak varlık, Âdem’in cisminin yaratılmasından önce de mevcuttu. Bu yöndeki ifâdelerle *Âdem su ile çamur arasındayken, ben nebi idim* hadisine ve Hakikat-i Muhammediyye kavramına gönderme yapılmaktadır:

Ol kimdir Âdem'in balçığın kardı
Ol kimdir kahrından görmeye vardı
Âdem Atamız cansız kaç yıl durdu
Cismine rûhunu vermezden evvel

Kul Himmet,21,1

Hak verir kismetim benim gıdamı
Kesmezem dilimden Bâri Hüdâ'mı
Yoğurmazdan evvel Cibril Âdem'i
Hem Âdem yoğ iken kim idi hacı

Kul Hüseyin,25,2

Şu fenâ mülkine gelüp giderken
Sarvân olup bin bir katar yederken
Yogurup çamurum balçık ederken
Şecerümle su taşıdum Âdeme

Şah İsmail Hatâ'i,43,2

Allah, insanın çamurunu karıp şekillendirdikten sonra Rahmanî nefesini üfleyerek ona cân vermiştir:

Vâhib Ümmî'nin aslını soranlara budur cevâb
Adı Rahman kendi Sübhân nefh etdiği bir cân idim
Vâhib-i Ümmî,49,15

Beden varlığı yaratılıp rûh üfürüldükten sonra Âdem, cân kazanmış ve bu esnâda aksırmıştır:

Yaratmak diledi yokdan benim cismüm tenim Allâh
Topragıma yâ Hayy dedi agsıruban sorup geldim
Vâhib-i Ümmî,48,14

Allah, insanı (âdemi) kendi sûretinde yaratmıştır:

Hak Teâlâ kudretten ne yarattı
İnsânın neslini kurmazdan evvel
Ahmedi ne sûretinde yarattı
Âdem sûretine girmezden evvel

Kul Himmet,21,1

Kur'ân'ın *Ey Âdem! Sen ve eşin cennette kalın. Dilediğiniz yerden yiyin. Fakat şu ağaca yaklaşmayın. Yoksa zalimlerden olursunuz* (Arâf 7/18) âyeti ile Hazret-î Peygamber'in kimi hadisleri mûcibince İslâm inancında Âdem'in cennette yaratıldığı düşüncesi hakîmdir. Devriyye metinlerinde Âdem'in cennetten gelmiş olduğuna dair ifâdeler yer almaktadır:

Âdemem Havvâ ile kim bahs-i Şeytân eyledüm
Cennetüm tâvusıyam hem mâr olup derbânıyam
Misâli,28,27

Düş ilinde gezer iken buldugumdur söyledigim
Âdem oldum bugday yedim cennetden sürülüp geldim
Vâhib-i Ümmî,48,15

Cenab-ı Hak, tüm isim ve sıfatlarının mazharı olarak kendi sûretinde yarattığı Âdem'i, mahlûkatın en şereflişi olarak meleklerle tanıtmış ve ona secde etmelerini istemiştir. İblis dışındaki tüm melekler, Allah'ın tevhidini tasdikle emrini yerine getirip Âdem'e secde etmişlerdir:

Âdeme *kerremnâ* dedi bu ma 'nâda mevcûddur ol
Lâ demedim ol tevhîde emre sücûd edip geldim
Vâhib-i Ümmî,48,20

Kur'ân-ı Kerim'in Âdem'e isimlerin hepsini öğretti (Bakara 2:31) âyetinde buyurulduğu üzere ilmin tamamı, Hz. Âdem'e Allah'ın ikrâmı olarak öğretilmiştir. Bu ikrâm ile insan, tüm mahlûkattan, meleklerden dahi üstün konuma ulaşmıştır (Erdem 2006:140) *Ey Âdem! Bunların isimlerini onlara bildir, Onlara bunların isimlerini bildirince de "Size ben göklerin ve yerin gizlisini kesinlikle bilirim; yine sizin açıkladığınızı da gizlediğinizi de bilirim demedim mi!" buyurdu* (Bakara 2:33) âyetindeki emir uyarınca bildiklerini meleklere öğreten Hz. Âdem, ilk öğretmen vasfını da kazanmıştır:

Bana bildürmüş idi sırr-ı esmânun beyânın hep
Melâ'ik zümresine Âdem üstâd olmadın evvel
Arşî,2,3

Hazret-i Âdem'den önce yeryüzünde yüz bin âdem olduğu görüşü, İslâm literatüründe ilk defa Cafer-i Sadık tarafından ortaya atılmış ve sıklıkla İbn Arabî'ye nisbet olunmuştur. (Erdem 2006:130-132) Şah İsmail Hatâ'î, Âdemden önce birçok âdemin gelip gittiğini devriyyesinde dile getirir:

Âdemden ön âdem çok geldi gitdi
Mülk sahibi bu cihânı halk itdi
O yugurdu o yaptı o yaratdı
Yidi kez emegüm geçdi bu deme
Şah İsmail Hatâ'î,43,2

Hazret-i Âdem, ilk insan olarak yaratıldıktan sonra cennete yalnızlıktan sıkılmaya başlamış, bir düşünceye göre Âdem'in kaburga kemiğinden daha zayıf olan diğer bir düşünceye göre ise Âdem'in toprağından ona yoldaşlık yapacak Havva yaratılmıştır. (Erdem 2006:146)

Kün diyüp Azze vü Cell ol dem meni var eyledi
Âdem-i hâk olup Havvâya yoldaş olmuşam
Virânî,52,4

3.2.2.4.2. Dâvûd

Hız. Dâvud, İsrâiloğullarına gönderilen peygamberlerden olup kendisine kitap olarak Zebûr indirilmiştir. İnsan kılığına girmiş bir melek, o dönemde hükümdâr olan Hız. Dâvûd'a kendi geçimini devlet hazinesinden karşılamasının yanlış olduğunu söylemiş, bu sözler üzerine Hız. Dâvûd da Allah'a bir geçim yolu göstermesi için dua etmiştir. Duası kabul olunan Dâvûd'a zırh yapma sanatı öğretilmiştir. Hız. Dâvûd, ilk defa zırh yapıp giyen insandır. (Harman 1994:21)

Yûnusla 'ummâna taldum

Kırk gün balık içre kaldum

Dâvûdla demürci oldum

Örse çekik ura geldüm

Pîr Sultan Abdâl,38,3

Her nebî kim devr ile devr itdi işbu fâniden

Men dahi Dâvûd ile Mûsâya yoldaş olmuşum

Virânî,53,9

3.2.2.4.3. Eyyûb

Kur''ân-ı Kerîm'de ismi geçen peygamberlerden olan Eyyûb, Allah'ın kendisine imtihan maksatlı verdiği belâları büyük bir sabırla karşılaması ile bilinir. Bu belâlardan biri de bütün vücûdunu saran ve kurtlanan çıbanlarla teninin erimesidir. (Harman 1995:16)

Eyyûb ile ten eritdüm

La'l mercân gevher dutdum

Vuslat ile taş arıtdum

Ben bu yolu süre geldüm

Pîr Sultan Abdâl,38,2

3.2.2.4.4. İbrâhîm- İsmâîl

Hiz. İbrâhîm Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'ın müşterek olarak kabul ettiği büyük peygamberlerden biridir. Hiz. İbrâhîm çeşitli isimlerle anılır. Bu isimlerden en sık kullanılanı Halîl'dir. (Harman 2000:266)

Hem Hadîce Meryem ü Havvâ Asiyye ümmehât
Âdem İbrâhîm ü Ahmed''dür âbâ üç ehl-i dâd
Handânî,14,16

Hiz. İbrâhîm'in hayatına dair en bilinen hadiselerden biri, Nemrut tarafından ateşe atıldığı sırada ateşin dönüşerek onu yakmamasıdır:

Her kim irdi âyet-i veccehtu vechi sırrına
Âteşi ana Halîl-âsâ gülistân eyledüm
Muhîî,31,7

Gurbet ilinden çatıldum
Ana rahmine yatıldum
İbrâhîml'oda atıldum
Gülistânda nâra geldüm

Pîr Sultan Abdâl,38,4

İbrâhîm Kâbe'yi inşa etmiştir. Metinlerde Hiz. İbrâhîm'in yanı sıra oğlu İsmâîl de geçer. İbrâhîm, Allah'a olan ahdi nedeniyle oğlu İsmâîl'i kurban etmek üzereyken Allah katından bir melek yanına gelir ve İsmâîl yerine kurban etmesi için İbrâhîm'e bir koç verir. Edebî metinlerde bu kıssaya sıklıkla telmih yapılmaktadır:

Halîl Kâ'be yaptı insan gelmeğe
Şübhesiz günâhlar kabul olmağa
İsmâîl uğruna kurban kılmağa
Bir melek bir koyun yederken gördüm
Pîr Sultan Abdâl,39,3

3.2.2.4.5. İlyâ

İlyâ olarak bilinen İlyâs Peygamber, Kur'ân'da adı geçen peygamberlerdendir.

Men gûlâm-ı Haydaram İlyâyâ yoldaş olmuşam
Zât-ı bi'l-kuvve iken evliyâyâ yoldaş olmuşam
Virânî,53,1

3.2.2.4.6. İsâ

İsâ, kendisine kutsal kitap olarak İncil verilmiş, üç büyük dinden biri olan Hristiyanlık dininin kurucusu olan peygamberdir:

Gâhi 'İsâyam gehî Mûsâ gehî muhyî mumît
Kabz u bast cümle elimde câbir ü kâhir benem
Mehemmed,27,2

İsâ devrinde cümle milletlerin dini bir olmuştur:

Devr-i 'İsâ'dur bir oldı cümle edyân u milel
Kâfirün küfri vü îmân ehlinün îmânıyam
Misâlî,28,23

İsâ'nın yaşarken gösterdiği mucizelerden biri, ölüleri diriltmektir:

Dem-i İsâ' dürür nutkum dirildir cansız eşbâhı
Nefahtü fihi min rûhi ayân oldu lisânımdan
Nemâyî,37,4.

Nazar etdim halk gönlüne hayâtı yok memat gördüm
İsâ geldi nefes verdi ölüler dirgörüüp geldim
Vâhib-i Ümmî,48,33

Öldüm dirildim ölmezin gayrı murâdı bilmezin
Ma ‘nâ yüzünde ezeli İsa ile bir kân idim
Vâhib-i Ümmî,49,12

İsa, çarmıha gerildikten sonra Allah tarafından gökyüzüne yükseltilmiştir:

İsa ile bile idim havada
Mûsa ile bile idim duada
Ferhat ile külünk çaldım kayada
Attım külüngümü zordan gelirim
Kul Himmet,24,3

Deniz çaldım ‘asâ ile
Göge agdum İsa ile
Tûr tagında Mûsa ile
Münâcâtda dura geldüm
Pîr Sultan Abdâl,38,8

İsa’nın bir ismi de Mesîh’tir:

Rûh-ı kudsem kim Mesîhâ-yı mücerreddür adum
Âb u gilden şekl idüp ‘âlemde perrân eyledüm
Muhîî,31,9

İsa, kıyamet öncesi ortaya çıkacak çok kötü ve kuvvetli bir varlık olan Deccâl ile savaşıp onu yenecektir.

Mûsa’ yam Fir’avnla destümde ejderdür ‘asâ
‘İsây’am alan Deccâl’ün tîg-i bürrânıyam
Misâlî,28,16

Hiz. İsa, bazı metinlerde annesi Meryem ile birlikte anılmaktadır:

Mürdeler zindedür cevâbumdan
Hem-dem oldum Mesîhâ Meryem ile
Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, III/3

Sûr-ı İsrâfil kaçan sıbteyn okurdı Meryeme
İbn-i Meryem dirilüp Îsâya yoldaş olmuşam
Virânî,53,10

3.2.2.4.7. Lokmân

Lokmân'ın peygamberliği tartışmalı olsa da kendisine hikmet verildiği belirtilerek Kur'ân'da adı geçmektedir. (Harman 2003:205)

Çalış bu gird-âbın çıh yöresine
Dermân gizlenüpdür derd aresine
Merhem sarılar mı 'aşk yaresine
Bu elm-i hikmeti Lokmândan aldım
Şâh İsmail Hatâ'î,45,13
Her 'asırda bir vücûd ihyâ ider bir kûşede
Gerdiş-i gerdûn degül gûyâ ki Lokmân devr ider
Mehemmed,26,2

3.2.2.4.8. Muhammed

Muhammed, üç büyük dinden sonuncusu İslâmiyet'in kurucusu olan peygamberdir. Kendisine kitap olarak Kur'ân-ı Kerîm gönderilmiştir. Hz. Muhammed, devriyyelerde, peygamberliğinden ziyade âlemlerin O'nun için ve O'ndan yaratılması vechesiyle yer almaktadır.

Bütün âlemlerin şânında yaratıldığı, Allah'ın kendisine Habîb olarak seçtiği Hazret-i Peygamber; âlemlerin, peygamberlerin ve insanların övünç kaynağı olması hasebiyle “Fâhr-i Âlem” olarak anılmıştır. (Yeniterzi 1989:290) Allah'ın ilk

yarattığı, Hazret-i Muhammed'in nûrudur. Bütün âlem, nebîler ve veliler bu nûrdan zuhûr etmiştir:

Gerçek erenlerin incedir yolu
Sen seni sanmagıl dîvâne deli
Yüz yigirmi dört bin nebî evveli
Fahr- i âlem giydi ol nûrlu tacı

Kul Himmet,23,7

Hazret-i Muhammed'in nûru, Zât'tan sîfata geldikten sonra esmâ ve sîfatların toplu olarak bulunduğu taayyün-i evvel mertebesinde yaratılmıştır. Bütün kutsal kitapların sîfat olarak kaynağı, Hakikat-i Muhammediyye denilen bu mertebedir:

Dört kitâba sîfât olan Muhammed'in vechi imiş
Ma 'nâ yüzünden ezeli dersim andan alıp geldim
Vâhib-i Ümmî,48,5

Muhammedin nûru Yezdânı gördü
[Ol] şükür etti pes secdeye vardı
On iki bin hicâbda kaç yıl durdu
Şefaât hicâbına varmazdan evvel

Kul Himmet,21,2

Bektâşîler, Hazret-i Muhammed'in nûrunun yaratıldığı bu mertebeyi “kandil”, “kudret kandili”, “kandildeki nûr” olarak nitelendirir:

Seyrân ettim erenlerin demini
Kudret kandîlini yanarken gördüm
Burâk olup içtim âb-u hayât' tan
Hazret-i Peygamberi kanarken gördüm

Pîr Sultan Abdâl,39,1

Âşıkdaki ma‘şûk sırrın diyem sana dinlendi gör
Mustafâyla bir kandîlde yedi bin yıl durup geldim
Vâhib-i Ümmî,48,2

Hazret-i Peygamber, beşer iken yaşadığı mi‘rac hadisesinde, nûrunun yaratıldığı
başlangıç mertebesine yükselir:

Ben obam içinde mekânda iken
Muhammedle bile mi ‘râcda iken
Mûsâla toksan bin kelâmda iken
Toksan bin ‘ilmi koydum abama
Şah İsmail Hatâ’î,43,8

Muhammed’in mi‘racı, insân-ı kâmil’in urûc sonunda vardığı yerdir:

Arız degildir kadîmdür bu tevhîdüñ sırrı cânda
Cümle şübhem Peygamber’e işde şimdi sorup geldim
Vâhib-i Ümmî,48,6

Mü‘minlere şâhid budur ayne’l-yakîn hakka’l-yakîn
Sa‘âdet tâcını nûrdan Muhammedden giyip geldim
Vâhib-i Ümmî,48,23

Lâ demezsen bu tevhîde mi‘râcımı diyem sana
Muhammedin hakkı için Sübhânıma bakıp geldim
Vâhib-i Ümmî,48,26

Muhammed mir ‘âcda iken Vâhib Ümmî garkda idi
Anun izinin tozına ben yüzümü sürüp geldim
Vâhib-i Ümmî,48,37

Miskîn Vehhâbın rûhıdur arşın içinde söyleyen
Muhammed mi'râcda iken Alî ile arslan idim
Vâhib-i Ümmî,49,13

Kıyamet günü insanların şefaati için yanlarına vardığı cümle peygamberler, hepsi kendi ıstırapları ile “nefsî” diyerek şefaati olamayacaklarını belirtirken Hazret-i Muhammed, “Yâ Râb ümmetî” diyerek ümmeti için Cenâb-ı Allah’tan şefaati isteyecektir. (Yeniterzi 1989:498)

Muhammed ümmetim dedi cümle ervâh *lebbeyk* dedi
Ol hitâbda ben de bile sâfî nûrdan insân idim
Vâhib-i Ümmî,49,6

Dervişler, kendilerini Hazret-i Peygamber’in yoluna esir olarak sunar:

Peyk-i hazret Ahmede çâr-yâra sunduk da sebbî
Biri men derviş idim almaya yoldaş olmuşam
Virânî,53,11

3.2.2.4.9. Mûsâ

Mûsâ, Tevrât isimli kutsal kitabın indirildiği, Mûsevîliğin kurucusu olan peygamberdir. Hazret-i Mûsâ, Kur’ân’da ismi en çok geçen peygamber olup klasik Türk şiirimizde Hz. Mûsâ kıssaları kaynaklı mazmunlar sıkça kullanılmaktadır. Devriyyelerde Hz. Mûsâ ile ilgili çok sayıda telmih ve mazmunun yer aldığını görmekteyiz. Öncelikle diğer peygamberlerde olduğu gibi ilâhî tecellînin Musâ Peygamber olarak zuhûru anlatılmaktadır:

İsâ ile bile idim havada
Mûsâ ile bile idim duada
Ferhat ile külünk çaldım kayada
Attım külüngümü zordan gelirim
Kul Himmet,24,3

Gâhi ‘Îsâyam gehî Mûsâ gehî muhyî mumît
Kabz u bast cümle elimde câbir ü kâhir benem
Mehemmed,27,2

Her nebî kim devr ile devr itdi işbu fânîden
Men dahi Dâvûd ile Mûsâya yoldaş olmuşum
Virânî,53,9

Hz. Mûsâ, İmrân’ın oğludur:

Vücûdum tûruna çıkdum bî -güman
Ben anda Mûsâ-yı İmrânı buldum
Muhyiddîn Abdal,35,5

Hz. Mûsâ’nın mesleği çobanlıktır:

Enbiyâdan evliyâ kim aynı degil gayrı degil
Anın ile koyun güden Mûsâ ile çoban idim
Vâhib-i Ümmî,49,11

Hz. Mûsâ’nın birden fazla mûcize gerçekleştirdiği asâsı devriyyelerde geçmektedir.
Bu mûcizelerden biri, Mûsâ’nın Firavun’un sarayına gidip onunla karşılaştığında
elindeki asâyı atarak ejdere dönüştürmesidir:

Mûsâ’ yam Fir’avnla destümde ejderdür ‘asâ
‘Îsây’am alan Deccâl’ün tîg-i bürrânıyam
Misâlî,28,16

Sihri bâtıl oldu cümle gördi çün fir ‘avniyân
Dest-i Mûsâda ‘asâyı nevki su ‘bân eyledüm
Muhîfî,31,8

Hız. Mûsâ'nın asâsı ile gerçekleştirdiği diğer bir mûcize ise Firavun ve adamları peşlerindeyken Mûsâ'nın asâsını denize vurması ve denizin yarılarak Mûsâ kavminin güvenle denizin diğer yakasına geçmesidir:

Deniz aldum 'aşâ ile
Göge agdum İşâ ile
Tûr tagında Mûsâ ile
Münâcâtda dura geldüm

Pîr Sultan Abdâl,38,8

Hız. Musâ'nın Allah ile konuştuğu ve ilâhî tecellîye mazhar olduğu Tûr Dağı da şiirlerde sıkça geçer. Mûsâ, kavmiyle konaklarken Tûr 'da bir ateş görür ve o ateşi almak için ayrılır. *Onun yanına geldiğinde kendisine "ey Mûsâ" diye seslenildi. "İyi bil ki ben, evet yalnız ben senin Râbbinim; artık pabuçlarını çıkar, çünkü şu anda kutsal vadide Tuvâ'dasın. Ben seni seçtim, şimdi vahyedilecek olana kulak ver (Tâhâ 20/10-12) âyetlerinde geçtiği üzere Allah'ın kelâmına mazhar olur.*

Ben obam içinde mekânda iken
Muhammedle bile mi 'râcda iken
Mûsâla toksan bin kelâmda iken
Toksan bin 'ilmi koydum abama

şah İsmail Hatâ'î,43,8

Mûsâ Râbbini görme arzusıyla Tûr'a gider.

Mûsâ tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de Râbbi onunla konuştuğunda o, "Rabbim! Bana görün; sana bakayım" dedi. Rabbi, "Sen beni asla görenmezsin. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin" buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince o dağı paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki; seni noksan sıfatlardan tenzîh ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim" (A'râf 7/143)

âyeti de Mûsâ'nın mazhar olduğu ilâhî tecelliyi anlatır.

Mûsâya tesellî göründi Tûrdan
Mest olup ‘eklini şaşırdı serdan
Ene'l-Hak sırrını aldım Mansûrdan
Mehebbet kemerin erkândan aldım
Şâh İsmail Hatâ’î,45,9

Günde bin kez Hakka şükür ederken
Veysel erenler katarın yederken
Mûsâ Hakkın dîdârına giderken
Hızır müşkilini anarken gördüm
Pîr Sultan Abdâl,39,2

Tecellî kıldı Mûsâ-veş vücûdun Kûh-i Tûr ‘undan
Nemâyî zâtının nûru tulû’ ideli cânımdan
Nemâyî,37,9

Mûsâ, ailesiyle birlikte iken gördüğü ateşin yanına gidince onun ağaç olduğunu anlar. Cenâb-ı Hakk’ın ağaç sûretinde tecellî ederek Mûsâ ile konuşması, Mûsâ’da sıfat tecellîsinin izhârıdır. (Pala 2003:138)

Zuhûr oldu şecerden nâr-ı Mûsâ
Nişânsız oldu peydâ her nişânda
Nâtıkî,36,9

Allah, Musa’ya kumaştan bir çadır (hayme) yapmasını ve iki tarafını ellişer iple bağlamasını emreder. Musa’ya, kıyamet gününde o haymeden on sekiz bin âleme hükmedeceği vadedilmiştir. (Usluer 2009:344) Misâlî’nin beyitinde, yukarıda açıkladığımız ağacın ateşi ve hayme mazmunları beraber kullanılmıştır. Aynı beyitte Hz. Mûsâ’ya verilen vadeye de telmih yapılmaktır. Allah, kavmine bildirmesi için şariat vermek üzere Mûsâ’yı Tûr Dağı’na çağırması, önce otuz gece sonra on gece daha ekleyerek toplam kırk gece ibadet etmesini istemiştir. Kırk gecelik sürenin sonunda tecellî vaki olmuştur. *Mûsâ ile otuz gece (için) sözleştik ve*

buna on gece daha ekledik; böylece rabbinin tayin ettiği vakit kırk geceyi buldu. Mûsâ kardeşi Hârûn'a dedi ki; "Kavmimin içinde benim yerime geç, onları ıslah et, bozguncuların yolunu izleme" (A'râf 7/142) âyeti bu hadiseyi anlatır:

Hayme-i mî 'ad u levh ma 'nâ-i nâr u şecer
Va 'de-i dîdâr u Sûr-ı Mûsâ-i 'İmrâniyam
Misâli,28,24

3.2.2.4.10. Nûh

Nûh, ömrünün uzunluğu ve tûfan hadisesi ile bilinen, Kur'ân'da adı geçen peygamberlerdendir. Kur'ân-ı Kerîm'e göre Hz. Nûh, Hak dini tebliğ ederek halkını Allah'a kulluk etmeye çağırmış, ancak kavmi onu dinlememiştir. Bunun üzerine Allah, ceza olarak tûfan musibetini gönderdiğini Nûh'a bildirerek ondan bir gemi yapmasını, kendisine inananlarla birlikte helâk olmaktan kurtulmasını söylemiştir. Nûh da inananlar ve her canlıdan birer çiftle gemiye binerek tûfandan kurtulmuştur. (Harman 2012:322) Devriyyelerde Nûh ve tûfan hadisesi, insanlığın tekâmülündeki tecellî silsilelerinden biri olarak yer alır:

Nûh Peygamber gibi gemiler çattım
İletip deryâyâ ummâna kattım
Yusuf ile bile kuyuda yattım
Yâkûb ile âh ü zardan gelirim
Kul Himmet,24,4

Kâf u nûn emrinde kıldım meskeni
Dile geldim nutkumu kân eyledim
Keştî-i Nûh ile gezdim serteser
Heft deryâda seyr-i ummân eyledim
Virânî,50,2

Sûfilere göre her Allah dostu insân-ı kâmil, insanları Nûh gibi kurtuluş gemisine çağırır. Bu vechesiyle Nûh, şiirlerde kâmil mürşidi temsil eder. Gemi mârifet bilgisi, tûfan ise insanı Allah'tan uzaklaştırarak onu helâke götüren dünyevî alâkalardır. (Tenik 2015:431) Kâmil bir mürşidin rehberliğinde mârifet gemisine binen sâlik, mâsivâ tûfanından kurtulmuş olur:

Gördüm Nûhun gemisin girdim anın içine
Buldum anda necâtı korkmadım tûfânenen
İdris-i Muhtefî,18,14

Kaynadum tennûr-ı tende yeryüzin tutdum tamâm
Nûh'a fûlk ü ya'nî inkâr ehlinüñ tufânıyam
Misâlî,28,28

Ehl-i küfr ü şirki kıldum garka tûfân-ı vücûd
Keştî-i kilik-i kelâmum Nûha ihsân eyledüm
Muhîti,31,6

Nefslerinden zuhûr etdim yerde anın emri ile
Nûh kavmini gark eyleyen ol dem yagan bârân idim

Küfrün bilen her kim ise mugayyebât 'ayân olur
Altı ay Nûh'un gemisin ol gezdiren tûfân idim
Vâhib-i Ümmî,49;9,10

3.2.2.4.11. Süleymân

Kur'ân'da adı zikredilen Süleymân Peygamber, yeryüzünde kimsenin sahip olamayacağı makam ve saltanatın sahibi olmuştur. Hz. Süleymân, sadece madde âleminin hükümdârı değil mânâ âleminde mârifet makamının da sultânı olmuştur. Süleymân, devir yolculuğunda varlığın uğradığı tecellî mertebelerinden biridir:

Ma ‘rifet mülkine Süleymânâ
Mâlik oldum cihâne hâtem ile

Dukakin-zâde Ahmed,6, III/2

Aklım degil cismim degil rûhum bunu diyen sana
Ma ‘nâda Süleymân oldum cümleye hükm edip geldim
Vâhib-i Ümmî,48,31

Süleymân Dâvud’un yerine geçti. Dedi ki: Ey insanlar! Bize kuş dili öğretildi ve bize her şeyden gerektiği kadar verildi. Doğrusu bu apaçık bir lutuftur. (Neml 27/16) âyetinde belirtildiği üzere Süleymân peygambere Dâvûd peygambere olduğu gibi kuş dili öğretilmiştir. Kuş dili, âriflerin konuştuğu ledün ilmidir. Kuş dilini anlayanlar, ancak Hz. Süleymân gibi peygamberler ve ürûcunu tamamlayarak insân-ı kâmil mertebesine ulaşan âriflerdir:

Kuş dilin anladum hâtem elümde
Hem bugün bu mülke Süleymân geldüm
Muhyiddin Abdal,34,5

3.2.2.4.12. Yakûb

Hz. İbrâhîm’in torunu, İsrâiloğullarının atası olan peygamberdir. Hz. Yakûb, oğlu Hz. Yusûf’ tan ayrı düşünce yaşadığı ıstırap nedeniyle, klasik edebiyatımızda gam ve hüznün sembolü sayılmıştır. Ayrıca ayrılık acısına gösterdiği sabrı ile örnektir. Şiirlerde çoğu zaman Yusûf ile birlikte anılır. (Uzun 2013:276)

Nûh Peygamber gibi gemiler çattım
İletip deryâya ummâna kattım
Yusuf ile bile kuyuda yattım
Yâkûb ile âh ü zardan gelirim
Kul Himmet,24,4

Gâh Ya‘kûb-ı hazînem geh birâder gürg-ile
Gâh Mısır’ u pâdişâhı Yûsuf-ı Ken‘ânıyam
Misâli,28,12

Yakûb’ un Yûsuf’ a Ken’an’ da kavuşmasıyla ayrılık ıstırabının ortadan kalkması
gibi, ürûcu tamamlayıp Hakk’la vasıl olan sâlik de ayrılığı ref eder.

Cân irdi vuslata ref oldu firkat
Yakûbım Yûsuf-ı Ken‘ânı buldum
Muhyiddîn Abdal,35,4

3.2.2.4.13. Yûnus

Soy olarak Hz. İbrâhîm’ e dayanan ve Ninova şehrine peygamber olarak gönderilen Hz. Yûnus, halkını uyarmasına rağmen imân etmemeleri üzerine kavmine kızarak aralarından ayrılır. Ninova’dan ayrılırken bindiği geminin batma tehlikesi geçirmesi sebebiyle Hz. Yûnus’u, kendisinin de isteğiyle denize atarlar. Denize düşen Hz. Yûnus’u bir balık yutar. Yûnus’u balığın karnından kurtaran, pişmanlık içinde tövbe ederek Allah’a sığınması olmuştur. Hz. Yûnus’un gemide yaşadıkları, tasavvuftaki havf (korku) hâlini; kendini denize bırakması, teslimiyeti; balığın karnındaki durumu ise, mi’rac ve kurbet anını remzeder. (Kabakçılı 2011:377)

Yûnusla ‘ummâna taldum
Kırk gün balık içre kaldum
Dâvûdla demürce oldum
Örse çekiç ura geldüm
Pîr Sultan Abdâl,38,3

2.4.14. Yûsuf

Hz. Yûsuf, İsrâiloğullarına gönderilen peygamberlerdendir. Filistin’de Hz. Yakûb’un oğlu olarak dünyaya gelen Hz. Yusuf ile ilgili Kur’ân’da ve

menkıbelerde birçok kıssa olup sûfî şairlerce bu kıssalara sıkça telmih yapılmakta, metaforları kullanılmaktadır. Devriyye metinlerinde Hz. Yûsuf, tecellî mertebesi olmasının yanı sıra kıssalardan kaynaklı metaforlarla da anılmaktadır.

Hz. Yûsuf ile ilgili en bilindik kıssalardan bir tanesi, Yûsuf'un kardeşleri tarafından kuyuya atılmasıdır. Bu hadise, Kur'ân-ı Kerîm'deki Yûsuf sûresinde ayrıntılı olarak anlatılır. Tasavvufî yoruma göre kuyu, ruhun tecellî ettiği bedendir. Yûsuf da rûhu temsil etmektedir. Seyr ü sülûk'taki gibi vücuttan rûha doğru yapılan yolculuğun remzi, Yûsuf'un kuyusudur. (Ögke 2018:89, Tatcı 1990:109)

Nûh Peygamber gibi gemiler çattım
İletip deryâyâ ummâna kattım
Yusuf ile bile kuyuda yattım
Yâkûb ile âh ü zardan gelirim

Kul Himmet,24,4

Hz. Yâkub'un en değer verdiği oğlu iken kendisini kıskanan kardeşlerince kuyuya atılan ve kurt tarafından parçalandığı söylenen Yûsuf, kuyudan kurtulur ve yaşadığı hadiseler silsilesinden sonra Mısır'a padişah olur. Yûsuf'un bedende hapisten kurtuluşu ve her biri birer merhale olan yaşadıklarından sonra sultan oluşu, salikin nefis mertebelerinden geçerek sülûk sonunda insân-ı kâmil mertebesine ulaşmasının sembolüdür:

Gâh Ya'kûb-ı hazînem geh birâder gürg-ile
Gâh Mısır' u pâdişâhı Yûsuf-ı Ken'ânıyam

Misâlî,28,12

Yûsuf kıssasının sonunda Yakûb'un Yûsuf'a kavuşması, sevgiliye kavuşmadır. Âşık, sevgili olan Hakk'a vuslat eder:

Cân irdi vuslata ref oldu firkat
Yakûbım Yûsuf-ı Ken'ânı buldum

Muhyiddîn Abdal,35,4

3.2.2.4.15. Zekerıyyâ

Hz. Dâvûd ve Hz. Süleymân soyundan gelen Zekerıyyâ Peygamber, Kur'ân'da hayırlı işlere koşan, namaz kılan ve Hz. Meryem'i koruyan kişi olarak geçer. Oğlu Yahyâ'nın idam edilmesinden sonra yaşadığı bölgeden kaçarak bir ağacın kovuğuna saklanan Hz. Zekerıyyâ, yerini fark eden düşmanlarının ağacı keserek ikiye bölmesi neticesi şehid edilir. (Aydın 2013:210-211)

Zâhir olan Zekerıyyâ bâtınımda oldu bana
Ol dost için düşmânıma depemi dildirip geldim
Vâhib-i Ümmî,48,32

3.2.2.5.Âyetler, Sûreler

Çalışmamızın konusunu oluşturan 16.yüzyıl devriyelerindeki âyet ve sûreler, metinlerde yer alırken şairlerce en çok nâkıs iktibas tercih edilmektedir.

3.2.2.5.1. Ahsen-i Takvîm

Ahsen-i takvîm, en güzel kıvamda anlamına gelmekte olup *Şüphesiz biz insanı en güzel biçimde yaratmışızdır* (Tîn 95/4) âyetinde geçmektedir. Ahsen-i takvîm üzere yaratılan insan, nüzûl ile süflî âleme geldiğinde esfel-i safilîn mertebesine inmiş olur. Yaratılıştaki Ahsen-i takvîm seviyesine çıkabilmek için urûcu tamamlayarak perdelerinden kurtulması gerekir:

‘İşk-ı cānān ile ben çün kim ezelden hem-demem
Ahsen-i takvîm benüm şânumda geldi ekremem
Mazhar-ı zât u sıfâtam ya ‘nî ism-i a ‘zamam
Ben ki dervîş ü fakîrem pâdişâh-ı ‘âlemem
Rûh-ı bî-rengem egerçi rûha gelmiş âdemem
Usûlî,47, I

Âhsen-i takvim buyurdu yazdı didi zâtına
Kâf ve'l-Kur'ân budur sad harf on dört pâreden
Virânî,52,14

3.2.2.5.2. Fâtiha Sûresi

Hz. Ali'nin *Allah'ın tüm sırları semâvî kitaplardadır. Semâvî kitaplarda ne varsa Kur'an'da, Kur'an'da ne varsa Fatiha'dadır...*sözündeki Fâtiha sûresinin ilâhî sırrı içerdğine ilişkin ifâde, Virânî' nin beyitinde yer almaktadır:

Gönlümdekin bildürdüler mümkünâta gönderdiler
Fâtiha'yı gösterdiler ol sırra ben düşüp geldim
Virânî,48,7

3.2.2.5.3. Fe-basaruke hadîd

Sen bu konuda tam bir gaflet içindeydin, artık gözünden perdeni kaldırdık, şimdi gözün keskindir (Kâf 50/22) âyetindeki “şimdi gözün keskindir” olarak Türkçeye tercüme edilen *Fe-basaruke hadîd* lâfzı, Garîkî'nin devriyyesinde yer alır:

Fe-basaruke hadîd vasf-ı nazar durur bu
Bunca pelâs içre fark eyle gör ki sultân
Garîkî,11,2

3.2.2.5.4. Fe'l-yenzur ilâ âsâr

Allah'ın rahmetinin eserlerine bak! Yeryüzünü ölümünden sonra nasıl diriltiyor. Şüphe yok ki O, ölüleri de elbette diriltecektir. O, her şeye hakkıyla gücü yetendir (Rûm 30/50) âyeti, Garîkî'nin devriyyesinde, “Allah'ın rahmetinin eserlerine bak” anlamında *Fe'l-yenzur ilâ âsâr* nâkıs iktibasıyla geçer:

Vahdetünden kesrete geldün sıfâtun seyrine
Çünkü *fe'l-yenzur ilâ âsâr* görgil her biri
Garîkî,12,3

3.2.2.5.5. Fî eyyi sûret mâ şâ rakkebek

Garîkî, *Fî eyyi sûret mâ şâ rakkebek* (İnfîtâr 82/8) “terkibini (insanın) dilediği gibi yaptı” meâlindeki âyeti tam iktibas olarak alır:

Kavl-i Hak *fî-eyyi sûret* okı *mâ şâ rakkebek*
Gam degül her nice haşr iderse kim virmez hâlel
Garîkî,9,6

3.2.2.5.6. Kerremnâ

Vâhib-i Ümmî, *Andolsun, biz Âdemoğluna şan, şeref ve nimetler verdik; onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel güzel rızıklar verdik ve onları yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık* (İsrâ 17/70) âyetindeki “şerefli kıldık” ibaresini, *keremnâ* nâkıs iktibasıyla kullanır. İnsanın eşref-i mahlûkat olarak yaratılışına işaret eder:

Âdeme *kerremnâ* dedi bu ma ‘nâda mevcûddur ol
Lâ demedim ol tevhîde emre sücûd edip geldim
Vâhib-i Ümmî,48,20

3.2.2.5.7. Kün-fe-kân

Tasavvuf edebiyatı metinlerinde ilâhî tecellîler, yoktan var etme fiilleri anlatılmak istendiğinde kullanılan *kün*, *kün-fe-kân* lafzı, Kur’ân da *O, göklerin ve yerin eşsiz - örneksiz yaratıcısıdır; bir şeyin olmasını dilediğinde ona “ol!” der, hemen oluverir* (Bakara 2/117) âyeti ile Âl-i İmrân 3/47, Âli İmrân, 3/59, En’âm 6/73, Nahl 16/40,

Furkân 25/7, Yâsîn, 36/82; Mü'min 40/68 âyetlerinde geçen “Ol” mealindeki hitaptır.

İncelediğimiz dönem devriyyelerinde, yaratılışın “ol!” emri ile başladığını anlatmak için mezkûr âyetlerde geçen *Kün*, *Kün-fe-kân* ifâdelerinin nâkıs iktibasla kullanıldığını görüyoruz. Devriyye metinlerindeki “Kün” ıstılahı ile ilgili, Devir Nazariyesine İlişkin Kavramlar bölümünde teferruatlı açıklama yapmış bulunmaktayız.

Geçüp Vâhid vahîdinden

Ne nefs-i küll ne ‘akl-ı küll

İrişdüm ‘ilmine anun

Bu *kün fe-kâna* bakmadum

Kaygusuz Vizeli Alâeddin,19,3

Hayât-ı *kün-fe-kân* sensin senünle kâ’im olmuşdur

Ceseddür cümle-i ‘âlem seni rûh-ı revân buldum

Misâlî,30,2

‘Unsurda zuhûr-ı *kâf u nûnum*

Terkîb-i cihât ile göründüm

Muhîfî,31,2

Bugün gün *kün fe-kânla*

Karıştım ol cihânla

Ben aşk ile ve cânla

Dört unsurdan gelmişim

Muhyiddîn Abdal,33,2

Ben ol anka-yi lâhûtum ki Kâf-ı lâ-mekânımdan

Göründüm gizli genç iken ezelden *kün fe-kânımdan*

Nemâyî,37,1

*Kâf nûn emrine geldik sözümüz ey bu'l- fazl
İkisin dahi bir mürekkebe eyledi çâr-pâreden
Virânî,52,11*

3.2.2.5.8. Len Terânî

*Musa tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de Rabbi onunla konuşunca
"Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim!" dedi. (Rabbi) "Sen beni
asla göremezsın. Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirsen de beni
göreceksın" buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti.
Musa da baygın düştü. Ayılınca dedi ki: Seni noksan sıfatlardan tenzih
ederim, sana tevbe ettim. Ben inananların ilkiyim (A'râf 7/143) âyetindeki*

"bana (kendini) göster" lafzı, *len terânî nâkıs* iktibasıyla Nâtıkî'nin devriyyesinde kullanılmıştır. Mezkûr âyet, Zât tecellîsine mazhar olmak isteyen Musâ'da ikiliğin kalkması gerektiğini anlatır:

*'Ayân oldu rumûz-ı men terânî
Niçün kalmışsın ey ebleh gümânda
Nâtıkî,36,10*

3.2.2.5.9. Urvetü'l-vüskâ

*Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları
reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her
şeyi işitir ve bilir. (Bakara 2/256) âyetindeki "sağlam kulp" ifâdesi, Urvetü'l-vüskâ
nâkıs iktibasıyla Nâtıkî'nin devriyyesinde geçer. Âlemdeki mânâyı anlamak için
Allah'ın ipine tutunmak gerekir:*

*Âlem-i ma'nâ yüzünün ma'nâsını anlar mısın
Urvetü'l-vüskâ ipini gerdânıma takıp geldim
Nâtıkî,48,22*

3.2.2.5.10. Ve yebka vechu rabbike

Azamet ve kerem sahibi Râbbinin zâtı bâki kalır (Rahmân 55/27) âyetinde geçen “Râbbinin zâtı bâki kalır” meâlindeki *Ve yebkâ vechu rabbike* nâkıs iktibası, Misâlî’nin devriyyesinde yer almaktadır:

Ve yebka vechu rabbike buyurur Yezdân-ı Kur’ân’da
Hakikat hüsn-i didârundan özge cümle fân buldum
Misâlî,30,11

3.2.2.5.11. Veccehtu vechi

Ben, hanîf olarak yüzümü, gökleri ve yeri yaratan Allah’a çevirdim. Ben, müşriklerden değilim (En’am 6/79) âyetindeki “yüzümü döndürdüm” ifâdesi, *veccehtu vechi* nâkıs iktibasıyla Muhîfî’nin şiirine alınmıştır:

Her kim irdi âyet-i *veccehtu vechi* sırrına
Âteşi ana Halîl-âsâ gülistân eyledüm
Muhîfî,31,7

3.2.2.6. Hadisler

Hadisler, devir nazariyesinin en önemli dayanaklarındanır. Devir nazariyesinin alt yapısını oluşturan özellikle kudsî hadisler, devriyyelerde sıklıkla yer alır.

3.2.2.6.1. Âdem Çamur İken Ben Nebî İdim

Ben nebi iken, Âdem su ile çamur arasındaydı. (Aclûnî, Keşfü’l Hafâ, II/169) hadisi, devir kuramında taşıdığı önem hasebiyle devriyyelerde çokça karşımıza çıkmaktadır. Gizli bir hazine olan ve bilinmeyi murad eden Cenâb-ı Hak, kendi nûrundan izhar etmek sûretiyle ilk olarak Hazret-i Muhammed’in nûrunu yaratmıştır. İlk yaratılan Hakikat-i Muhammediyye denen nûr, Hazret-i

Peygamber'in hakikatidir ve âlemlerin oluş sebebidir. Diğer tüm varlıklar bu nûrdan zuhûr etmiştir. Âdem'in çamurdan bedeninin yaratılması çok sonra, Nûr-i Muhammedî'nin mertebelerde tecellîleri neticesi olmuştur:

Hak Teâlâ kudretten ne yarattı
İnsânın neslini kurmazdan evvel
Ahmedi ne sûretinde yarattı
Âdem sûretine girmezden evvel
Kul Himmet,21,1

Şu fenâ mülkine gelüp giderken
Sarvân olup bin bir katar yederken
Yogurup çamurum balçık ederken
Şecerümle su taşıdum Âdeme
Şah İsmail Hatâ'î,42,2

3.2.2.6.2. Küntü Kenzen Mahfiyyen

Devriyye metinlerinin en önemli unsurlarından *Küntü Kenzen Mahfiyyen*, *Küntü Kenz* veya *Kenz-i Mahfî* olarak da geçen *Ben bir gizli hazine idim, bilinmekliği istedim de insanı yarattım*. (Aclûnî, Keşfü'l Hafâ, II/132) kudsî hadisi, Hakk'ın âlemi yaratma sebebini açıklamaktadır. Sahîh hadis kitaplarında yer almaması sebebiyle, kimi zâhir uleması tarafından kabul edilmeyen *Kenz-i mahfî* hadisinin mânâsını, sûfiler *Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım* (Zâriyât 51/56) âyetinde bulmaktadır. Her ne kadar hadiste idim kipi geçmekteyse de Cenâb-ı Hakk'ın gizli hazine oluşu, zaman ve mekâna tabî olmaksızın devam etmekte, yaratması ve mahlûkât tarafından bilinip sevilmesi sürüp gitmektedir. (Ögke 2004:10-18)

Hakk'ın kenz-i mahfî oluşu, ahadiyet mertebesindeki Zât'ı anlatır. Henüz hiçbir taayyünün olmadığı makamdır. Taayyünlerle âlemde zuhûr ettikçe, gizli olan hazine ayân olur:

Gizlenüb *Küntü kenz* olan
Âleme pertevin salan
Ayn olub beyâna gelen
Ben ol nûr-ı Rahmânîyim

Kaygusuz Vizeli Alâeddin,20,2

Âlem-i bâtında ya‘nî *kenz-i mahfî* idi zât
Hırka giydi çâr ‘unsurdan olup sûret-nümâ
Misâlî,29,2

Âdem’de sûret bulan varlık, Hakk’ın gizli hazine olan cevherini içinde saklar:

Şekl-i Âdemde ‘ıyân olmaga nutk u ruh olup
Küntü kenzün gevherin hak içre pinhân eyledüm
Muhîî,31,5

Devri tamamlayan insân-ı kâmilin varacağı mertebe, Küntü kenz sırrını ihtiva eden
“ev ednâ” makamıdır:

Küntü kenzin kenziyim ismim dahi Vîrânîdir
Ol sebebdan fakr ile ednâya yoldaş olmuşam
Virânî,53,13

3.2.2.6.3. Lebbeyk

Resûlullah, hâc ibadetinin erkânını ashabına sözlü ve fiilî olarak anlatmıştır. Hz. Peygamber, hâccın ikinci günü Beyda düzlüğüne çıktığı vakit, etrafındaki birçok insan arasında telbiye getirmeye başlamıştır: *Lebbeyk Allahümme lebbeyk. Lebbeyke lâ şerike leke lebbeyk. İnne’l hamde ve’n ni’mete leke ve’l mük. Lâ şerike lek.* (Mânâsı: Allah’ım davetine isteyerek uydum, emrine âmâdeyim. Eşin ve ortağın yoktur. Sana yöneldim. Hamd senin, nimet senin, mülk de senindir. Eşin ve

ortağın yoktur.) Etrafindaki kalabalık sahabe topluluğu da onunla birlikte aynı şekilde telbiye getirmiştir. (Yüksel 2017:39)

Vâhib-i Ümmî, aynı sahneyi âlem-i ervâh'ta tasavvur eder:

Muhammed ümmetim dedi cümle ervâh *lebbeyk* dedi
Ol hitâbda ben de bile sâfî nûrdan insân idim
Vâhib-i Ümmî,48,6

3.2.2.7.Âhirete İlişkin Muhteva

3.2.2.7.1. Cennet-Cehennem

Cennet, urûcun sonunda varılacak bir âhîret yurdudur. Kul Himmet ve Muhîti'nin devriyyelerinde sekiz cennet olduğu ifade edilir:

Üştür-i sûfâr sûzundan geçer dem-âsumân
Feth olup girdüm sekiz cenneti seyrân eyledüm
Muhîti,31,3

Çekilip giderken mîraç yolunda
Rast gelip de sekiz uçmak ilinde
Cennet evlerinde elma dalında
Fatma Ana idi dar çeken bacı
Kul Himmet,23,3

Tüm insanlar aynı nûrdan bir parça olsa da Allah tecellîsi ile kimini ayne'l yakîn sahibi kılarak cennetine alır kimini de cehennem ehli kılar:

İkisi ehl-i cennet eyledi 'ayne'l yakîn
İkisini dahi cehennem ehli kıldı nârdan
Virânî,52,12

Cennet ve cehennem ile bu âhiret mekânlarına ilişkin unsurlar, Cenâb-ı Hakk'ın tecellileridir. Aynı kaynaktan gelen bu tecellilerin farklılığı, zuhûr noktasındadır:

Hem cahîm hem cehennem ehlinün nârı benem
Hem şerâb-ı kevserüm hem ravzâ-yı rıdvânıyam
Misâlî,28,30

3.2.2.7.2. Mîzân

Tartı, terazi anlamına gelen “mîzân”, dinî anlamda kıyamet gününde günah ve sevapları değerlendiren ölçü mânâsındadır.

Muhîtî beyitinde, harfin yani varlığa gelişin sesi olmakla varlığın nüzûle başladığını, mizân gününün hesabını vermek üzere insan mertebesine geldiğini ifâde etmektedir:

Kürsî-i dendân-ı ‘arş-ı vechden kıldum nüzûl
Savt u harf olup hisâb-ı rûz-ı mîzân eyledüm
Muhîtî,31,2

Şah İsmâîl, günâhların ezelde bilindiğini; başka deyişle insanın cismânî varlığı mülk âlemine sonradan gelse ve âmeller sonradan gerçekleşse de insana dair her hakîkatte olduğu gibi âmellerinin de ezelde Hak tarafından takdir edildiğini belirtiyor. Bu anlamda kıyamet gününde görülecek hesap, esasen ezelde görülmüştür:

Ezelden bu mülke gelmiş gitmişim
Günâhımı bir mizanda tartmışım
Bir yolcuyum bin bir handa yatmışım
Konağımız kandil handan ezelden
Şâh İsmail Hatâî,43,3

3.2.2.8. İbadetlere İlişkin Muhteva

3.2.2.8.1.Hâc

İslâm'ın beş şartından olan hâc ibadeti, Mekke'de bulunan Kâbe'ye yapılan ziyaretir.

Hakk'ın tecelîsi, kimi zaman Kâbeye ulaşip tüm unsurları ile Hâc ibadetini yerine getirme yönünde zahîr olur:

Merve Hakkı Safâda seyr iderem

Hâciyam Ka'be ile zemzem ile

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, III/4

Hak gönle yerleşip mesken tutunca, hakîkate, tevhid sırrına kolayca ulaşır. Adeta günde bin kez hâc yapılır:

Beyt-i ma'mûr içre mesken tutalı

Ey Yemînî günde bin hâcc eyledim

Yeminî,54,5

3.2.2.8.2. Namaz, Salât

İslâm'ın beş şartından biri olan namaz, Kur'ân-ı Kerîm'de “salât” olarak geçmektedir. Hazret-i Peygamber'in mi'racı esnasında, namaz ibadeti Müslümanlara farz olunmuştur:

Mü'minler bulurlar oddan nicâtı

Budur mü'minlerün elde berâtı

Mi'râcdan endirdi sôm ü selâtı [savm u salâtı]

Hak bilür hezret-i sultandan aldım

Şâh İsmail Hatâ'î,45,10

Allah’a yaklaşmanın başlıca yolu olan namaz, müminin mi’racı addedilmiştir:

Yol bulmag için ‘urûca tâlib
A ‘dâd-ı salât ile göründüm
Muhîti,32,6

Ûrûcu tamamlamak için öncelikle zühd ve ibadet ehli olmak gerekir. Sâlik, daimî olarak zikir ve salâtta bulunmalıdır:

Zühd ü tâ‘at elümdedür şeyhüm
Zâkirem zikr ile salât ileyem
Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, II/6

Namaz kılmadan önce abdest alınır:

Mâşuklu derdine dermân bulundu
Âşığın isbâtı nedir bilindi
Abdest alıp iki rek’at kılındı
Ol namazda makbûl olan kân nedir
Kul Himmet,22,9

Hurûfîler, 28 ve 32 ilâhî kelimenin zuhûru olan insan ile namaz arasında irtibat kurmuştur. Bir günlük farz namazının rekat sayısı 17, seferde 11 ve cumada 15 tir. Günlük rekat sayısı 17 ile seferdeki rekat sayısı toplamı 28; günlük rekat sayısı ile cumadaki rekat sayısı toplamı ise 32 eder. (Aslan 2019:215) Arşî de, dört unsur ve üç mevâlid mertebesini geçen insanın, farz namazı rekatleri ile insan olduğunu söylemektedir:

Dört ‘unsur u üç mevâlid içre
On yedi kere salâta geldüm
Arşî,3,6

3.2.2.8.3. Oruç

İslâm'ın şartlarından olan oruç, insanın ibadet maksadıyla, belli bir süre boyunca yeme, içme ve cinsellikten kendini uzak tutmasıdır.

Şah İsmail, oruç ibadetinin urûcun son mertebesi ile olan alâkasını belirtir:

Mü'minler bulurlar oddan nicâtı
Budur mü'minlerün elde berâtı
Mi'râcdan endirdi sôm ü selâtı [savm u salâtı]
Hak bilür hezret-i sultandan aldım
Şâh İsmail Hatâ'î,45,10

3.2.2.8.4. Zikir

Dinî literatürde, Allah'ı anmak ve unutmamak sûretiyle gafletten kurtuluş anlamında kullanılan zikir; dil, kalp veya her ikisi ile yapılabilir. (Öngören 2013:409) Urûca yönelen sâlik, menzile varmak için, zikir ehli olmalıdır:

Zühd ü tâ'at elümdedür şeyhüm
Zâkirem zikr ile salât ileyem
Dukakin-zâde Ahmed Bey 6, II/6

Hakkı bilüp rûz u şeb hamd iyleyen şâkir benem
İsm-i hakkı dilde tekrâr iyleyen zâkir benem
Mehemmed,27,1.

3.2.2.9. İslâm İnanişındaki Varlıklar, Kutsal Şahsiyetler

3.2.2.9.1. Ashâb-ı Kehf

Ashâb-ı Kehf kıssası, Kur'ân-ı Kerîm'in Kehf sûresinde ayrıntılı olarak anlatılmaktadır:

Yoksa sen, bizim âyetlerimizden olan Ashâb-ı Kehf ve Rakîm'i mi şaşırtıcı buldun? O gençler mağaraya sığınmışlar "Rabbimiz bize katından rahmet gönder ve biz içinde bulunduğumuz durumdan bir çıkış yolu göster!" demişlerdi. Bunun üzerine biz de onları o mağarada yıllarca derin bir uykuya daldırdık. Sonra da iki gruptan hangisini, kaldıkları müddeti daha iyi hesap edip değerlendireceğini ortaya koyalım diye onları uyandırdık. Biz sana onların başına geçenleri gerçeğe uygun olarak anlatıyoruz. Hakikaten onlar Râblerine inanmış gençlerdi; biz de onların doğru yolda yürüyüşlerine katkıda bulunduk.(Sonra gelenler) bilmedikleri konuda karanlığa taş atar gibi tahminler yürüterek, "Onlar üç kişidir, dördüncüleri de köpekleridir" diyecekler; "Beş kişidir, altıncıları köpekleridir" diyecekler; "Onlar yedi kişidir, sekizincisi köpekleridir" diyecekler. De ki: "Onların sayısını rabbim daha iyi bilir....Onlar mağaralarında üç yüzyıl kaldılar ,buna dokuz yıl da ilâve ettiler (Kehf 18/9-13,22,25)

Sûfîler, Ashâb-ı Kehf kıssası üzerinde çokça durmuşlardır. Kuşeyrî başta olmak üzere tasavvuf âlimleri, Ashâb-ı Kehf'i fütüvvet ehli olarak tanımlar. İşârî tefsirlerde ise Dakyanus'tan kaçarak mağaraya sığınan gençler, Allah aşkıyla O'na kaçan ve halvet mağarasına sığınan ehlullah; fütüvvet ehli mârifet sahipleri olarak tasvir edilmişlerdir. (Namlı 2013:23-29) Arşî, beyitinde mezkûr kıssaya telmih yaparak insân-ı kâmil olan ehlullah'ın yolunu anlatır:

Yedi çille çıkardum Kehfden Ashâb-ı Kehf ile

Tokuz a' dâdı üç yüz üzre ezdâd olmadın evvel

Arşî,2,4

3.2.2.9.2. Burâk

Kur'ân-ı Kerîm'de İsrâ suresinin 1.âyetinde anlatılan Hz. Muhammed'in mi'rac hadisesinde, Peygamber'in Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya nasıl gittiğine dair herhangi bir ibâre yer almaz. Hazret-i Peygamber bahsedilen yolculuğun Burâk ile gerçekleştiğini bir hadis-i şerifinde şöyle anlatır:

Bundan sonra katırdan küçük ve merkepten büyük, beyaz renkte "Burak" isminde bir hayvana bindirildim. Bu hayvan, her adımını gözüün görebildiği son noktaya atıyordu. Bir anda Mescid-i Aksa' ya geldik. Cebrâîl, Burâk'ı bütün peygamberlerin bineklerini bağladıkları bir halkaya bağladı. (Buharî, Salat,8)

Cennet hayvanlarından olan ve şimşek gibi hızla hareket edebilen Burâk'ın, diğer peygamberlere de hizmet ettiği söylenir. Hz. İbrâhîm Kâbe'ye Burâk'la gitmiştir. Tasavvuf âlimleri, mi'rac hadisesi ekseninde Burâk' a ıstılah olarak özel önem vermişlerdir. Burâk tasavvufta aşkı sembolize eder. Zîra aşk, sâlikî Burak gibi hızla Allah'a ulaştırır. (Cebecioğlu 1997:41, Kara 2015: 31)

Pîr Sultan Abdâl, Burâk olup ölümsüzlüğe kavuştuğunu söylediği dörtlüğünde; erenlerin vardığı Hakikat-i Muhammediyye mertebesine ulaşarak kudret nûrunu müşahede ettiğini anlatır:

Seyrân ettim erenlerin demini
Kudret kandîlini yanarken gördüm
Burâk olup içtim âb-u hayât' tan
Hazret-i Peygamberi kanarken gördüm
Pîr Sultan Abdâl,39,1

3.2.2.9.3. Deccâl

Deccâl, kıyamete yakın ortaya çıkan ve insanları aldatarak Hak yolundan uzaklaştıran bir yaratıktır. İslâmiyet dışında diğer dinlerde de kıyamete yakın böyle bir varlığın ortaya çıkacağına dair inanışlar vardır. Deccâl ile ilgili olarak Kur'ân'da herhangi bir ibare yer almasa da hadislerde çok sayıda anlatım mevcuttur.

Sûfîler, Deccâl'in ortaya çıkışını akl-ı me'âşın, kibir ve rablık iddialarının ortaya çıkışı olarak düşünürler, Ayrıca Deccâl, nefsin başkaldırması olarak da yorumlanmaktadır. Rûhullah olan ve hakkı temsil eden Hz. İsâ, yeryüzüne indiğinde yani hak belirdiğinde batıl olan ortadan kalkacaktır. (Şimşek 2007:133-135)

Mûsâ' yam Fir'avnla destümde ejderdür 'asâ
'İsây'am alan Deccâl'ün tîg-i bürrânıyam
Misâlî,28,16

3.2.2.9.4. Evliyâ

Arapça olan “velî kelimesinin çoğulu olan evliyâ, dostlar anlamına gelir. Velî; ömrü boyunca nefsi ile mücadele etmiş, şeriata bağlı ve takva sahibi, yalnızken ve insanlar arasında davranışları aynı olan, iç ve dış birliğine ulaşmış, her daîm tevhid üzere olan Allah dostudur. (Cebecioğlu 1997: 77) Devir nazariyesi ekseninde ise evliyâ, insanlıktan insân-ı kâmil mertebesine yükselerek kavs-i urûc’taki yolculuğunu tamamlamış, Hak ile vuslata erenlerdir. Evliyâ, her şeyin ondan yaratıldığı nûr olan Hakikat-i Muhammediye mertebesine yükselmiştir. Bu mertebe, cümle nebinin de mertebesi olduğundan evliyâ ve enbiyâ aynı menzildendir:

Ben kiblemi kiblem beni bilüpdür
Evliyâ enbiyâ andan olupdur
Ben bilürem anam benden gelüpdür
Ol vakitte nikâh kıydum babama
Şah İsmail Hatâ’î,43,6

Hakkın lutf u ‘inâyeti dilimde bu söylediğim
Enbiyânın evliyânın menziline erip geldim
Vâhib-i Ümmî,48,11

Enbiyâdan evliyâ kim aynı değil gayrı değil
Anın ile koyun güden Mûsâ ile çoban idim
Vâhib-i Ümmî,49,11

Virânî sözleri gevherler pîri
Dost elinden içtim âb-ı kevseri
Evliyâ enbiyâ Hakkın mürseli
Yüz sürüben Şah-ı Merdana erişti
Virânî,51,5

Hakikat ve aşk bilgisi evliyâdan alınır:

Evliyânın sakkâsıym kandırırın susuzları
Aşk nehrinin bunarından kırbamı doldurup geldim
Vâhib-i Ümmî,48,34

Gel ey Hak mûteberi
Gitsin gönül hubâri
Ben bu tahkîk haberi
Evliyâdan almışım

Muhyiddîn Abdal,33,7

Zât mertebesinde bi'l kuvve olarak bulunan cevherin bi'l fiil hale gelerek yaptığı yolculuk, insân-ı kâmil mertebesine gelene kadar devam eder:

Men gûlâm-ı Haydaram İlyâya yoldaş olmuşam
Zât-ı bi'l-kuvve iken evliyâyâ yoldaş olmuşam
Virânî,53,1

3.2.2.9.5. Hızır

Hızır, Hz. İlyas ile birlikte ölümsüzlük suyunu bularak içtiği için kıyamete kadar yaşayacağına inanılan ve Hz. Mûsâ' ya mürşitlik eden kutsal bir kişidir. Velî mi yoksa peygamber mi olduğu tartışmalıdır. (Cebecioğlu 1997:119) Halk kültüründe ve tasavvuf inanişinde Hızır önemli yer tutar.

Ezelî ve ebedî hayâta kavuşarak ölümsüz olan ve hem şehâdet hem gayb âleminde bulunan Hızır'a, Allah tarafından ledün ilmi verilmiştir:

.

Ezelden tâ ebed hayyım iki âlemde Hızır oldum
Maâni dürrüdür buldum ledün ilmini şânımdan
Nemâyî,37,5

Hızır'la ilgili önemli kıssalar bulunur ki bu kıssalardan tasavvuf âlimleri de çıkarımlar yapmıştır. Kur'ân-ı Kerim'in Kehf sûresinde geçen Hızır'ın Hz. Mûsâ ile olan yolculuğu, en yaygın olarak bilinen Hızır kıssalarındandır. Mûsâ Hızır'la yolculuk etmek ister. Hızır da kendisi ile yolculuğun zor olduğunu söyleyerek Mûsâ'yı uyarır. Mûsâ birlikte yolculuk etme isteğinde ısrarcı olur. Ancak yol boyunca Hızır'ın yaptığı, dünyevî akılla kabul edilemeyecek işlere Mûsâ her seferinde şaşırır, tepki gösterir. Kıssanın sonunda, görünen işlerin ardında yatan hikmet anlatılır. Bâtını görebilmek için ledün ilmi sahibi olmak gerekir. Hızır ve Mûsâ kıssasında yaşananlar; tasavvuftaki mürîd, mürşîd ilişkisini açıklar:

Günde bin kez Hakka şükür ederken
Veysel erenler katarın yederken
Mûsâ Hakkın didârına giderken
Hızır müşkilini anarken gördüm

Pîr Sultan Abdâl,38,2

Zulmet, âb-ı hayât, çeşme -i hayvan ve İskender; Hızır'la birlikte şiirlerde telmîhen ve metafor olarak sıklıkla kullanılmaktadır. Hızır, İskender ve İlyas'la birlikte âb-ı hâyâtı aramış; Hızır'ın pişirmek için çıkardığı ölü balık, yanında bulunan çeşmeye (çeşme-i hayvân, âb-ı hayât) düşerek canlanmış, İlyas ve Hızır bu suyu içerek ölümsüz hayata kavuşmuşlardır. (Kurnaz 1998:411) Âb-ı hayâtın bulunduğu yer, “zulmet” yani karanlıklar ülkesidir.

Gâh Dâr o Sikender mülket-i iklîm-i heft
Gâh zulmet Hızır ile geh çeşme-i hayvânıyam
Misâlî,28,13

Zulmetde kalana dest-gîrem
Hızram ki gâyet ile göründüm
Muhîti,32,3

Hızır ile ilgili anlatılan rivayetlerden biri de, önemli hocalardan Abdürrezzâk'ın meclisinde bulunan bir kimse ile Hızır'ın yaşadıklarına dairdir.* Kul Himmet devriyyesinde bu kıssaya telmih yapar:

Abdürrezzâk gibi Hızıra yettim
Selmân gibi eski dini terk ettim
Doksan bin küffârı Müslüman ettim
Tecellâ dağından Tûrdan gelirim

Kul Himmet,24,2

3.2.2.9.6. Şeytân

İnsânı saptırmaya çalışan kötü bir ruhanî varlık olan şeytân, Kur'ân'da birçok yerde iblis olarak da geçmektedir. Âdem yaratıldığında Allah, tüm meleklerinden Âdem'e secde etmelerini istemiş; ancak şeytan kendisinin ateşten, Âdem'in ise topraktan yaratıldığını söyleyerek kibirlenmiş, Allah'ın emrine karşı çıkmıştır. Hak Teâlâ şeytânı huzurundan kovmuş, ancak şeytân insanın ne kadar kötü varlık olduğunu göstermesi için kendisinden süre isteyince kıyamete kadar şeytâna mühlet vermiştir. Şeytân, cennetteki Âdem ve eşi Havva'yı aldatarak cennetten kovulmalarına neden olmuştur. Yeryüzündeki insanları da kıyamete kadar Hak'tan uzaklaştırmaya çalışmaktadır.

Şeytân, Âdem ve Havvâ'yı cennetten kovdurmak için önce cennet kapısındaki tâvus kuşu ve yılanı iknâ eder. Tavus kuşu ve yılan, Âdem ile Havvâyı kandırmak için şeytana yardımcı olurlar. Sonuç olarak tavus kuşu ve yılan da cennetten kovulur. Misâlî, mezkûr hikâyeyi dizelerine alarak her varlıkta ve her hadisede tecellî edenin Hak olduğunu anlatmak istemiştir:

* Hızır, Abdürrezzâk'ın ders verdiği meclise vardığında orada uyuklayan bir şahıs görür. Birkaç kez uyarmasına rağmen uyuyan şahıs aldırılmaz, en son ikâz ettiğinde şahıs gözlerini açar ve “Benimle uğraşma, biz dersimizi Abdürrezzâk'tan değil doğrudan Rezzâk'tan alıyoruz. Hem senin Hızır olduğunu söylersem buradan çıkamazsın” der. Şaşırان ve bu şahsın veli olduğunu anlayan Hızır, elindeki veliler listesinde şahsın adını göremeyince iyice hayrete düşer. Zât'ın kimliği hakkında Allah'a niyâz edince, Cenâb-ı Hakk “Senin elindeki, benim sevdiklerimin listesidir. Beni sevenlerin listesini bildirmedi. Bu kul beni sevenlerdendir.” der.

Âdemem Havvâ ile kim bahs-i Şeytân eyledüm
Cennetüm tâvusıyam hem mâr olup derbânıyam
Misâlî,28,27

Misâlî, diğerk bir dizesinde kovulmuş şeytân gibi helâke sürüklenenlerden olmamak için Allah'ın tüm isim ve sıfatlarının mazharı Âdem olmak gerektiğini belirtir:

Âdeme döndür Misâlvâr zinhâr yüzünü
K'olmayasın recm çün Şeytân zi-dergâh 'alâ
Misâlî,29,11.

Şeytân, kendisini üstün addeden zânnı ile kibir göstermiş, insana secde etmeyerek Allah'a itaatsizlik etmiştir. İnsanın şeytana özgü zân ve vesveselerden kurtulup melekler gibi Allah'ın emirlerine itaat etmesi gerekir ki tüm isim ve sıfatların mazharı hâline gelerek Hakk'ı bulabilsin:

Melek-veş yüzüne tutdum yüzümü zu 'm-ı Şeytân çün
Seni tâ mazhar-ı zât u sıfât-ı gaybdan buldum
Misâlî,30,8

3.2.2.9.7. Üçler, Yediler, Kırklar

Özellikle Alevî-Bektâşî inancında Ricâl'ül Gayb önemli yer tutar. Hz. Ali'den rivayetle gayb erenleri adı verilen ve Hazret-i Peygamber'in mirasçısı zamanın kutbu ve onun yardımcısı olan erenler, tabakalar halinde vazifelendirilmiştir. Birinci tabakada bulunan kutb'ül aktâb bir kişidir. Hakikat-i Muhammediyye'nin mirasçısı velîdir. Hazret-i Peygamber'in rûhuna ve oradan da Allah'a nazar eden makamdadır. İkinci tabakada, kutbun sağında ve solunda yer alan iki imâm bulunur. Sırasıyla üçler, beşler, yediler, kırklar ve üç yüzler olarak adlandırılan ve bu sayılarca miktarda velî, birbiri peşi sıra tabakalarda yer alır. Üstteki tabakada bir eren Hakk'a yürüyünce, alttaki onun yerini alır. Böylece Nûr-u velâyet kıyamete kadar devam eder. Erenler vafında kimse kalmayınca, bu sayılar yavaş yavaş

azalır. Kırklar, yediler, üçler hepsi Hakk’a yürüyüp, yerlerine yeryüzünden eklenecek kimse kalmayınca kıyamet kopacaktır. (Dedebaba 1999: II/153-156) Devriyyelerde, “üçler”, “yediler”, “kırklar” ifâdeleri ile insân-ı kâmil makamının anlatıldığını görüyoruz:

Kul Himmetim bir olalım er ile
Belki bizim kismetimiz verile
Üçler makâmında yediler ile
Kırkların olduğu yerden gelirim
Kul Himmet,24,5

“Kırklar” lafzı, Kul Hüseyin ve Kul Himmet’in karşılıklı soru yanıt şeklindeki devriyyelerinde, gayb erenleri inancı çerçevesinde geçmektedir:

Ârif ârif ile gönül katmadan
Hak Taalâ bu dünyâyı yapmadan
Selman dahi ol Kırklara yetmeden
Ya kim idi Kırklardaki duacı
Kul Hüseyin,25,3

Ârif ârif ile gönül katmadan
Kırklar ayân olup semâ' tutmadan
Selman dahi ol kırklara yetmeden
Ali idi kırklardaki duacı
Kul Himmet,23,2

3.2.2.10. Kutsal Yerler

3.2.2.10.1. Beyt-i Mukaddes

Mescid-i Aksâ olarak da bilinen ve Kudüs’te bulunan Beyt-i Mukaddes, Müslümanların en kutsal üç mescidinden biri ve ilk kıblesidir. İsrâ sûresinin ilk âyetinde, mi’rac yolculuğuna çıkan Hz. Peygamber’in ilk olarak Mescid-i Aksâ’ya

getirildiği belirtilmektedir. (Bozkurt 2004:268) İsmail Hakkı Bursevî, Rûh'ul Beyân tefsirinde yaptığı işârî yorumda Kalp makamını Mescid-i Haram (Kâbe) ile; Zât tecellîlerinin isabet olduğu rûh makamını ise Mescid-i Aksâ ile işaret buyurmaktadır. (Kara 2015:39) Mi'rac hadisesinde, Hazret-i Peygamber'in urûc rotası Beyt-i Mukaddes'ten başlar; yedi kat semâyı geçerek Sidretü'l Muntehâ'ya ulaşır. Beyt-i Mukaddes, metafizik âlemdeki Sidretü'l Muntehâ'ya karşılık gelir. Bu bağlamda Beyt-i Mukaddes, aynı zamanda Arş'tır. Ayrıca Beytullah, “cem” makamı iken Beyt-i Mukaddes “fark” makamı olarak düşünülmüştür. (Gündüzöz 2019:84-91)

Arşî, sülûkte çektiği çile ile Beyt-i Mukaddes makamı olan fark makamına ulaştığını; Allah'ın ahlâkıyla kemâl bularak, tüm isim ve sıfatların mazharı olan insan sıfatıyla geri döndüğünü anlatıyor:

Çekdüm yedi kırk çille ol beyt-i mukaddesde
Tekmil idüp ahlâkum insân oluban geldüm
Arşî,4,6

3.2.2.10.2. Kâbe

Mekke'de bulunan ve Allah'ın evi anlamında Beytullah adıyla da anılan Kâbe, Müslümanların kıblesidir. Tasavvufta Kâbe, insân-ı kâmil ve müminlerin kalbi/gönlüdür. Bu sebeple, sûfiler bir müminin gönlünü kırmayı, Allah'ın evini yıkmak olarak görürler. (Ögke 2018:186) Ayrıca Kâbe, ehadiyyet mertebesi olup “cem” hatta “cem'ul cem” makamıdır. (Gündüzöz 2019:74)

Kâbe (insân-ı kâmilin gönlü), Zât tecellîlerinin mahallidir. (Tatçı 1990:240)

Kâbe, müminlerin etrafında dönerek tavâf ettikleri ve Hâc ibadetini gerçekleştirdikleri yapıdır:

Merve Hakkı Safâda seyr iderem

Hâciyam Ka‘be ile zenzem ile

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, III/4

Yedinci kat semâda bulunan ve her gün yetmiş bin meleğin uğrayarak ibadet ettiği beytülma‘mûr’un (Küçük 1992:94,95) izdüşümsel olarak Mekke’deki Kâbe ile aynı hizada olduğu düşünülür. Kâbe, metafizik âlemdeki Beytülma‘mûr’un yeryüzündeki modelidir. Kâbe ve Beytülma‘mûr’un ehadiyyet mertebesi oluşu, Hâc ibadetini de ehadiyyetle ilgili kılar. (Gündüzöz 2019:91,99) Hâc ibadeti ile, “cem” ve “cem” ül cem makamı idrâk edilir. İnsân-ı kâmilin gönlü Zât tecellîlerinin mazharı olur:

Beyt-i ma‘mûr içre mesken tutalı

Ey Yemînî günde bin hâcc eyledim

Yeminî,54,5

3.2.2.10.3. Kâf Dağı

Ankâ’nın yuvasının bulunduğu ve yeryüzünü çepeçevre kuşattığına inanılan Kâf Dağı, sûfiler cihetinden insân-ı kâmilin vücûdu olarak telâkki edilmektedir. (Gölpınarlı 2018:214) Kâf Dağı; mârifeti bilen kalb, Muhammedî kalb metaforu olarak da kullanılır. İbn Arabî de Kâf’ı, Râbb’in perdesi olarak açıklamakta, kalp makamına ulaşanların bu dağı görebileceğini söylemektedir. Bursevî ise Kâf’ı, her şeyin ondan yaratıldığı nûr-i Muhammedî olarak görür. (Gül 2020:512 v.d)

Kâf Dağı, lâ-mekân olarak nitelendirilen zaman ve mekândan münezzeh mertebede olup heyûla (hebâ) anlamındaki ankâ (simurg) kuşunun yuvasıdır. Kâf, lâhût âleminin bir figürü olarak karşımıza çıkar:

Murg-ı ‘ankâya kûh-ı Kâf oldum

Lâ-mekân küncine mekân menem uş

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, I/7

Ben ol anka-yi lâhûtum ki Kâf-ı lâ-mekânımdan
Göründüm gizli genç iken ezelden *kün fekânı*mdan
Nemâyî,37,1

‘Aceb mi per ü bâl açsam semâ-yı seb’a çün Cibrîl
Bugün çün Kâf-ı kudretten Simurg-ı lâ-mekân buldum
Misâlî,30,13

Unsurlar (eşyâ) âleminin zirvesi olan Kâf Dağı, ‘anâsır’ın en mükemmel tertibi insân-ı kâmile karşılık gelmektedir. Kaf Dağı misali insân-i kâmil de ilâhî emanet olan Zât sırrını taşır. (Tatçı 2020: 116,117)

Kâf dağını arkama yüklendim etme aceb
Bahr-i muhîti içdim kanmadım ammâ neden
İdris-i Muhtefî,18,4

3.2.2.10.4. Mekke

Mekke, tüm dünyâ Müslümanlarının kiblesi olan Kâbe’nin bulunduğu, hâc ve umre ibadetlerinin yapıldığı İslâm’ın kutsal beldesidir. Kur’ân-ı Kerîm, Allah’ın evi olarak kabul edilen Kâbe’nin konuşlandığı Mekke ve çevresinin, her türlü kötülükten korunmuş güvenli bir yer (harem) olduğunu belirtir. Ayrıca Mekke, insanların mânen temizlenip arındığı bir mahaldir. (Bozkurt, Küçükaşçı 2003:558)

Mekke’yi tavaf etmek, gönlü tavaf edip onu arındırmaktır. Böylelikle çok merhamet ve ihsân sahibi olan Cenâb-ı Hak ile yakın elde edilir:

Hele ben Mekkeyi kılmışam tavâf
Yakîn bil Hânnanı Mennânı buldum
Muhyiddîn Abdal,35,9

3.2.2.10.5. Merve-Safâ

Merve ve Safâ, hâc ve umre ibadetinin parçası olan Mekke'deki iki tepedir. Hac ve umre ibadetinin ritüeli olan Merve ve Safâ arasında yedi defa gidip gelme (sa'y); Hz. İbrâhîm'in eşi Hâcer'in oğlu İsmâîl ile Mekke vadisinde yalnız kaldıktan sonra Safâ ile Merve tepeleri arasında oğluna su araması hadisesine dayanır. (Küçükaşçı 2008:441)

Allah yolunda harcanan yoğun çaba ile mâsîvadan kopuşu yaşayan insanın seyri, Hâcer'in Merve ve Safâ tepeleri arasında şevk ve ümitle yaptığı sa'y gibidir. Safâ tepesi saflığı ve saf sevgiyi, Merve tepesi ise mürüvveti sembolize eder. Seyr, saflık ile mürüvvet arasındadır. Safa ile halka nisbet edilen sıfatlardan soyunan hâcî (sâlik), Merve'de ilâhî isim ve sıfatların mazharı haline gelir. (Sayın 2010:139-151)

Merve Hakkı Safâda seyr iderem

Hâciyam Ka'be ile zenzem ile

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, III/4

3.2.2.10.6. Tûr

Tûr, Süryanice “dağ” anlamına gelmekle birlikte gayb âleminden şehadet âlemine “tayeran” anlamı da taşır. Hz. Mûsâ'nın Allah'ın kelâmına ve ilâhî tecellîye mazhar olduğu, Allah'tan vahiy aldığı Tûr Dağı; Kur'ân-ı Kerîm'de en çok konu edilen dağdır. (Eren 2018:199) Tûr'la ilgili ifâdeler, klasik şiirimizin diğer türlerinde olduğu gibi devriyyelerde de Hz. Mûsâ kıssalarına telmih ve ilâhî tecellîyi anlatma maksadıyla kullanılır.

Mûsâ, önce gördüğü ateş üzerine, daha sonra ise ilâhî emirleri almak için Tûr Dağı'na gitmiş ve orada Hakk'ın tecellisine mazhar olmuştur:

Mûsâyâ tesellî göründi Tûrdan
Mest olup ‘eklini şaşırdı serdan
Ene'l-Hak sırrını aldım Mansûrdan
Mehebbet kemerin erkândan aldım
Şâh İsmail Hatâ’î,45,9

Abdürrezzâk gibi Hızıra yettim
Selmân gibi eski dini terk ettim
Doksan bin küffârı Müslüman ettim
Tecellâ dağından Tûrdan gelirim
Kul Himmet,24,2

Tûr Dağı, tasavvuf edebiyatımızda insân-ı kâmilin gönlünü sembolize etmektedir. İnsân-ı kâmil de Tûr Dağı gibi gönlünü Hakk’ın tecellîsine açar, tecellî nûru ile gönül dağını perişan eder. Sûfiler, Tûr Dağı’nın parçalanmasını insanın nefsinin fenâ bulması olarak da anlamlandırır. (Ögke 2018:179, Ceyli 2016:413)

Tecellî kıldı Mûsâ-veş vücûdun Kûh-i Tûr ‘undan
Nemâyî zâtının nûru tulû’ ideli cânımdan
Nemâyî,37,9

3.2.2.11. Diğer Dinî Muhteva

3.2.2.11.1. Mi’rac

Hiz. Muhammed’in göğse yükselmesi ve Allah katına çıkışı hadisesine mi’rac denir. Mi’rac, Hazret-i Peygamber’in geceleyin Mescid-i Harâm’dan Mescid-i Aksâ’ya gidişi (isrâ); vardığı Mescid-i Aksâ’dan da göklere yükselmesi (mi’rac) olmak üzere iki safhada meydana gelmiştir. Uyku ve uyanıklık arasındayken Cebrâil tarafından göğsü yıkanarak ve Burâk adlı bineğe binmek sûretiyle Kâbe’den Mescid-i Aksâ’ya gelen Hiz. Peygamber, buradan Cebrâil ile birlikte yedinci gök

semâda bulunan Sidretü'l Müntehâ'ya kadar yükselir. Yazıcı meleklerin kalem cızırtılarının duyulduğu bu makamdan sonra Cebrâil'in çıkması mümkün olmadığından Hz. Muhammed tek başına devam eder; iki yay aralığı ve daha da yakın anlamında "kâbe kavseyn ev ednâ" kadar Cenâb-ı Allah'a yaklaşır. (Yavuz 2005:132) Hz. Peygamber'in mi'racı, şehâdet âleminde melekût âlemine oradan da ceberût âlemine doğru olmuştur. (Güldenöz 2019: 87)

Hz. Peygamber'in yaşadığı mucizevî bir tecrübe olan mi'rac, sûfiler nezdinde kemâle yani Allah'a doğru yapılan yolculuktur. Kulun nefsinin tanınmasıyla başlayan mi'rac yolculuğu, kendi hakikatinin bilgisine ulaştığı kâbe kavseyn makamına kadar devam eder. Bu aşamadan sonra kulun yaşadığı "fenâ" hâlidir. Tasavvuf ıstılahı olan seyr u sülûk, mi'racın eş anlamlısı olarak literatürde geçer. Bu anlamda sâlikin mi'racı, devir yolculuğunda kavs-i urûc seyrine karşılık gelerek devriyye-i ferşiyelerin konusunu oluşturur. (Kara 2015:14)

Mi'rac sırasında cennet ve cehennem de müşâhede edilir:

Çekilip giderken mîraç yolunda
Rast gelip de sekiz uçmak ilinde
Cennet evlerinde elma dalında
Fatma Ana idi dar çeken bacı

Kul Himmet,23,3

Mi'rac'ta Allah'ın her şeyin en üstünde oluşu anlamında "zâhir" vechesi ve her şeye en yakın oluşu anlamında "bâtın" vechesine yolculuk yapılarak Hakk'ın zahîr ve batînına yakın kazanılır:

Zâhir ü bâtın bu sûretten eger olsa latîf
Anda görürdi yakîn mi 'râc idicek Mustafâ

Misâli,29,10

Namaz ibadeti, mi'rac hadisesi sırasında Hz. Muhammed'in ümmetine farz kılınmıştır:

Mü'minler bulurlar oddan nicâtı
Budur mü'minlerün elde berâtı
Mi'râcdan endirdi sôm ü selâtı [savm u salâtı]
Hak bilür hezret-i sultandan aldım
Şâh İsmail Hatâ'î,45,10

Mi'rac ile tevhid sırrına ulaşılır:

Lâ demezen bu tevhîde mi'râcımı diyem sana
Muhammedin hakkı için Sübhânıma bakıp geldim
Vâhib-i Ümmî,48,26

Hazret-i Peygamber'in mi'rac'ının izinden bu yolda ilerleyenler gider ve insân-ı kâmil olmakla aynı mertebeye ulaşır:

Muhammed mir 'âcda iken Vâhib Ümmî garkda idi
Anun izinin tozına ben yüzümü sürüp geldim
Vâhib-i Ümmî,48,37

3.2.2.11.2 Zemzem

Zemzem, Kâbe'nin yakınındaki bir kuyudan çıkan, Müslümanlarca kutsal addedilen sudur. Hâc sırasında kul, Kâbe'yi tavaf ederken gönlünü takva ile temizler. Zemzem kuyusunun başına gelip bu sudan içerken de midesini, vücudunu haramlardan temizler. Zemzemin diğer sulardan ayırıcı en önemli özelliği, onun bâtına ilişkin olmasıdır. Zemzemi içmek isteyen Kâbe'ye gitmesi gibi, zemzemin feyzine nâil olmak isteyen Kâbe'nin Rabbine yönelir. (Sayın 2010:150)

Merve Hakkı Safâda seyr iderem
Hâciyam Ka‘be ile zenzem ile

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, III/4

3.2.3.Sosyal Hayata İlişkin Muhteva

3.2.3.1.Dinî ve Tarihî Şahsiyetler

Devriyye metinlerinde birçok dinî ve tarihî şahsiyetlerin ismi geçmektedir.

3.2.3.1.1. Asiyye (Âsiye)

Âsiye, Mûsâ ile savaşan Firavun’un eşidir. Mûsâ’nın getirdiği Hak dine imân etmiştir. İmânından dönmeyince işkence edilerek şehit edilen Âsiye, ismi zikredilmeksizin Kur’ân’da övgüyle anılmaktadır. Hz. Peygamber, *Firavun’un eşi Âsiye* (Buhârî, “Enbiyâ”,32) demekle adını belirtmiştir. Âsiye, Hz. Peygamber’in *Âlemlerin kadınlarının en faziletlisi, Hatice, Fâtıma, Meryem ve Âsiye’dir* (Tirmizî, Menâkıb,61) hadisinde geçen âlemlerin en faziletli dört kadınından biridir. Hândânî’nin beyitinde insanlığın anneleri arasında sayılmıştır.

Hem Hadîce Meryem ü Havvâ Asiyye ümmehât
Âdem İbrâhîm ü Ahmed“dür âbâ üç ehl-i dâd

Handânî,14,16

3.2.3.1.2.Fatma Ana

Hz. Peygamber’in kızı, Hz. Ali’nin eşi, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’in annesi olan Hz. Fatma, İslâm kültüründe önemli bir tarihî şahsiyettir. Hz. Fatma, özellikle Alevî-Bektâşî çevrelerde kutsallık kazanarak kültleşmiş, Fatma Ana adıyla anılmaya başlanmıştır. Kendisi de darlık çekmiş olan Hz. Fatma’nın özellikle ev işlerinde ve doğum sırasında dara düşen kadınların manevî yardımcısı olduğuna inanılmaktadır:

Çekilip giderken mîraç yolunda
Rast gelip de sekiz uçmak ilinde
Cennet evlerinde elma dalında
Fatma Ana idi dar çeken bacı

Kul Himmet,23,3

3.2.3.1.3. Fazlu‘llâh

Misâli’nin beyitinde Fazlu’llâh olarak zikredilen kişi, Hurûfliğin kurucusu Fazlu’llâh Esterabadî’dir. Hurûfî metinlerde, “fazl” lafzi ve “f” harfi ile de kendisine telmih yapılmaktadır.

Cemî ‘müşkîlüm Hak’dan açıldı ‘ukde hal oldu
Îmân bâbında Fazlu’llâh çün sâhib- beyân buldum
Misâli,30,14

3.2.3.1.4. Ferhat

Ferhat, Nizâmî-i Gencevî’nin Hüsrev ü Şirin’inden çıkan aşk konulu hikâyenin erkek kahramanıdır. Ferhat’ın aşk ile sevdiği Şirin uğruna dağı delmesi gibi seyrü sülûktaki sâlikin de Mâşuk’a ulaşmak için benlik dağını delerek parçalaması gerekir.

İsâ ile bile idim havada
Mûsâ ile bile idim duada
Ferhat ile külünk çaldım kayada
Attım külüngümü zordan gelirim
Kul Himmet,24,3.

3.2.3.1.5. Firavun

Firavun, eski Mısır krallarının tamamına verilen bir ünvan olmakla birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Mûsâ ve inananlara zulmederek büyüklük taslayan dönemin hükümdarını anlatır.

Firavun; zalim, kibirli, enaniyete tapınır hale gelmiş nefs-i emmâredir. İnsanın içindeki Firavun nefsiyle mücadele etmesi gerekir. İdris-i Muhtefî, Firavun'u zikrettiği beyitinde Firavun'un yardımcısı olan Hâmâne'den de dem vurur. Hâmâne, nefs-i emmâre'yi destekleyen dünyevî akılı sembolize eder. (Tatcı 2020:132-134)

Fir'avn ile görüşüp biraz nasîhat etdim
Dedi sözün tutmazam dönmezem Hâmâneden
İdris-i Muhtefî,18,7

3.2.3.1.6. Hamza

Uhud şehitlerinden olan Hamza, Hz. Muhammed'in amcasıdır. İslâmiyeti kabulü ile birlikte, mert ve korkusuz kişiliği ile Müslümanlara üstün fayda sağlamış olan Hz. Hamza, kimseden korkmaz, savaşlarda kahramanca müşriklerle çarpıştırdı. Uhud savaşı sırasında Vahşi tarafından öldürülerek ciğerinin çıkartılması ile şehâdete kavuşan Hamza, Müslümanlar indinde abidevî bir kimliğe dönüşmüştür.

Sâhib-kırân Hamza oldum cümle sırrı bende buldum
Kâf dağının içindeki ol devleri kırıp geldim
Vâhib-i Ümmî,48,17

Nerden düşman gelir ise duyardı
Dost uğruna cân-u bâşı koyardı
Her gün Hamza âşikâre gezerdi
Alîyi Döldüle binerken gördüm
Pîr Sultan Abdâl Nef.4-D.39,4

Sâhib-kırân Hamza oldum cümle sırrı bende buldum
Kâf dağının içindeki ol devleri kırıp geldim
Vâhib-i Ümmî,48,17

3.2.3.1.7. Hatice

Hatice, Hz. Muhammed'in hanımı ve ilk Müslümandır. Peygamber'in hadisinde saydığı insanlığın annesi olan dört büyük kadından biridir.

Hem Hadîce Meryemü Havvâ Asîyye ümmehât
Âdem İbrâhîm ü Ahmed“dür âbâ üç ehl-i dâd
Handânî,14,16

3.2.3.1.8. Havvâ

Hz. Adem'in eşi, ilk yaratılan kadındır. Âdem ve Havva cennette iken şeytânın aldatması ile cennetten kovulacakları fiili işlemişlerdir:

Âdemem Havvâ ile kim bahs-i Şeytân eyledüm
Cennetüm tâvusıyam hem mâr olup derbânıyam
Misâlî,28,27

İnsanoğlunun ilk annesi Hz. Havva'dır:

Hem Hadîce Meryemü Havvâ Asîyye ümmehât
Âdem İbrâhîm ü Ahmed“dür âbâ üç ehl-i dâd
Handânî,14,16

İbn Ârabî, emir âlemini oluşturan mertebeler arası ilişkiyi Âdem ve Havva ilişkisine benzetir. İnsan seviyesindeki ilk mevcut olan Âdem'in bir parçasından Havva yaratılmış, ikisi evlenmiş ve bu evlilikten doğan ikiz çocukları da hayatın devâmlılığı için birbirleri ile evlenmiştir. Emir âleminin mertebeleri açısından

Âdem kaleme, Havva ise külli nefis olan levh-i mahfuza benzer. Havva'nın Âdem'den yaratılması gibi, nefis de kalemde zuhûr eder. Kalem ve levh arasındaki yazma çizme ilişkisi, Âdem ve Havva arasındaki nikâh ilişkisine mukabildir. Kalem ve levh arasındaki münasebetten yaratılmışlar âleminin ilk mevcutları arş ve külli cismi meydana getiren tabiat ile hebâ doğmuştur. (Nasr 2018:172)

İnsan fehmeyleyip kendin bilmeden
Havva Ana gelip hâmil olmadan
Eritip de kalp evini silmeden
Kim idi göklere dâreden Bacı

Kul Hüseyin,25,4

İnsan nefsi, külli nefis ile irtibatlı değerlendirilir. Havva'nın Adem'in toprak bedeninden yaratılması gibi külli nefis de ilk akıldan zuhûr eder. Havva'nın Âdem'in bir parçası olmasına benzer şekilde, nefis de ruhun bir parçasıdır. (Nasr 2018: 174)

Kün diyüp Azze vü Cell ol dem meni var eyledi
Âdem-i hâk olup Havvâya yoldaş olmuşam
Virânî,53,4

3.2.3.1.9. Hüseyin

Hüseyin, Hz. Peygamber'in torunu; Hz. Fatma ve Hz. Ali'nin küçük oğludur. Hz. Hüseyin, halifelikle ilgili Yezid'le yaşadıkları ihtilaftan dolayı, aile efrâdıyla birlikte Mekke'den Küfe'ye hicret etmekteyken, Kerbelâ çölünde Yezid'in adamlarınca vahşice katledilerek şehit edilmiştir.

Gâh Hüseyin ilen bile pöstümü soydı kâdiler
Gâh Mansûrun donunda men *ene 'l-Hak* dâr idüm
Şâh İsmail Hatâ'i,44,3

3.2.3.1.10. İskender

İskender-i Zülkarneyn olarak da bilinen İskender, klasik şiirimizin önemli bir malzemesi olagelmıştır. Batı’da “Büyük İskender”, Doğu’da “Zülkarneyn” olarak adlandırılan şahsın benzer tasvir edilen özellikleri ve aynı dönemde, aynı bölgelerde yaşadıklarının düşünülmesi sebebiyle, anlamlar yönünden farklı bu iki ismin aynı kişi için kullanıldığı kanısı yaygındır. Hem Büyük İskender hem Zülkarneyn, Batlamyos tarafından yedi iklim olarak tanımlanan dünyânın tamamına hakimdi. Bilinen ve egemen olunan yedi iklimin ötesinde, karanlıklar ülkesi denen Zulumât ülkesi olduğu düşünülürdü. Bir gün İskender’in yanına gelen bir ihtiyar, Zulumât ülkesinde, içeni ölümsüz kılan bir kaynak olduğunu söyler. Bunun üzerine İskender, kimi rivayetlerde aşçısı olduğu söylenen Hızır’ı da yanına alarak ab-ı hayât pınarını bulmak üzere yola çıkar. Hızır, vardığı bir pınar başında suya düşen elindeki pişmiş balıkların canlandığını görünce aynı sudan içer ve ölümsüzlüğe kavuşur. Ab-ı hayât pınarının yerini daha sonra bulamamaları sebebiyle, İskender ölümsüzlük suyunu içmekten mahrum kalır. (Pala 1990:387) Mezkûr kıssaya Misâlî de devriyyesinde değinir.

Gâh Dâr o Sikender mülket-i iklîm-i heft

Gâh zulmet Hızır ile geh çeşme-i hayvânıyam

Misâlî,28,13

3.2.3.1.11. Hallâc-ı Mansûr

Mansûr Beyzavî, hallâc işiyle uğraşan bir arkadaşının dükkanında gösterdiği keramet ve babasının da hallâc olması dolayısıyla Hallâc lakabıyla anılmaya başlar. Genç yaşlarda tasavvufa yönelen Hallâc-ı Mansûr, dönemin üç önemli şeyhi Tusterî, Amr el Mekki ve Cüneyd-i Bağdadî’nin talebesi olmuştur. Sürekli din ile uğraşan ve halk tarafından da çok sevilen Hallâc, siyasî sebeplerle dönemin iktidarının hedefi haline gelir. Kendinden geçmiş şekilde sürekli söylediği “Ene’l Hak” sözü, onun hayatının dönüm noktası olur. Sözü’n bâtınî anlamını kavrayamayanların hışmına uğrayan Hallâc-ı Mansûr’un katline ferman verilir. Kamçı ile bedeni parçalanan Hallâc, darağacına çekilerek halka gösterilir. Daha

sonra kafası uçurulup bedeni yakılarak, külleri Dicle nehrine savrulur. (Tunç 2019:2-4) Hallâc fenâ ehli bir ârifdir. Fenâ ehli, cemâl tecellîlerine gark olup Hakk'ta itikaf eden; Hakk'tan başkasının kendilerini bilemediği; hiçbir mevcudun ayırında olmayan; siddîkiyet ve şer'i nübüvvet arasındaki makamda bulunan kimselerdir. (Nasr 2018:266)

Hallâc'ın “Ben Hakk'ım”, “Hakikat Benim” anlamında “Ene'l Hak” sözü, edebiyatımızın mazmunlarındandır:

Geh *ene'l-Hâkk* söylerem Mansûr olup Bagdâd' da

Dâr idüp geh kendümi kendüm cihân-ı destânıyam

Misâlî,28,11

Gâh Hüseyin ilen bile pôtumı soydı kâdîler

Gâh Mansûrun donunda men *ene'l-Hak* dâr idüm

Şâh İsmail Hatâ'i,44,3

Mansûr, Ene'l Hak derken hakikat sırrını faş etmektedir:

,

Mûsâya tesellî göründi Tûrdan

Mest olup 'eklini şaşırdı serdan

Ene'l-Hak sırrını aldım Mansûrdan

Mehebbet kemerin erkândan aldım

Şâh İsmail Hatâ'i,45,9

3.2.3.1.12. Meryem

Meryem, Hz. İsâ'nın annesidir. Kur'ân-ı Kerîm'de birçok yerde adı geçtiği gibi bir sûre de “Meryem” adını taşımaktadır. Sûfiler, Meryem sûresinde anlatılan hususları, nefs-i zekiyye mertebesindekilerin yani tamamen arınmış nefs ehlinin yaşayabileceği türden tecrübeler olarak görürler. Nefsini arındıran insan, kemâle ermiş insanı doğurur. (Ay 2011:135)

Mürdeler zindedür cevâbumdan

Hem-dem oldum Mesîhâ Meryem ile

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, III/3

3.2.3.1.13. Selmân

Selmân-ı Farîsî, İslâmiyeti kabul eden ilk İran asıllı sahâbî dir. Birçok tasavvufî silsilede adı geçen Selmân-ı Farîsî'yi Şîîler, Hz. Ali'den sonra ikinci sırada önemli kişi kabul etmişlerdir. Alevî-Bektaşî şairlerin metinlerinde adı anılır.

Alevîler, Selmân'ın Ricâlü'l Gayb'ta Kırklar içinde bulunduğuna inanmaktadır:

Ârif ârif ile gönül katmadan

Kırklar ayân olup semâ' tutmadan

Selman dahi ol kırklara yetmeden

Ali idi kırklardaki duacı

Kul Himmet,23,2

Selmân, eski dini olan Mecûsîliği terk ederek İslâmiyeti kabul etmiştir:

Abdürrezzâk gibi Hızıra yettim

Selmân gibi eski dini terk ettim

Doksan bin küffârı Müslüman ettim

Tecellâ dağından Tûrdan gelirim

Kul Himmet,24,2

Dünyâdan el çekdüm erkândur işim

Çeşm ile burhândur tökülür yaşım

Sizlere hediye eldedür başım

Ol yaşıl yarpağı Selmân'dan aldım

Şâh İsmail Hatâ'î,44,16

3.2.4. Tabiata İlişkin Muhteva

3.2.4.1. Bitkiler

İlâhî cevher, nebât mertebesinde zuhûr ettiğinde, çeşitli tür bitki olarak sûret bulur:

Geh neşv ü nemâ buldum envâ-ı nebat içre
Geh şekl-i bahâyimde kurbân oluban geldüm
Arşî,4,3

Geh benefş ü zanbakum geh nergis ü reyhan gâh
Bâg u sagrâ cûy-ı cârâ lâle-i Nu‘mânıyam
Misâlî,28,6

Hem nebât oldı çemen çiçek hubûb u meyvehâ
Bunlara irer hazân zeytûn turunç serv-i âzâd
Her giyâha bak kim oldı şâh u özdek berg ü bâr
Hem dahı üç oldı lâbüd anda reng ü bûy u dad
Handânî,14,7

3.2.4.2. Bulut, Yağmur

İlk noktadan çıkan varlığın dönüşüp tekâmül ederek yine ilk noktaya varması gibi tabiat olaylarında da bu şekilde bir döngü vardır. Yeryüzünde en somut göze çarpan döngü; su, bulut ve yağmur arasında olandır. Buharlaşarak bir araya gelen ve bulut olan su damlaları, yağmur olarak dünyaya düşerken yeniden ilk haline dönüşür. Vahdetten kesrete, kesretten vahdete seyreder:

Bulanup hem hevâ tekâsüf ider
Gaym olur yagdurur yire bârân
Garîkî,10,11

Tırsî, umman katre sembolizmini kullanarak su, bulut ve yağmur döngüsünü anlatır:

Bulıt oldum gökyüzine katre saçdum yiryüzine
Düşdüm sadepler agzına denizden seçildüm yine
Abdurrahîm-i Tırsî,1,8

Sülûkta nefsin kötü huylarından arınarak saflaşması; su, bulut ve yağmur arasındaki dönüşüme benzer:

Bulut oldum göge agdım yagmur oldum yere yagdım
Vücûdumda âsî olan sulara bogdurup geldim
Vâhib-i Ümmî,48,29

3.2.4.2. Gök Cisimleri

3.2.4.2.1. Ay ve şems

Devriyyelerde zikredilen gök cisimleri ay ve güneş, devreden tecellînin uğrak noktalarındandır:

Kamer oldum gice togdum gâh bedir gâh hilâl oldum
Gâh şems olup ziyâ virdüm seyr idüp sırr oldum yine
Abdurrahîm-i Tırsî,1,7

Geh hilâl-i gurreyem geh bedr-i rûz-ı çâr-deh
Geh tulû ‘um geh gurveyem şems ü geh cevîlânıyam
Misâlî,28,9

Toz zerreciklerinin güneş ışığıyla dans edercesine hareketlenen görüntüsü gibi, insanın özü de toprağı oluşturan zerreler misali Hakk’ın İlâhî tecellîleri ile hareket

halindedir. Sâlik, güneş meşalesi yanmadan aşk ateşiyle yanar. Zira vahdete ulaşmanın yolu aşktır:

Mihr ile raks iderdi tozum zerre-veş benüm
Gırbâl ile bu hâk-i vücûdum elenmedin

Bâkî yanardı âteş-i ‘aşk ile odlara
Tâk-ı felekde meş’ale-i mihr yanmadın
Bâkî,5;5,6

3.2.4.2.2. On iki Burç

Batlamyus ‘un dünyayı çevreleyen dokuz felek bulunduğuna dair teorisi, devir nazariyesini kabul eden âlim ve şairlerce de kabul görmüştür. Ay, Utarid, Zühre, Şems, Merih, Müşteri ve Zuhâl gezegenlerinin bulunduğu yedi felekten sonra sekizinci olarak sabit yıldızlar feleği de denen “Burçlar Feleği” gelir. Dokuzuncu ve en üstteki felek ise “Atlas feleği” olarak adlandırılır. Sekizinci felek olan “Burçlar Feleği”, her birine “burç” adı verilen on iki takım yıldızdan meydana gelir. On iki takım yıldız, üç yüz altmış derecelik açıdan oluşan burçlar kuşağını, her biri otuz derece olmak üzere on iki eşit parçaya böler. (Yıldırım 2015:342) Burçlar kuşağının tamamındaki seyir 360 gün sürer. Devir esnâsında varlık, burçlar kuşağının tamamında seyr etmektedir:

Çarh-ı atlas seb‘-i encüm ve’s-semâ i zâtü’l-burûc
Bendedür hem üç yüz altmış rûzla seyrânıyam
Misâlî,28,8
Üç yüz altmış burcı seyrân eyledüm
Andan bunda Hakk ile mihmân geldüm
Muhyiddin Abdal,34,8

On iki burcun devri, dört mevsim döngüsündedir:

Gâh sayfem geh şitâyam geh rebi'em geh harîf

On iki burcun bu dört fazlla hem devrânıyam

Misâlî,28,5

3.2.4.3. Hayvanlar

3.2.4.3.1.Murg

Sûfiler, insanın hâllerini ve varlığın bulunduğu mertebeleri anlatmak için murg (kuş) sembolizmini sıkça kullanmaktadır.

Murg, nefsinden kurtularak aslına dönmüş rûhanîlerin sembolüdür. Yuvaları lâ mekân olan tevhid makamındaki âriflerdir.

Sanma ki beni cândayım

Cümleden gizlü kândayım

Ne cihân ne cinândayım

Bir mûrg-i lâ-mekânîyim

Kaygusuz Vizeli Alâeddin,20,3

Âlemde görünür olmak için lâhût âleminin kuşu olan İlâhî cevher, uçmaya (devr etmeye) başlar:

Kendüm izhâr eylemekdür bunda gelmek yohsa men

Mûrg-i lâhûtam yine ol 'âlemün perrânıyam

Misâlî,28,19

Ankâ kuşu ve Kâf Dağı sıklıkla birlikte anılır. Zîra Ankâ'nın yuvası Kâf Dağı'ndadır. Ankâ, tevhid makamına erişmiş, gözlerden uzak yaşayan insân-ı kâmil'in remzidir. Varlık mertebeleri bakımından Ankâ, vücûdda taayyünü olmayan, yalnız zihinde sûret bulan "Heyûla"dır. Heyûla, mertebe olarak Hakîkat-i Muhammediyye' den sonra, feleklerden önce gelir. (Gölpınarlı 2018:141)

Murg-1 ‘ankâya kûh-1 Kâf oldum

Lâ-mekân küncine mekân menem uş

Dukakin-zâde Ahmed Bey,6, I /7

Ankâ, Simurg olarak da bilinir:

‘Aceb mi per ü bâl açsam semâ-yı seb’a çün Cibrîl

Bugün çün Kâf-1 kudretten Simurg-1 lâ-mekân buldum

Misâlî,30,13

3.2.4.3.2.Tavus

Şeytan, cennetten kovulunca Âdem’i de cennetten kovdurmak için fırsat kollamaya başlar. Cennetin kapısında gördüğü tavus kuşuna ölümsüzlüğü vadederek kandırır. Şeytan, sihirli bir boncuk olup tavus kuşunun ağzına girer ve Havva’nın karşısına çıkar:

Âdemem Havvâ ile kim bahs-i Şeytân eyledüm

Cennetüm tâvusıyam hem mâr olup derbânıyam

Misâlî,28,27

3.2.4.3.3.Yılan

Şeytân, cennetten kovulduktan sonra Âdem’e günah işletmek için yeniden cennete girmek ister. Cennet kapısında bekçilik yapan yılanı iknâ ederek cennete girmeyi başarır. Âdem ve Havva’nın işlediği günahıktan sonra Allah onlarla birlikte tavus kuşu ve yılanı da cennetten kovar:

Âdemem Havvâ ile kim bahs-i Şeytân eyledüm

Cennetüm tâvusıyam hem mâr olup derbânıyam

Misâlî,28,27

3.2.5. Atasözleri-Ünlü Sözler

3.2.5.1. Ene'l-Hak

Hallâc-ı Mansûr'un "Ben Hakk'ım" ya da "Ben Hakikatim" mânâsına gelen "Ene'l Hak" sözü, bâtinî anlamlar içeren ve zâhir ulemâ tarafından yanlış anlaşılmış bir sözdür. Hulûl inancı ve rablik iddiası taşıdığı gerekçesiyle, sözün sahibi olan Hallâc idam edilmiştir. Oysa Hallâc-ı Mansûr 'un iddiası, varlık değil hiçliktir. Kişi, muhabbet ettiği ile yakın olmak ister. Yakınlık arttıkça aradaki mesafe kalkmakta iki varlık adeta bir olmaktadır. Hak yolundaki sâlikin durumu da budur. Sâlik nefsini, benliğini Hak yolunda yok eder. Başka bir deyişle Hakk'da fenâ bulur. Bu hâl, benliği gibi her şeyin "hiç" olduğu, Hak ile Hak olma yani fenâfillah aşamasıdır. (Dedebaba 1999: II/297, Tunç 2019:33)

Geh *ene'l-Hakk* söylerem Mansûr olup Bagdâd' da
Dâr idüp geh kendümi kendüm cihân-ı destânıyam
Misâli,28,11

Gâh Hüseyin ilen bile pöstümü soydî kâdîler
Gâh Mansûrun donunda men *ene'l-Hak* dâr idüm
Şâh İsmail Hatâ'i,44,3

Mûsâyâ tesellî göründi Tûrdan
Mest olup 'eklini şaşırdı serdan
Ene'l-Hak sırrını aldım Mansûrdan
Mehebbet kemerin erkândan aldım
Şâh İsmail Hatâ'i,45,9

3.2.5.2. Kıs'aleyhâ vesâ'irü'l-ekvân

Türkçesi "Diğer varlıkları bununla kıyas et" demek olan bir kelâm-ı kibardır. (Gedik 2018a:328)

Garîkî, tecellilerle tekâmül eden varlıktan örneklerle söz ettiği önceki beyitlerin devamında “Diğer varlıkları bununla kıyas et” diyerek, tüm mahlûkâtın aynı seyrinde olduğunu anlatmak istemiştir:

Kıs ‘aleyhâ vesâ’irü'l-ekvân
Seyr iderler kamu hem in ü hem ân
Garîkî,10,11

3.2.5.3. Küllü fi'l-küll

İbn Arabî'nin Fütühat-ı Mekkiyye'de geçen “Her şeyin içinde her şey vardır” sözüdür. (Gedik 2018a:326) İbn Arabî tabiatı, ilk akıl (küllî akıl veya Hakikat-i Muhammediyye) ve küllî nefis (levhî mahfuz)'ten sonra üçüncü mertebeye yerleştirir. Tabiatıtan sonra heyûla ve küllî cisim gelir. Tabiat, Allah'ın “Bâtın” isminin tecellisi ile zuhûr etmiştir. Küllî cisme ise “Zâhîr” ismi yönelmiştir. İlâhî isimlerin amâdaki a'yân-ı sabitenin yaratılması için amâya yöneldiği gibi tabiat da küllî cismin yaratılması için heyûlaya yönelmektedir. Küllî cisim heyûlada bi'l kuvve mevcûd ve aynı şekilde ‘ayân-ı sâbite de amâda hakikatler olarak mevcûttur. Bu nedenle emir âleminin dört mertebesi (kalem, levh, tabiat ve heyûla (hebâ) mutlak hayâlin dört mertebesine (ulûhiyet, hakikatlerin hakîkati, amâ, hakikat-i Muhammediyye) paraleldir. Ulûhiyet dört nisbetten (hayât, ilim, irade, kelâm) yaratmaya yönelirken küllî tabiat da aynı şekilde dört nisbetten (sıcaklık, soğukluk, kuruluk, yaşlık) tabii âlemin sûretlerini yaratmaya yönelmiştir. Tabii nisbetlerden her biri, ulûhiyyetin dört nisbetinden birine karşılık gelir. Nisbetlerin bütün seviyeleri iç içedir. (Nasr 2018:116-120)

Küllü fi'l-küll dîdî ‘ârifler
Sözleri hakdur itme sen inkâr
Garîkî G.7-D.8,7

3.2.5.4. Leyse fi'd-dâr

Tamamı *leyse fi'd dâr gayrihü'd deyyâr* olan Arap atasözü “evin içinde ev sahibinden başkası yoktur” anlamına gelir. (Gedik 2018a:310) Vâhib-i Ümmî'nin beyitinde iktibas olunan ifâde, devir inancı ile ilgili *Allah vardı, Onunla beraber hiçbir şey yoktu* (Buhârî, Bed'i'l-halk,1) hadisi ve vahdet-i vücûd telakkisinin “varlık birdir o da Hakk'ın varlığıdır” anlayışıyla aynı mânâyı hâvidir:

Leyse fi'd-dâr'ın eseri hiç yog idi ben var idim
Hak benimle ben Hakk ile hayrullâhda üryân idim
Vâhib-i Ümmî,48,4

Muhteva yönünden ele aldığımız 16.yüzyıl devriyyelerinde görülmektedir ki türün başat özellikleri dönem şairlerince eserlere yansıtılmış, devir nazariyesinin yoğun ıstılah kadrosu ustalıkla şiirlerde kullanılmıştır.

4.BÖLÜM

16. YÜZYIL DEVRİYYE METİNLERİ

Bu bölümde; yayımlanmış eserler ve lisansüstü tezler üzerindeki araştırmalarımız ile tespit edilen 16. yüzyıla ait devriyye metinleri yer almaktadır. Metinler, şairlerin isimlerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

4.1.Abdurrahîm-i Tırsî (ö. 1519-1527?), Gazel (Yüce 2010: 218-219)

16'lı hece ölçüsü

- 1 Evveli yok âhiri yok bir denize düşdüm yine
Mevcleri aşdı başumdan çağıl çağıl oldum yine
- 2 Varlığımdan ümîd kesdüm yokluğıma kadem basdum
Ol mevcler ile karışdum mahv olup ulaşdum yine
- 3 Yumdum bu benlik gözini açdum bu gönlüm gözini
Gördüm ma'sûkun yüzini ma'sûka bulaşdum yine
- 4 Ol denizde yavı vardum bilimezem niçe oldum
Ol ben oldum ben ol oldum deniz oldum taşdum yine
- 5 Deniz olubanı taşdum mevc uruban yıldırışdum
Gevher olup taşra düşdüm alındım satıldum yine
- 6 Gevherlerün kânı oldum dertlerüñ dermânı oldum
Canlularun cânı oldum her yerde bulındum yine
- 7 Kamer oldum gice togdum gâh bedir gâh hilâl oldum
Gâh şems olup ziyâ virdüm seyr idüp sırr oldum yine

- 8 Bulut oldum gökyüzine katre saçdum yiryüzine
Düşdüm sadepler agzına denizden seçildüm yine
- 9 Meger cünbiş bahrun imiş katre bahra tâbi ‘îmiş
Kul kul sultân sultân imiş kullugımı bildüm yine
- 10 Abdürrahîm-i Tırsîyem ol sultân ben ana kulam
Ebedî kullıkda olam dostı beni bildüm yine

4.2. Arşî (1562-1620), Gazel (Kahraman 1989: 251)

Mefâ ‘ilün Mefâ ‘ilün Mefâ ‘ilün Mefâ ‘ilün

- 1 Kelâm-ı zât idüm *kün* emri îrâd olmadın evvel
Bu âb u hâk ü bâd u âteş îcâd olmadın evvel
- 2 Gezerdüm üç yüz altmış menzili gün gibi şeb-tâ-rûz
Bu eflâk-i zümürüd-fâm bünyâd olmadın evvel
- 3 Bana bildürmüş idi sırr-ı esmânun beyânın hep
Melâ ‘ik zümresine Âdem üstâd olmadın evvel
- 4 Yedi çille çıkardum Kehfden Ashâb-ı Kehf ile
Tokuz a‘dâdı üç yüz üzre ezdâd olmadın evvel
- 5 Vücûdum haymesin yapmışdı ‘aşkun sad tınâb içre
Kelîmu’llâha Arz-ı Kudsî mî‘âd olmadın evvel
- 6 Anılmışdum hezârân nâm ile dergâh-ı Mevlâda
Cihânda her kişi bir ad ile yâd olmadın evvel

- 7 Bekâ-yı zât ile olmuşdı memlû ‘Arşiyâ gönlüm
Ten-i hâkî fenâ mülkinde ber-bâd olmadın evvel

4.3. Arşî (1562-1620), Gazel (Kahraman 1989: 271)

Mef’ûlû Mefâ’ilün Fe’ûlün

- 1 Zât-ı ezelem sıfâta geldüm
Nutk-ı ehadem cihâta geldüm
- 2 Mesken bana ‘arş-ı lâ-mekândur
Seyr itmege kâ’inâta geldüm
- 3 Otuz iki müfred-i kadîmem
Kırk günde mürekkebâta geldüm
- 4 Üç altıda mâ-sivâ göründüm
On dört ile muhkemâta geldüm
- 5 Gördüm Hakı ‘arş-ı istivâda
Bin câme geyüp hayâta geldüm
- 6 Dört ‘unsur u üç mevâlid içre
On yedi kere salâta geldüm
- 7 ‘Arşîyem mazhar-ı kelâmam
Kerrât ile bu bisâta geldüm

4.4. Arşî (1562-1620), Gazel (Kahraman 1989: 272)

Mef’ûlû Mefâ’ilün Mef’ûlû Mefâ’ilün

- 1 Bi'l kuvve idüm evvel 'ıyân oluban geldüm
Bi'l- fil mezâhirden bûyân oluban geldüm
- 2 Feyz-i ebedî hâsıl kılmaga tabâyı'dan
Müddetle feleklerde gerdân oluban geldüm
- 3 Geh neşv ü nemâ buldum envâ-ı nebat içre
Geh şekl-i bahâyimde kurbân oluban geldüm
- 4 Sulb-ı pedere düşdüm râh-ı hatt-ı vüstâdan
Bir nice zamân anda pinhân oluban geldüm
- 5 Lü'lü gibi ayrıldum âbâ-yı meşiyetden
Dürc-i sade-i rahme galtân oluban geldüm
- 6 Çekdüm yedi kırk çille ol beyt-i mukaddesde
Tekmil idüp ahlâkum insân oluban geldüm
- 7 Ervâh-ı mukaddesten ayrıldugum içündür
Bu 'âlem-i ecsâma nâlân oluban geldüm
- 8 Deryâ-yı hüviyyetde mahv olmuş idüm evvel
Bir katre idüm ammâ 'ummân oluban geldüm
- 9 Otuz iki esmâya vezn itmege eşyâyı
Ecsâm-ı 'anâsırla mizân oluban geldüm
- 10 Bulmaga müsemâyı esmâ-i ilâhide
Bu hılkat-ı insâna cüyân oluban geldüm
- 11 Ten gözi ile nâzır olmaga ruh-ı yâre
Emrine Hudâvendün fermân oluban geldüm

- 12 Seyr itmeğe cânânı bu mülk-i şuhûd içre
Cûyende-i ruhsâr-ı cânân oluban geldüm
- 13 Ol ‘âlem-i ıtlâka âhir kılaruz ric’at
Bu tekyeye üç beş gün mihmân oluban geldüm
- 13 Yüz sürmeğe der-gâh-ı Fazl-ı Haka ey ‘Arşî
Esrâr-ı hakâyıkla hayrân oluban geldüm

4.5. Bâkî (1526-1600), Gazel (Küçük 1994: 397)

Mef’ûlû Fâ’ilâtü Mefâ’ilü Fâ’ilün

- 1 Âhum göğe boyandı gök göğe boyanmadın
Yandum o şem’ şevkına pervâne yanmadın
- 2 Âşüfte olup ol göze hayrân u zâr idüm
Nergis henûz hâb-ı ‘ademden uyanmadın
- 3 Hûnîn olup akardı yaşum ırmağı müdâm
Cûş u hurûş ile sular akup bulanmadın
- 4 Döne döne tolanur idüm kûyını anun
Çarha girüp felek dahi dokuz dolanmadın
- 5 Mihr ile raks iderdi tozum zerre-veş benüm
Gırbâl ile bu hâk-i vücûdum elenmedin
- 6 Bâkî yanardı âteş-i ‘aşk ile odlara
Tâk-ı felekde meş’ale-i mihr yanmadın

4.6. Dukakin-zâde Ahmed Bey (ö. 1515), Tercî-i Bend (Sözen 1994: I/56)

Fe‘ilâtün Mefâ‘ilün Fe‘ilün

I

- 1 ‘Âlem-i gaybdan nişân menem uş
Cümle ecsâm içinde cân menem uş
- 2 Mazhar-ı kudretem vücûd ileyem
Mahzenem ma‘den-ile kân menem uş
- 3 Gül-ile gül menem gül-âb ileyem
Bülbüle na ‘le vü figân menem uş
- 4 Bî-zebân söylenen sözi bilürem
Nâtıkam nutk-ıla zebân menem uş
- 5 Zinde-i câvidân u rûh-ı bekâ
Çeşme-i âb-ı zindegân menem uş
- 6 Zulmet-i cismi terk idüp togdum
Âleme gün gibi ‘ıyan menem uş
- 7 Murg-ı ‘ankâya kûh-ı Kâf oldum
Lâ-mekân küncine mekân menem uş
- 8 Dürr-i deryâ-yı bî-kerân menem uş
Denizem katrede ‘ummân menem uş

II

- 1 Âdem oldum sıfât-ı zât-ileyem
Zât-ı pâküm velî sıfât-ileyem

- 2 Nûr-ı mübhem menem vücûda gelüp
Çâr ‘unsurla şeş cihât ileyem
- 3 Rûh-ı bî-reng ki gevher-i evvel
Nûr-ı dâ’im menem hayât ileyem
- 4 Dâ’imü’d-dehr ‘ömr-i bî-pâyân
Zindeyem sanmanuz memât ileyem
- 5 ‘Iyd-ı ekber durur günüm her gün
Kadre irişmişem berât ileyem
- 6 Zühd ü tâ‘at elümdedür şeyhüm
Zâkirem zikr ile salât ileyem
- 7 ‘Akl-ı kül nefs-i kül ‘arş-ı mecîd
Bunda gel gör ki kâ ‘inât ileyem
- 8 Dürr-i deryâ-yı bî-kerân menem uş
Denizem katrede nihân menem uş

III

- 1 ‘Ârif anla sözümi bir dem ile
Seyre geldüm zamâne Âdem ile
- 2 Ma ‘rifet mülkine Süleymânam
Mâlik oldum cihâne hâtem ile
- 3 Mürdeler zindedür cevâbumdan
Hem-dem oldum Mesîhâ Meryem ile
- 4 Merve Hakkı Safâda seyr iderem
Hâciyam Ka‘be ile zemzem ile

- 5 Kurtılup gussadan emîn oldum
Şâd-be-şâdiyem gamem gam ile
- 6 Nûr-ı ruhsâr u hûb-rûyânem
Zülfine düşmişem hamem hâm ile
- 7 Câm-ı meyden benümle cânâne
‘Iyş u nûş eylerem cem ‘em Cem ile
- 8 Dürr-i deryâ-yı bî-kerân menem uş
Denizem katrede nihân menem uş

IV

- 1 Bize zâhid-i mey-i şebâne gerek
Sâkî-i dilber-i zamâne gerek
- 2 Sakla tesbîhüni didüm zâhid
Didi halka bu dâm u dâne gerek
- 3 Terk-i sûret kalenderem tecrîd
Ne bıyık ne sakal ne şâne gerek
- 4 Seng-i mihnet yagarsa iy tâlib
Sînesi ‘âşıkun nişâne gerek
- 5 Hâb-ı gafletden aç gözün ‘ârif
Merd-i ‘âşık bugün uyane gerek
- 6 Çeng ü def nây u ‘ûd ile berbat
Şi’r-i rengîn ü ter terâne gerek
- 7 Çün zebânumda söyleyen Hakdur
Tola nutkum benüm cihâne gerek

- 8 Dürr-i deryâ-yı bî-kerân menem uş
Denizem katrede nihân menem uş

V

- 1 Dest-i şâh üzre olmuşam şâhbâz
‘Arş-ı ‘âlîde eylerem pervâz

- 2 Zîr ü bâmdan haber virür gûş it
Bin hicâb içre çalınur bir sâz

- 3 Râst ‘uşşâk-ıla nevâ seyrin
İsfahân seyrini ider şehnâz

- 4 İsm ile pâdişâh idi Mahmûd
Ma‘nîde bir Hasan ile hem Ayâz

- 5 Çün ki isbât-ı Hak hicâb oldu
Öz vücûdunda bulagör dem-sâz

- 6 Ahmedem gayrıdan halâs oldum
Pâdişâh ile olmuşam hem-râz

- 7 Cümle eşyâ zebân açup söyler
Cân kulagina irişür âvâz

- 8 Dürr-i deryâ-yı bî-kerân menem uş
Denizem katrede nihân menem uş

4.7. Eroğlu Nuri (ö. 1603), Koşma (Tatçı 2016: 112-113)

8’li Hece Ölçüsü

- 1 Vahdetden sürdi emr ile
Sübhândan indüm âdeme
Vaslı kadrin bilmek için
Sultândan indüm âdeme
- 2 Tecellî cevheri yakdı
Eridi su oldu akdı
‘Aşk mevci tâşra bırakdı
Seyrândan indüm âdeme
- 3 Rûhı ismiyle söyleyüp
Emrine fermân eyleyüp
Tis‘ayı cevân eyleyüp
Seyrândan indüm âdeme
- 4 Geldik emrini kılmaga
Mürşide teslîm olmaga
Kalb-i selîmi bulmaga
Peymândan indüm âdeme
- 5 Emr ile salınmış kulam
Tizcek varup şikâr alam
Yine ‘azm-i sılâ kılam
Rahmândan indüm âdeme
- 6 Tâc ile tahtımı kodum
Bu dem üç harf oldu adum
Bî-dürr ü bî-hem-tâ idüm
Ol kândan indüm âdeme

- 7 Ahd-i ezeliyi kılan
Eroglına mihmân olan
Lutf ile hazretten gelen
Elhândan indüm âdeme

4.8. Garîkî (1544'te hayatta), Gazel (Taş 2010: 268)

Fe'îlâtün Mefâ'ilün Fe'îlün

- 1 Zât kim bilmedi anı deyyâr
Muttasîf bi'l 'âdem durur her bâr
- 2 Ya'nî imkân-ı hâlis ile Hudâ
Sûret olmazsa ma'nî ol ey yâr
- 3 Muttasîfdur sûreti ile kamu
Külliyâ pes zuhûr ol Settâr
- 4 Âlemi sanma sen cemâd u nebât
Rûhdur kim tekâsûf itdi be-kâr
- 5 Ya'nî sûret olup nüzûlinden
Bir iken vasfın eyledi bisyâr
- 6 Geh 'urûc ider ol gâh nüzûl
Devr odur da'ir ol dahi devvâr
- 7 *Küllü fi'l-küll* didi 'ârifler
Sözleri hakdur itme sen inkâr
- 8 Hâl ile bildi sâlikân-ı Hudâ
Kaldı kâl ehli süflî celâl ü h'âr

- 9 Birlige irdüñ ey Garîkî ki sen
‘Ayn-ı tevhîd didigün eş‘âr

4.9. Garîkî (1544’te hayatta), Gazel (Taş 2010: 373)

Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilün

- 1 Ben amâda ‘ilm-i Hakk idüm kalem yazdı ezel
Sûretine mazhar itdi didi kim ni ‘me'l-bedel
- 2 On sekiz bin ‘âlemi gezdüm müsâfir olmuşam
Hep tereddüddür işüm kovmaz yine ol lem-yezel
- 3 ‘İşkî yolında özümnden geçmişem kerrâtla
Dir berây-ı maslahat geldün buna var mı mahal
- 4 Gerçi dünyâ cîfesin terk eyledüm ikrâh idüp
Tâ ki benden bir eser vardur işüm ceng ü cedel
- 5 Çok merâtib kat ‘idüp dünyâda süründüm velî
Benden ol bir gayrı nesne düzmeyince çekmez el
- 6 Kavl-i Hak *fî-eyyi sûret* okı *mâ şâ rakkebek*
Gam degül her nice haşr iderse kim virmez halel
- 7 Ey Garîkî çünkü geldün gitme pes vakti ola
Hilkat-i Hak hep senünçündür ana budur ‘amel

4.10. Garîkî (1544’te hayatta), Gazel (Taş 2010: 401)

Fe‘ilâtün Mefâ‘ilün Fe‘ilün

- 1 Zât sırrını gûş kıl nihân
İdeyin keşf tâlibe be-beyân
- 2 Hâldür bu hemîşe ‘ayn-ı ‘ayân
Cümle ‘âlemde hep bu cümle zamân
- 3 Bir vücûd oldu on sekiz ‘âlem
Zâhiri cism ü bâtınıdur cân
- 4 Cism geh cân olur gehî cân cism
Devr ider böylece budur devrân
- 5 Çünkü bir ismidür hüve'l-Kâbız
Kabz olındı kamu cemâd u cihân
- 6 Kebg ile balığ ol taşı yirler
Hazm olındı vü oldu ol hayvân
- 7 Yine hayvânı ekl ider âdem
Pes hayât oldu anda hem insân
- 8 Gel buhâr u duhâna kıl nazarı
Kim dağılur hevâ olur el-ân
- 9 Âb olur hod hevâ hevâ yine âb
Devr iderler bular ki geçmeye ân
- 10 Bulanup hem hevâ tekâsüf ider
Gaym olur yagdurur yire bârân
- 11 *Kıs ‘aleyhâ vesâ’irü'l-ekvân*
Seyr iderler kamu hem in ü hem ân

- 12 Varlık oldu Hudâ ki görünmez
Görinür zıll u hem hayâl-i ‘ayân
- 13 Cism olursa Garîkî gayr-ı zî-cân
İkilik oldu yok buna imkân

4.11. Garîkî (1544’te hayatta), **Gazel** (Taş 2010: 411)

Mef’ûlû Fâ’ilâtün Mef’ûlû Fâ’ilâtün

- 1 Bir gevherem ki ‘âlem bende nihân idi hân
Bin bir libâsa girdüm gerçi ‘ayânam el-ân
- 2 *Fe-basaruke hadîd* vasf-ı nazar durur bu
Bunca pelâs içre fark eyle gör ki sultân
- 3 Ger gâybem beyânum bilenlere ‘ayânam
Ağyârdan nihânam gözlerde nûr-ı a‘yân
- 4 Seyr iderek cihânı kesb-i hevâya geldüm
Evvel nebât u ma ‘den ângâh hem be-hayvân
- 5 Bilmek için özümü andan da geçdüm ey yâr
Kat ‘eyleyüp menâzil geldüm zuhûra insân
- 6 Bu sun ‘ey Garîkî ‘âdet durur kadîmî
Ervâh ol cihândan gelmiş durur be-seyrân

4.12. Garîkî (1544’te hayatta), **Gazel** (Taş 2010: 531)

Fâ’ilâtün Fâ’ilâtün Fâ’ilâtün Fâ’ilün

- 1 Ey me‘âd ü mebdî’in bilmez Hüdâ müstahbiri
Hızr-ı vakte ıregör bulgıl ledünden muhbiri
- 2 Lâ-mekân bir zâtsın mevsûf bunca ism ile
Nice şehri terk itdün bu dahi olur biri
- 3 Vahdetünden kesrete geldün sıfâtun seyrine
Çünkü *fe'l-yenzur ilâ âsâr* görgil her biri
- 4 Sen cemâd ile nebât iken bu hâlün bilmedün
Ma‘dene geldün pes insân oldun ara gevheri
- 5 Âriyetdür bu fenâ mülki Garîkî bî-gümân
Sen gönül virüp buna gezme cihânda serseri

**4.13. Gelibolulu Mustafa Âlî(1541-1600), Sübhatü’l -Înâbe, Terkîb-i Bend
(Aksoyak 2016: 493)**

Müstef‘ilâtün Müstef‘ilâtün

I

- 1 Şol dem ki oldum bahr-ı musaffâ
Zâtum görindi mir’ât-ı mevlâ
- 2 Düşdi sülûkum bir gizlû gence
Dört oldu menzil mahfî vü peydâ
- 3 Evvel konagum sulb-i pederdür
Mülk-i ‘ademden cân atdum ana
- 4 İkinci menzildür rahm-ı mâder
Hûn-ı cigerden hânım müheyyâ

- 5 Andan gidince oldu konagum
Sahrâ-yı ‘âlem iklim-i dünyâ
- 6 Dördünci menzil kûy-ı fenâdur
Her semti anun firdevs-i a’lâ
- 7 Ser-menzil oldur her sâlik anda
Yol zahmetinden oldu müberrâ
- 8 Çün rahme düşdüm sûretde oldum
Ka’r-ı sadefde bir dürr-i yek-tâ
- 9 Şems-i sa’âdet bezl itdi nûrın
Buldum mürebbi oldum mürebbâ
- 10 Kudret yedinden oldu muhassal
Tasvir-i heykel tekmîl-i a’zâ
- 11 Bahr olacağum fehm itdi ‘âlem
Dür gibi oldum gerçi hüveydâ
- 12 Nefh itdi rûhum Feyyâz-ı Mutlak
Mâ’u’l-hayâtı içdüm hemânâ
- 13 El-hamdü li’llâh el-hamdü li’llâh
Kad küntü hayyen min kudreti’llâh

II

- 1 Oldum revâne çıkdum cihâna
Kûşîşler itdüm âh u figâna
- 2 Ol dem ki togdum döndüm hilâle
Mânend-i hâle kayd oldu câna

- 3 Geh habs-i kundak bend-i bagırdak
Geh şîr ü şekker geh dâne
- 4 Gehvârem oldu taht-ı Süleymân
Bî-hâtem oldum şâh-ı yegâne
- 5 Ol hâne içre bir hâna döndüm
Kârüm müheyyâ hükmüm revâne
- 6 Yıl gibi yıldım lu'b ile vâfir
Öykündüm âhir tavr-ı yelâna
- 7 Bir çûb-ı huşkı şeb-dîz idindüm
Bir tahta pâre tîg-ı miyâne
- 8 Geh hâne düzdüm anı da yıkdım
Geh topum aldım atdım yabana
- 9 Mir'ât-ı kudret gösterdi vahdet
Masnû'-ı Sâni Hakdan nişâne
- 10 Her şey'i bilmek farz oldu âhir
Harf-i teheccî resm-i bahâne
- 11 Burdı kulagum dest-i mu'allim
Oldı turagum ta'lîm-hâne
- 12 Bildüm günâhum buldım güvâhum
Tıydım İlâhum uydum zemâna
- 13 'Âyentü sırren âmentü bi'llâh
'Aynet dem'î min sıbgati'llâh

III

- 1 Gitdi sabâvet geldi şebâbet
Mey-hânelerde fisk oldı ‘âdet
- 2 Yıllarla ‘ömrüm bir qarn olunca
Oldı karînüm gûl-ı gabâvet
- 3 Gülzâr-ı ‘âlem cennet görindi
‘Ahd-i cevânî hengâm-ı cennet
- 4 Hum-hânelerde ben nûş iderdüm
Mescidde sûfî eylerdi tâ‘at
- 5 Tesbîh-i zâhid döndükçe tîz tîz
Devrinde sâgar eylerdi sür‘at
- 6 Pend itse nâsîh pek incinürdüm
Ney çalsa mutrıb haz bî-nihâyet
- 7 Gönlüm murâdı yâr idi ammâ
Ağyâra nefsüm eylerdi rağbet
- 8 Gâhî cevâna gâhî nigâra
Mâ‘il geçerdı ol bî-hamiyyet
- 9 İçdükçe bâde dil vardı yâda
‘İşret görindi ‘ayniyle ‘usret
- 10 Esvât-ı mutrıb rengîn-edâlar
În‘âm-ı sâkî şîrîn -hikâyet

- 11 Nefs-i mubâhî isterdi râhı
Rûhum kıomazdı bir lahza râhat
- 12 Mir'ât-ı Hakkı kıldum şikeste
Sâgarda gördüm rûy-ı melâhat
- 13 Dâret kü'ûsî fî-rü'yeti'llâh
Sâfet müdâmî min-hikmeti'llâh

IV

- 1 Gördüm ki zâhid nefsum yanılmaz
Mir'ât-ı kalbün pâsı silinmez
- 2 'Ahd-i hayâtum oldukça mümted
Mûtû nidâsı hiç gûşa girmez
- 3 Çihl erba'inün her zemherîri
Zehrini dökdi cân murğı bilmez
- 4 Hamsîne vardı 'ömrün bahârı
Bülbül hevâda güller görünmez
- 5 Bu nefs-i gâfil ser-mest dâ'im
Ser-hoşlığından hergiz ayılmaz
- 6 Çeng ü çegâne gûşın pür itmiş
Pend eylesem de aslâ işitmez
- 7 Bend-i belâda gamlar çeker dil
Divânedür kim andan çekilmez
- 8 'Arş-ı berîni virdi zemîne
Bilmez yirini kat'â yirinmez

9 Bir dürr-i pâkem ‘âlem-bahâyam
Bilmezligünden kadrüm bilinmez

10 Ger kâdir olsam fi’l-cümle dirdüm
Ammâ ki derdüm çokdur dinilmez

11 ‘İlm anı şandum zâhirde kaldum
Nâ-dân-ı dehrem kendini bilmez

12 Ben böyle gâfil Hak lutfı kâmil
Bahr olmadın dil göz yaşı dinmez

13 Mâ-ahsena’llâh mâ-a’zama’llâh
Cerret dumû’î havfen mina’llâh

V

1 Hikmet nesîmi esdi çü sarsar
Nâ-geh açıldı der-beste manzar

2 Gönlüm evinden zulmet kesildi
Îmânum oldu şem‘-i münevver

3 Gördüm tagılmış âlât-ı meclis
Sâgar şikeste sahbâ mükedder

4 Sâkî mu‘attal dem-beste mutrıb
Pîr-i mugân hod hem kûr u hem ker

5 Dest-i nedâmet yolmuş saçını
Kaddini bükmiş çengün bu gamlar

6 Bağrı delinmiş derd ile nâyun
Ney-zenler olmuş mebhût u bî-fer

- 7 Yezdâna minnet gördüm bu hâli
Zâtum görindi ihsâna mazhar
- 8 Rü'yâda gûyâ çeşmüm açıldı
Manzûrum oldu dîdâr-ı dil-ber
- 9 Yandum yakıldum göz yaşı dökdüm
San cemrelerdür düşdi ser-â-ser
- 10 İrdüm muhassal fasl-ı bahâra
Bir bâga girdüm pür-nahl ü nev-ber
- 11 Murgân sadâda güller güşâde
Şeb-nem fütâde nergisde sâgar
- 12 Âb üzre gendüm hâşâke döndüm
Bahrin bu nazmun yâd itdüm ez-ber

- 13 Emseytü ferden esbahtü bi'llâh
Sübhan mesâ'en sebbahu li'llâh

VI

- 1 Yıllarla oldum sahbâya mâ'il
Mutrıb sözine cân ile kâ'il
- 2 Gördüm me'âli ol 'iş u nûşun
Efkâr-ı fâsid sevdâ-yı bâtıl
- 3 Gözi açıklar bir himmet itdi
Nâ-geh göz açdum feth oldu müşkil
- 4 Mey bir bakımda turdukça âteş
Kandur hemânâ sahbâ-yı sâ'il

- 5 Ger yıksa yaksa tan mı vücûdum
Ol nâr-ı sūzân ol seyl-i hâ'il
- 6 Kan ile tolmış her bir sıfâli
Cem câmı sandum oldukça kan-zil
- 7 Saff-ı ni'âlün olmuş mukîmi
Sâzende kısmı birkaç erâzil
- 8 Bir harti-sûret fertût imiş def
Geçmezdi fûlsi iflâsı kâmil
- 9 Kâkûl perîşân her çeng-i hazrâ
Bir kahbe zendür pür-zehr-i kâtil
- 10 Mug-beççe sâkî şûh-ı dihende
Pîr-i mugân hod deyyûs-ı gâfil
- 11 Bezm-i melâhî cem'-i edânî
Bi'se'l-esâfil bi'se'r-rezâ'il
- 12 Bir meclisün kim bunlardur ehli
Nekbetden özge andan ne hâsı
- 13 Estagfîru'llâh 'ammâ siva''llâh
El'âne tübtü mimmâ neha''llâh
- VII
- 1 Emsâl-i eşyâ çün oldu mübhem
'Ayn oldu zâhir hall itdi şübhem
- 2 Gördüm e'âlî olmuş edânî
'Aksine dönmiş dülâb-ı 'âlem

- 3 Şûr-âb-ı deryâ kanmış zülâle
Zehr-âb-ı merdüm pür-şehd pür-em
- 4 Mâ-fevka nisbet zilletde her kes
Mâ-dûna baksan ammâ mûkerrem
- 5 Mahkûm-ı ‘âciz hâkimlik eyler
Hükmin inende görmez müsellemler
- 6 Mey sun be sâkî ehlen ve sehlen
Yâ mehaben bik yâ hayra makdem
- 7 Şol bâdeden kim keyfiyyetinde
Keyf oldı ahsen kemminde yok kem
- 8 Bezmi müheyyâ câmı leb-â-leb
Şevki mü’ebbed zevki dem-â-dem
- 9 Duhterdür ammâ mestün helâli
Huşyâra nisbet bîkr-i muharrem
- 10 Bir katre içdüm deryâyâ döndüm
Gördüm ki ‘Âlî’dür bahre mahrem
- 11 Ol cehl-i kâmil vardı zevâle
‘İlm oldı hâsıl A’llâhu a’lem
- 12 Kârumdan âhir oldum peşîmân
Sad tevbe kıldum bin şükre munzam
- 13 Eş-şükrü li’llâh eş-şükrü li’llâh
Tübtü ilallâh ‘ammâ neha’llâh

4.14. Handânî (1593'te hayatta), **Kaside** (Durkaya 2017: 124)

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

- 1 Lafzatullâha nazar kıl dâ' im anı eyle yâd
Kim ana esmâ içinde ism-i a'zam oldu ad
- 2 Cümle esmâ hod Hak'un nâm-ı şerîfidür velî
Lafzatullâh niçün a'zam oldu bişnev şâd bâd
- 3 Anun için kim kamu eşyâya olmuşdur muhîr
Gör ki Hak Kur ân içinde eylemişdür anı yâd
- 4 İmdi gör anı ki harf-i çâr ile kâ'imdurur
Hem anun üstinde var bir şedde üç diş bî- 'inâd
- 5 Bu 'anâsır nice benzer ol hurûf-ı çâre bak
Ya 'nî kim bu gördüğün âb u tûrâb u nâr u bâd
- 6 Üç mevâlid çâr unsur üzre teşdîd oldu bil
İşbu hayvân u nebâtât u ma 'âdin ü cemâd
- 7 Hem nebât oldu çemen çiçek hubûb u meyvehâ
Bunlara irer hazân zeytûn turunç serv-i âzâd
- 8 Her giyâha bak kim oldu şâh u özdek berg ü bâr
Hem dahı üç oldu lâbüd anda reng ü bûy u dad
- 9 Eyle en'âma nazar gör baş u cism ü kuyruğı
Şedde-veş nice turubdur dört ayak ana 'imâd

- 10 Bak tuyûra kim olubdur baş u cism ü iki pâý
Anı hem tahrîk ider bir kuyruk u iki kanad
- 11 Baş u ten iki ayak benzer elif lâm u he'ye
Bâlile kuyruk hemân çün şeddedür olsa güşâd
- 12 Kıl nazar insâna hem oldı iki kol iki bud
Baş u cismiyle hayâ çün şedde gör ne hoş nihâd
- 13 Buldı âdem cism ü cân kılub u nefsiyle vücûd
Akl u îmân u hayâ kıldı bu üç nûr anı şâd
- 14 Yüzde harf-i çâr semîyile basar şem ü kelâm
Şeddesi başıyla cebhe çehredür iy pûr-ı hâd
- 15 Ata vu ana ogul kız oldı sınıf-ı çâr hem
Üç merâtib üzre tıfl u şâb u şeyh ü lâ-ziyâd
- 16 Hem Hadîce Meryem ü Havvâ Asiyye ümmehât
Âdem İbrâhîm ü Ahmed“dür âbâ üç ehl-i dâd
- 17 Hem Ebûbeker ü Ömer ‘Osmân ‘Alî’ dür harf-i çâr
Üç dahı Ahmed Hasan birle Hüseyin şâh-zâd
- 18 Mustafânun sevdügi erlerde gâyet çâr yâr
Hem Hadîce Fâtıma vu ‘Âyişe üç meh nejâd
- 19 Yirler ü gökler cehennem cennet oldı harf-i çâr
Üç cehennem cennet ü a ‘râf ehli iy cevâd
- 20 Âfitâb u meh elif hâ iki lâm uş kehkeşân
Şeddedür gökde melâ’ ik encüm ervâh-ı ‘ibâd

- 21 Şark u garbıyla şimâl u kible oldu yine çâr
Oldı şedde anun üstinde müşerref üç bilâd
- 22 Oldı bir yıl fazl-ı çâr u anda üç dürlü hevâ
Berd ü hâr u mu'tedildür uş olur şâm u midâd
- 23 Hem hurûf-ı çârdur bir mâh içinde hafta çâr
Gurre vü bedr ü hilâli şeddedür kıl i'timâd
- 24 Dört kitâb indi semâdan üç dahı hem şeddesi
Bir suhûf u bir hadîs-i kudsî biri nûn u sâd
- 25 Hem kelâm oldu hurûf u nokta ma 'nâ gizlû fâş
Şeddedür üç dürlü i 'râb anda iy ehl-i reşâd
- 26 Lâ-İlâh dimekle İllallâh olubdur lafz-ı çâr
Hem Muhammedle Resûllullâh olur üç çün şidâd
- 27 Dört mezâhib dört hurûf olmışdurur hem şeddesi
'Âmmile hâs oldu hem hâssu'l-havâs ehl-i cihâd
- 28 Oldı hem bir haftanın eyyâm-ı çârı kâr için
Üç günü 'ıyd oldu kim ol gün olur işler kesâd
- 29 Hem anuñcündür mevâlî ders ider eyyâm-ı çâr
Üç günü ta 'tîl olubdur tâlibûn almaz murâd
- 30 Yevm-i cum 'a gör ki vakt-i çâr olubdur dört hurûf
Hutbe vü dü rek'at oldu şedde-veş kıl inkıyâd
- 31 Mesken ü bir nân u hırka âbile lâzım bu çâr
Üç dahı zikr ü namâz u savm-ı meh kıl i'tikâd

- 32 Evvel âhir zâhir ü bâtin buna dâll oldu hem
Mâzî vü müstakbel ü hâl oldu şedde üç ‘adâd
- 33 İsm-i a ‘zam cümle eşyâda bu resme gör ki var
Zât-ı Handânî ahaddur bî- ‘adeddür ana ad

4.15. Handânî (1593’te hayatta), Gazel (Öztürk 2002: 85)

Fâ ‘ilâtün Fâ ‘ilâtün Fâ ‘ilâtün Fâ ‘ilün

- 1 İrmişüz hakke'l-yakîne biz gümândan geçmişüz
Tîr-i maksûd irdi âmâca kemândan geçmişüz
- 2 Gülsitân-ı serv için bir dem akıtduk hûn-ı mâ
Çünkü hâsıl bitdi ol serv-i revândan geçmişüz
- 3 Gerçi çün hayvân idük bilmezdük asla bir elif
Anladuk heftâd-ı düyi tercümândan geçmişüz
- 4 Ol zamân ki bu zemîn-i hâki kılduk nüzûl
‘Arş-ı kürsîden çıkup heft âsumândan geçmişüz
- 5 Oldı çünkim ârzû-yı dil visâl-i rûy-ı dost
Pes cihândan iftirak itdük cinândan geçmişüz
- 6 Çünkü bildük ki zamâna vü mekâna sıgmaz ol
Biz dahi terk-i mekân itdük zamândan geçmişüz
- 7 Bî-nişânlık remzini Handânî çün bildün ‘ıyân
Şöhreti âfet bilüp biz dahi şândan geçmişüz

4.16. Hasan Dede(ö.16.y.y), Nefes (Akar 1997:7)

11'li Hece Ölçüsü

- 1 Bir zaman anama erlik eyledim
Bir zaman hıfz etti pederim benim
Bir zaman babama avretlik ettim
Bir zaman taşıdı mâderim benim
- 2 Mevlâm izin verdi doğdum anadan
Ârif olan fehm eyliyor mânâdan
Vücûdumuz gelip geçti fenâdan
Aşktan başka yoktur dîdârım benim
- 3 Piyâdeyim şimdi yoktur kardeşim
Sırrım verip sır alacak sırdaşım
Her nereye gitsem size yoldaşım
Yanımdan ayrılmaz kederim benim
- 4 Kimisi işrette kimi mihnette
Kimi rûşendedir kimi zulmette
Hasan Dedem kusûrum yok gayrette
Bu kadarca imiş kaderim benim

4.17.İbrâhim Gülşenî (ö.1534), Gazel (Akay 1996:180)

Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün.

- 1 Vücûdum bilmezem nedür 'ademden
'Adem olmaz vücûdam çün kîdemden

- 2 'Adem suret virür benden vücûda
Dem-â-dem devrile döndükçe demden
- 2 Ganîdür Hak vücûdî ikisinden
Egerçi ayru degül pîş ü kemden
- 4 Vücûdın yog iken ma'dum- nisbet
Olur mir'ât -rûşen câm-ı Cem'den
- 5 'Ademdür görseden zâhir vücûdî
Nefesden ney kimi zîr ile bemden
- 1 'Adem âyinedir rûşen vücûda
Ki vechin görür anda dem be demden
- 7 'Ademsüz Gülşenî bilmez vücûdın
Nedendür nefh olan rûh-ı kıdemden

4.18. İdris-i Muhtefî (ö.1615), Gazel (Tatçı 2020:86)

14'lü Hece Ölçüsü

- 1 İşbu deme erince üç kez doğdum anadan
Nice yavru uçurdum nice âşiyâneden
- 2 Dört doğurdum anamı hâmil oldum babadan
Babam dokuz ayaklı anlama efsâneden
- 3 On tayaya emzirdim iki yüzlü bir çocuk
Kara libâs giydirdim gösterdim kâşâneden

- 4 Kâf dağını arkama yükledim etme aceb
Bahr-i muhîti içdim kanmadım ammâ neden
- 5 Altmış arşın menâre çıktım anın üstüne
Çağıruban cihânı doldurdum efsânen
- 6 Yüz tınâblı bir çadır dikdirdim siper için
Ana tutdum yüzümü doğdum ol kârhânen
- 7 Fir'avn ile görüşüp biraz nasîhat etdim
Dedi sözün tutmazam dönmezem Hâmânen
- 8 Yedi başlı bir yılan gördüm ki hâkim olmuş
Sûreti hayvân değil bilmezem ammâ neden
- 9 Ak sakallı bir avrat düştü benim peşime
Zinet etmiş kendine lü'lü vü dürdânen
- 10 Yetmiş iki dillice düdük aldım çarşûdan
Çaldım anın sadâsı geçdi âsumânen
- 11 Bir top atdım maşrıktan geldi düştü mağrıba
Bu bir rengin rumûzdur anlama efsânen
- 12 Bir mektebe uğradım kuş dilini okurlar
Sivrisinek halife hocası pervânen
- 13 Alâim-i semâyı olta edip sarkıttım
Bin bıyıklı bir balık çıkardım deryânen
- 14 Gördüm Nûh'un gemisin girdim anın içine
Buldum anda necâtı korkmadım tûfânen

- 15 Senin İdris hakikat rumûzat sözlerin
 Anladı insan olan bilmedi hâyvâneden

4.19.Kaygusuz Vizeli Alâeddin (ö.1562-1563), Nefes (Gölpınarlı 1932:53)

8'li Hece Ölçüsü

- 1 Kodum bu varlığı elden
 Bu varlık çok fenâ imiş
 Bu 'akl u câna bakmadum
 Fenâ dükkâna bakmadum
- 2 Hemân bir dem 'urûc itdüm
 Bir demde bî-nişân oldum
 'İlmine irişdüm anun
 Nâma nişâna bakmadum
- 3 Geçüp Vâhid vahîdinden
 Ne nefs-i küll ne 'akl-ı küll
 İrişdüm 'ilmine anun
 Bu *kün fekâna* bakmadum
- 4 Düşüp ıtlâk-ı mutlaka
 'Iyân gördüm 'ıyân gördüm
 İrişdüm vaslına anun
 Ayrık hicrâna bakmadum
- 5 Kaygusuz ider ey dostlar
 Bakışum dost bakışıdur
 Şükür Hakkın keremine
 Gizlü nihâna bakmadum

4.20. Kaygusuz Vizeli Alâeddin (ö.1562,1563), **Nefes** (Gölpınarlı 1932:72)

8'li hece ölçüsü.

- 1 Eğer aslım sorar isen
Ben bu mülke seyre geldim
Ben ol sırr-ı Sübhânîyim
Bir sûret-i Rabbâniyim
- 2 Gizlenüb *Küntü kenz* olan
Âleme pertevin salan
Ayn olub beyâna gelen
Ben ol nûr-ı Rahmânîyim
- 3 Sanma ki beni cândayım
Cümleden gizlü kândayım
Ne cihân ne cinândayım
Bir mürğ-i lâ-mekânîyim
- 4 Beni benden alan oldur
Alan oldur veren oldur
Anı beni kılan oldur
Hemân ben bir nişâniyim
- 5 Kaygusuz bakmazın câna
Pîrim nişân urdu bana
Yog olub geldim cihâna
Bî-nişânın nişâniyim

4.21. Kul Himmet (ö.16.y.y), **Nefes** (Kaya 2015,37:187)

11'li Hece Ölçüsü.

- 1 Hak Teâlâ kudretten ne yarattı
İnsânın neslini kurmazdan evvel
Ahmedi ne sûretinde yarattı
Âdem sûretine girmezden evvel
- 2 Muhammedin nûru Yezdânı gördü
[Ol] şükür etti pes secdeye vardı
On iki bin hicâbda kaç yıl durdu
Şefaât hicâbına varmazdan evvel
- 3 Kudretin Tûr'unu bizde komuştur
Hayâlinde halkı dağı yapmıştır
Âlemin ervâhı kimden çıkmıştır
Âdemin toprağın vermezden evvel
- 4 Ol kimdir sormadan Yezdânı bildi
Ol kimdir kibr etti yolundan azdı
İnsânın neslini kaç bölük kıldı
Âdemin balçığın karmazdan evvel.
- 5 Ol kimdir Âdem'in balçığın kardı
Ol kimdir kahrından görmeye vardı
Âdem Atamız cansız kaç yıl durdu
Cismine rûhunu vermezden evvel
- 6 Ol kimdir ki bu dergâhtan red düştü
Ol kimdir ki Âdem nişânı düştü
Ol kimdir ki Mevlâ ile zıd koştı
Elest suâlini sormazdan evvel

- 7 Kul Himmetim dönme dostun yolundan
Gel koparma her câhilin gülünden
Bâde içtim nev civânın elinden
Muhabbet şişesin kırmazdan evvel

4.22.Kul Himmet (ö.16.y.y), Nefes (Kaya 2015,37:200)

11 li Hece Ölçüsü

- 1 Ey gönül seninle şehrim ararım
Göregör bilegör bu seyrân nedir
Bî-nişândan sana haber sorarım
Cevâb bî-nişâna ver nişân nedir
- 2 Ey deniz dibinde gezip susayan
Ey zeminde gezip arşı köseyen
Kanda gizlendi bu şehri yasayan
Bu noktayı pervâz eder cân nedir
- 3 Bu varlığa sebep ne oldu dilek
Yer ü gök arş u ferş ü ins ü melek
On birincide dokuz çarh-ı felek
Bu bir kezde dönüp de inen nedir
- 4 On iki bin köşktür bu ravza durak
On iki eyvândır on iki çerâk
Başı bir ser çeşme on iki ırmak
Habibine bahş olan ihsân nedir

- 5 Hak kimine verdi tac-ı saâdet
Kiminin de şanındadır sehâvet
Neden içildi şerbet-i şehâdet
Ali'ye kırmızı gelen don nedir
- 6 Eğer şerîatı sorarsan bâddan
Tarîkat ateştir ki sakın oddan
Hakîkat topraktır mârifet âbdan
Bu dördün arasında mihman nedir
- 7 Od emâredendir nefsin zulmeti
Yel levvâmedir çektirir mihneti
Hakîkate hâl edip mârifeti
Mutmainne erişen insân nedir
- 8 İlm-i Rabbânîde bu hesâb oldu
Dört kapı tarhı yedişer bâb oldu
Yirmi sekiz su'âle cevâb oldu
Bu tarîkatte tâlib' erkân nedir
- 9 Mâşuklu derdine dermân bulundu
Âşığın isbâtı nedir bilindi
Abdest alıp iki rek'at kılındı
Ol namazda makbûl olan kân nedir
- 10 Bilirim diyenler bunda mat oldu
Niçe zinde bu yolda zerrât oldu
Bu dil kulak zâhirde alet oldu
Ya bu remzi duymadan duyan nedir

- 11 Yetmiş iki millet gezer âlemde
Üçüncüyü Nâcî yazmış kâlemde
Mârifet bulunmaz degme âdemde
Fark edegör yahşi yamanı nedir
- 12 Cân gözünü açıp da ol görücü
Bu küfre imân eylemez Hâricî
Kul Himmet bir kemter Haktır verici
Bu madende gevheri satan nedir

4.23.Kul Himmet (ö.16.y.y), Nefes (Özcan 2011:136) *

11'li Hece Ölçüsü.

- 1 Hakkın gevherinden arşın nûrundan
Andan hasıl oldu gürûh- ı Nâcî
Hak sana bir evlat ederse ihsân
Verince tatlıdır alınca acı
- 2 Ârif ârif ile gönül katmadan
Kırklar ayân olup semâ' tutmadan
Selman dahi ol kırklara yetmeden
Ali idi kırklardaki duacı
- 3 Çekilip giderken mîraç yolunda
Rast gelip de sekiz uçmak ilinde
Cennet evlerinde elma dalında
Fatma Ana idi dar çeken bacı

* Kul Himmet'in bu şiiri, çalışmamızın 319.sayfasında yer alan Kul Hüseyin'in soru niteliğindeki şiirine cevaben yazılmıştır.

- 4 Değme ârif bu sözümü bile mi
Münkirler ne bilir sırr-ı âlemi
Yoğurmazdan evvel Cibril Âdemi
Rûhlar idi Hakla buluşan hacı
- 5 Ben günahkâr kulum söylerim
Allah nûr örtülü kara donlu
Beytullah Körüğü gülbangdır çekic' eyvallah
Andan hasıl oldu Ali kılıcı
- 6 Gerçek erenlerin incedir yolu
Sen seni sanmagıl dîvâne deli
Yüz yigirmi dört bin nebî evveli
Fahr- i âlem giydi ol nûrlu tacı
- 7 Kul Himmetim aydur yeter bu sözüm
Söyletme Hüseynim açıktır gözüm
Bir sağıma baktım bir de soluma
Kâmile yakındır dünyânın ucu

4.24. Kul Himmet (ö.16.y.y), Nefes (Özcan 2011:210)

11'li Hece Ölçüsü.

- 1 Eğer ben fakire haber sorarsan
Yâ ben nerde idim nerden gelirim
Yok değildim şu cihânda var idim
Pîre hizmet ettim pirden gelirim

- 2 Abdürrezzâk gibi Hızıra yettim
Selmân gibi eski dini terk ettim
Doksan bin küffan Müslüman ettim
Tecellâ dağından Tûrdan gelirim
- 3 İsâ ile bile idim havada
Mûsâ ile bile idim duada
Ferhat ile külünk çaldım kayada
Attım külüngümü zordan gelirim
- 4 Nûh Peygamber gibi gemiler çattım
İletip deryâyâ ummâna kattım
Yusuf ile bile kuyuda yattım
Yâkûb ile âh ü zardan gelirim
- 5 Kul Himmetim bir olalım er ile
Belki bizim kismetimiz verile
Üçler makamında yediler ile
Kırkların olduğu yerden gelirim

4.25.Kul Hüseyin (ö.16.y.y), Nefes (Ergun 2015:212) *

11'li hece Ölçüsü.

- 1 Mürşid isen müşkilimi hâlleyile
Neden hasıl oldu gürûh-i nâcî
Gel imdi gamla koma beni böyle
Evvel tatli neydi sonrası acı

* Kul Hüseyin'den naklettiğimiz nefes, çalışmamızın 317. sayfasında yer alan Kul Himmet'e ait nefes ile birlikte değerlendirilmelidir. Kul Hüseyin sorular sormakta, Kul Himmet ise cevaplamaktadır.

- 2 Hak verir kısmetim benim gıdamı
Kesmezem dilimden Bâri Hüdâ'mı
Yoğurmazdan evvel Cibril Âdemi
Hem Âdem yoğ iken kim idi hacı
- 3 Ârif ârif ile gönül katmadan
Hak Taalâ bu dünyâyı yapmadan
Selman dahi ol Kırklara yetmeden
Ya kim idi Kırklardaki duacı
- 4 İnsan fehmeyleyip kendin bilmeden
Havva Ana gelip hâmil olmadan
Eritip de kalp evini silmeden
Kim idi göklere dâreden Bacı
- 5 Ezelden beri nurullah sır idi
Müminlerin kalbi dolu nur idi
Ne körüğü ne çekici var idi
Neden hâsıl oldu Ali kılıncı
- 6 Özün tasdik edip tevekküle gel
.....
Yüz yigirmi dört bin nebîden evvel
Kim giydi başına ol nûrdan tâcı
- 7 Kul Hüseynim eder evveli yandım
Hakka ikrâr verip kandım inandım
Kul Himmetim kendin ârif mi sandın
De bana nerdedir dünyanın ucu

4.26.Mehammed (ö.16.y.y), Gazel (2011:133)

Fâ ‘ilâtün Fâ ‘ilâtün Fâ ‘ilâtün Fâ’ ilün

- 1 Yapmaga dil milketini dest-i cânân devr ider
Merkez-i eflâke geldi gitdi ten cân devr ider
- 2 Her ‘asırda bir vücûd ihyâ ider bir kûşede
Gerdiş-i gerdûn degül gûyâ ki Lokmân devr ider
- 3 Niçe bin yıllar döner bir cevheri peydâ ider
Ay u gün sanma dönenler gizlidür kân devr ider
- 4 Fehm idersen nakd-i ‘ömrün cümlesi bir ân degül
Anı gör kul anı bil kim ân ile ân devr ider
- 5 Ber-karar olmaz Mehmed âfitâbı ‘ömrünün
Devr ider devrândadur çün geldi devrân devr ider

4.27.Mehammed (ö.16.y.y), Gazel (Aydur 2011:196)

Fâ ‘ilâtün Fâ ‘ilâtün Fâ ‘ilâtün Fâ’ ilün

- 1 Hakkı bilüp rûz u şeb hamd iyleyen şâkir benem
İsm-i hakkı dilde tekrâr iyleyen zâkir benem
- 2 Gâhi ‘Îsâyam gehî Mûsâ gehî muhyî mumît
Kabz u bast cümle elimde câbir ü kâhir benem
- 3 Gâhi tersâyam gehî mü’min gehî zâhid ‘anîd
Ehl-i takvâyam gehî rüsvâyî bir fâcir benem

- 4 Hîl‘at-i hüsnin geyindüm sûretin itdüm ‘ayân,
Dürlü dürlü gösteren elvânı bir sâhir benem
- 5 Her ne varsa tobtoludur zâtum olmuş kevn-i kül
Kimi muzmar kimi müzhar bâtın u zâhir benem
- 6 Gizlidür sırrum benim her demde bir yüz gösterür
Muhtefî vü zâhir iden muzhir ü sâtir benem
- 7 Devr idüp dâyre-i vahdetde benden gayrı bir
Bulmadum deyyârı bildüm evvel ü âhir benem
- 8 Mâlikü’l-mülküm şi‘inden hâlî olmam bir nefes
Câmi ‘em ben hubb-ı hüsnün fûrkate sabir benem
- 9 Kâfir ü mü ‘min dime lutf iylerem sırrın bilüp
Hem latifem hem habirem nazm iden şâ‘ir benem
- 10 Evvel âhir cümle dillerde kamu mezkûr olup
Her nefesden dem urup zikr iyleyen zâkir benem
- 11 Kâdirem nazm-ı cihâna kudretümden rûz u şeb
Hıfz idüp anı Mehemed gözleyen nâzır benem

4.28. Misâlî (ö.1541), **Kasîde** (Güneş 2011:80)

Fâ ‘ilâtün Fâ ‘ilâtün Fâ ‘ilâtün Fâ ‘ilün

- 1 Bir sadefdür ten k’anun ben gevher ü ‘ummânıyam
On sekiz bin ‘âlemün cisminde ya‘nî cânıyam

- 2 Âlem-i kayd u mukayyed ‘âlem-i mutlak benem
Gelmesi vü gitmesi vü çarh-ı ser-gerdâniyam
- 3 Kande kim kılsan nazar-ı manzar benem manzûr benem
Yetmiş üç milletde izhâr olmuşam erkâniyam
- 4 Âteş olup yanaram ki yeylerem da’im çü bâd
Hak-veş sâbit kadem ki nehrveş ceryâniyam
- 5 Gâh sayfem geh şitâyam geh rebi’em geh harîf
On iki burcun bu dört fazlla hem devrâniyam
- 6 Geh benefş ü zanbakum geh nergis ü reyhan gâh
Bâg u sagra cûy-ı cârâ lâle-i Nu‘mânıyam
- 7 Gâh zenbûr u ‘asel geh tûtî-yi kand u şeker
Gâh hâr u gâh bülbül geh gül-i hândâniyam
- 8 Çarh-ı atlas seb‘-i encüm ve’s-semâ i zâtü’l-burûc
Bendedür hem üç yüz altmış rûzla seyrâniyam
- 9 Geh hilâl-i gurreyem geh bedr-i rûz-ı çâr-deh
Geh tulû ‘um geh gurveyem şems ü geh cevlnâniyam
- 10 Gâh deryâ-yı muhîtem cevheri gavvâs ile
Gâh derc ü dürr ü gevher gâh la ‘lû kânıyam
- 11 Geh *ene’l-Hâkk* söylerem Mansûr olup Bagdâd’ da
Dâr idüp geh kendümi kendüm cihân-ı destâniyam
- 12 Gâh Ya‘kûb-ı hazînem geh birâder gürg-ile
Gâh Mısr’ u pâdişâhı Yûsuf-ı Ken‘ânıyam

- 13 Gâh Dâr o Sikender mülket-i iklîm-i heft
Gâh zulmet Hızr ile geh çeşme-i hayvânıyam
- 14 Gâh şark u gâh garb u Rûm u gâh ‘Arab
Gâh Hind ü gâh Sind ü geh Habeş sultânıyam
- 15 Geh celâlem geh cemâlem gâh lutfam gâh kahr
Geh itâ ‘at eylerem geh ‘âsiyem ‘isyânıyam
- 16 Mûsâ’ yam Fir’avnla destümde ejderdür ‘asâ
‘Îsây’am alan Deccâl’ün tîg-i bürrânıyam
- 17 Hil’at-ı bâkî giyüp ser-tâ-kadem nûr olmışam
Hilkât-i ‘unsûrda ger çi kim vücûd-ı fânıyam
- 18 Nutk-ı zât-ı lâ-yezâlem evvelüm yok âhirem
Sûret-i zâhirde bir kac gün cihân mihmânıyam
- 19 Kendüm izhâr eylemekdür bunda gelmek yohsa men
Mürg-i lâhûtam yine ol ‘âlemün perrânıyam
- 20 Ayn-ı cânla nazar kıl asl u fer’-i kâ’inât
Nûr-ı vâhiddür anun ben kâşif-i bünyânıyam
- 21 Zâhiriye ‘âlem-i kesretde kesret ehlinün
Vahdet ehlinün dahı hem bâtın-ı kitmânıyam
- 22 İncîl ü Tevrât u Furkân u Zebûr un kâşifi
Otuz iki nutkla her müşkilün burhânıyam
- 23 Devr-i ‘Îsâ’dur bir oldı cümle edyân u milel
Kâfirün küfri vü îmân ehlinün îmânıyam

- 24 Hayme-i mî ‘ad u levh ma ‘nâ-i nâr u şecer
Va ‘de-i dîdâr u Sûr-ı Mûsâ-i ‘İmrânıyam
- 25 Kilk eyle kırtâs u kâtib harf ü nokta cüz ü ‘aşr
Muhkemât u mushafam hem âyet-i Kur’ân’ ıyam
- 26 Ma ‘nâ-i bikr oluram geh sırr-ı muglak fâş
Gâh akd-i müşkilâtam hall u geh âsânıyam
- 27 Âdemem Havvâ ile kim bahs-i Şeytân eyledüm
Cennetüm tâvusıyam hem mâr olup derbânıyam
- 28 Kaynadum tennûr-ı tende yeryüzin tutdum tamâm
Nûh’a fûlk ü ya‘nî inkâr ehlinüñ tufânıyam
- 29 Sûret-i âdemde nakş oldum benüm nakkâşı hem
‘Âşıkam ma‘şûkam hem nakşımun hayrânıyam
- 30 Hem cahîm hem cehennem ehlinün nârı benem
Hem şerâb-ı kevserüm hem ravzâ-yı rıdvânıyam
- 31 Nice yüz bin şeklle geldüm henüz anîde ‘ümm
‘Âlem-i kilkatde mecmu‘ı şey’ün elvânıyam
- 32 Ya‘ni bu otuz iki nutkun sıfâtıdur cihân
K’anda dürlü rengle peydâ vü hem pinhânıyam
- 33 Cümle bu kuvvetle kudret zât-ı mutlakdan durur
Ey Misâlî ben dahı bir bende-yi fermânıyam

4.29.Misâlf (ö.1541), **Kasîde** (Güneş 2011:163)

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

- 1 Tâ kim okundı cemâlünden kitâb-ı kibriyâ
Perdeden çıkdı yüzün keşf itdi gün gibi Hudâ
- 2 Âlem-i bâtında ya'nî *kenz-i mahfî* idi zât
Hırka giydi çâr 'unsurdan olup sûret-nümâ
- 3 İsmiñ âdem eyleyüp geldi kıyâma ya'nî kim
Arş kıldı âb u haki anda kıldı müttekâ
- 4 Kışver-i câna tamâm çün geldi izhâr eyledi
Çekdi kâmet otuz iki hattla dıkdı livâ
- 5 Tahta geçdi pâdişâha ne hilâfet eyledi
Her taraf hükmini icrâ kıldı bu 'arz u semâ
- 6 Pâdişâh her dü 'âlem âdem oldı ma'nîde
Ya'nî fazl-ı gaybdan ol zât-ı bî-çûn u çirâ
- 7 Pes ruh-ı Rahmâna lâyık hâkdur ey âdemî
Hâki idrâk it ki oldı zât-ı Yezdâna likâ
- 8 Yüz tutanlar âdemün hâkine makbûl oldılar
Ser çekenler dîv-i mel 'ûn oldı tâ rûz-ı cezâ
- 9 Hâk-i âdemden kim esmâ 'ilmini ders itmedi
'Âkıbet dîdârdan mahrûm olur ender-bekâ

- 10 Zâhir ü bâtın bu sûretten eger olsa latîf
Anda görürdi yakîn mi ‘râc idicek Mustafâ
- 11 Âdeme döndür Misâlîvâr zinhâr yüzünü
K’olmayasın recm çün Şeytân zi-dergâh ‘alâ

4.30.Misâlî (ö.1541), **Gazel** (Güneş 2011:485)

Mefâ ‘ilün Mefâ ‘ilün Mefâ ‘ilün Mefâ ‘ilün

- 1 Cemâlün âteşin nûr-ı zemîn ü âsmân buldum
Saçun küfrine yüz tutdum yüzünü çün îmân buldum
- 2 Hayât-ı kün-fe-kân sensin senünle kâ’im olmışdur
Ceseddür cümle-i ‘âlem seni rûh-ı revân buldum
- 3 Sevâd-ı a‘zam hüsnün bana keşf itdi esrârı
K’anı otuz iki hatt u kitâb-ı Câvidân buldum
- 4 Kaşunla kirpigün âyet rûh üzre zülf-i bismillâh
Okudum fazl-ı Hak’dan sûre-i Nûr u Duhân buldum
- 5 Cemâlün gülşen-i firdevs ü hattun hûr u gılmândur
Lebün tûtî-i kevser bahş u hem şeker-feşân buldum
- 6 Yedi gök yedi hattundur tokuz a ‘zâ tokuz eflâk
Kamer ‘aynun dehen şarkında nutkun mihr-i cân buldum
- 7 Gözümün perdesin çâk itdi hüsnün nûrı anunçün
Seni ben zâhir ü bâtında peydâ vü nihân buldum

- 8 Melek-veş yüzüne tutdum yüzümi zu ‘m-ı Şeytân çün
Seni tâ mazhar-ı zât u sıfât-ı gaybdan buldum
- 9 Yoluna cân u baş u mâl sarf olmak gerekdi lîk
‘Înâyet yine sendedür seni ger râygân buldum
- 10 Eger insan eger hayvân nebâtat u ma ‘âdân hem
Yine kim nâzır oldumsa sana cümle nişân buldum
- 11 *Ve yebka vechu rabbike* buyurur Yezdân-ı Kur’ân’da
Hakikat hüsn-i didârundan özge cümle fân buldum
- 12 Tecellî kıldı gerçi her kula bir nev ile Sübhân
Bi-hamdi’llâh gümân kalmadı ben anı ‘ayân buldum
- 13 ‘Aceb mi per ü bâl açsam semâ-yı seb’a çün Cibrîl
Bugün çün Kâf-ı kudretten Simurg-ı lâ-mekân buldum
- 14 Cemî ‘müşkilüm Hak’dan açıldı ‘ukde hal oldı
Îmân bâbında Fazlu’llâh çün sâhib- beyân buldum
- 15 Niçün dünyâ içün her düne başum egdürem çünkim
Kerem-hânında bunun gibi şâh-ı kâm-rân buldum
- 16 Bana ‘ayb ola şimden girü gayra iltiyâm itmek
Serîr-i saltanatda çün şeh sahîb-i Kur’ân buldum
- 17 Fırât u Şât Muhabbetnâme ‘Arş-nâme Nîl câviddür
Misâlî bu ebhurda sadefveş dür-feşân buldum

4.31. Muhîfî (ö.1553), Gazel (Tataroğlu 1995:243)

Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilün

- 1 Zâtı sî vü dü sıfâtum kim ne eyvân eyledüm
İsmümi ‘unşur libâsın giydüm insân eyledüm
- 2 Kürsî-i dendân-ı ‘arş-ı vechden kıldum nüzûl
Savt u harf olup hisâb-ı rûz-ı mîzân eyledüm
- 3 Üştür-i sûfâr sûzundan geçer dem-âsumân
Feth olup girdüm sekiz cenneti seyrân eyledüm
- 4 Yer ü gök ehlin hayât-ı câvidâne irgürüp
Heft şâh-ı gusfend-i mevti kurbân eyledüm
- 5 Şekl-i Âdemde ‘ıyân olmaga nutk u ruh olup
Küntü kenzün gevherin hak içre pinhân eyledüm
- 6 Ehl-i küfr ü şirki kıldum garka tûfân-ı vücûd
Keştî-i kilik-i kelâmum Nûha ihsân eyledüm
- 2 Her kim irdi âyet-i veccehtu vechi sırrına
Âteşi ana Halîl-âsâ gülistân eyledüm
- 8 Sihri bâtıl oldu cümle gördi çün fir ‘avniyân
Dest-i Mûsâda ‘asâyı nevki su ‘bân eyledüm
- 9 Rûh-ı kudsem kim Mesîhâ-yı mücerreddür adum
Âb u gilden şekl idüp ‘âlemde perrân eyledüm

- 10 Mülk-i *ev-edna* makâmumdur habîb-i hazretüm
Nefs-i şeytânın elümle çün müselmân eyledüm
- 11 Nokta-i bâyem ki dü vü sîde oldum âşikâr
Cîm u *ha* harfin Muhîti sırr-ı Kur'ân eyledüm

4.32. Muhîti (ö.1553), **Gazel** (Tataroğlu 1995:245)

Müstef 'ilâtün Müstef 'ilâtün

- 1 Zâtum ki sıfât ile göründüm
Kadrüm ki berât ile göründüm
- 2 'Unsurda zuhûr-ı *kâf u nûnum*
Terkîb-i cihât ile göründüm
- 3 Zulmetde kalana dest-gîrem
Hızram ki gayât ile göründüm
- 4 Ervâha hayât-ı câvidânem
Esbâha memât ile göründüm
- 5 Geh 'âlem-i berre teşnegâhem
Geh Nîl ü Fırât ile göründüm
- 6 Yol bulmag için 'urûca tâlib
A 'dâd-ı salât ile göründüm
- 7 Bi'l-kuvve Muhîtiyem cemâddan
Hayvâna nebât ile göründüm

4.33.Muhyiddîn Abdal (ö.16.y.y), Nefes (Özmen 1998:100)

7'li Hece Ölçüsü

- 1 Otuz iki hurûfu
"Lâm" ve "bâ" da bulmuşum
Özün bilen 'arîfî
Ben sözünden bilmişim
- 2 Bugün gün kün fe-kânla
Karıştım ol cihânla
Ben aşk ile ve cânla
Dört unsurdan gelmişim
- 3 Yetmiş üç inbisatın
Sıfat içinde zâtın
On yedi muhkemâtın
Hoş bahrine dalmışım
- 4 Birisi rûh ve rahmet
Birisi yüzdeki hat
On bir müteşâbihat
Ana agâh olmuşum
- 5 Şerîati berk edip
Tarîkati derk edip
Mülk ü malı terk edip
Böyle âmel kılmışım

6 Mârifet Hakk’a yârdır
Hakîkat anda sırdır
Mü'minler hepsi birdir
Böyle ‘amel kılmışım

7 Gel ey Hak mûteberi
Gitsin gönül hubâri
Ben bu tahkîk haberi
Evliyâdan almışım

8 Çalab bir ayna sundu
Göz gördü cân uyandı
Gönül gamdan ayândı
Ben pasları silmişim

9 Muhittînim ben gâip
Sohbet gâip, er gâip
Ben beni elden koyup
Özüm Hakka salmışım

4.34.Muhyiddin Abdal (ö.16.y.y), Gazel (Durbilmez 1998:309)

11'li Hece Ölçüsü

1 Bu vücûda gelicek ben cân geldüm
Katreden görindüm vü ‘ummân geldüm

2 İbtidâ ben ne idüm anı bilgil
İntihâda sûret-i insân geldüm

3 Yel ü su od u toprak idi aslum
‘Akl u ‘aşk nefes ü cân yeksân geldüm

- 4 Şerî ‘at tarîkat ma‘rifet ile
Hakîkate kul oldum sultan geldüm
- 5 Kuş dilin anladum hâtem elümde
Hem bugün bu mülke Süleymân geldüm
- 6 Ön geldüm son geldüm dahi ün geldüm
Sanma ey münkir beni noksan geldüm
- 7 Şeş cihetdür sırrımı faş eyliyen
Yohsa bir gizlü gencüm nihân geldüm
- 8 Üç yüz altmış burcı seyrân eyledüm
Andan bunda Hakk ile mihmân geldüm
- 9 On sekiz biñ ‘âlemün meşhûrîyam
Kâf ile nûn emrüne fermân geldüm
- 10 İsmi zâtumdur *mîm hâ mim dāl* benem
Bîst ü heşt ü sî vü dü Kur’ân geldüm
- 11 Birliğünde buldum yetmiş yediyi
Özin bilenlere tercemân geldüm
- 12 Kırk sekiz elli yedi altmış altı
Delîldür ki levh ile burhân geldüm
- 13 N'ola kurbân olam ben Hakk yolında
Bu hakîkat ehline kurbân geldüm
- 14 Muhyiddînem tiryâk-ı ekber menem
Kamu dertlere uş[bu] dermân geldüm

4.35.Muhyiddîn Abdal (ö.16.y.y), Gazel (Durbilmez 1998:304)

Fe‘ilâtün Fe‘ilâtün Fe‘ilün

- 1 Katreden deryâyı ‘ummânı buldım
İrişdüm menzile pââyânı buldım
- 2 Zehî menzil zehî bu dem içinde
Ne kutlu sâ’at ol devrânı buldım
- 3 ‘Aşk ile cân pazarun seyr iderken
Nâgehân duş olup cânânı buldım
- 4 Cân irdi vuslata ref oldu firkat
Yakûbım Yûsuf-ı Kenânı buldım
- 5 Vücûdum tûruna çıkdım bî -güman
Ben anda Mûsâ-yı İmrânı buldım
- 6 Zebûr, Tevrât u İncil hakkı
Muhammede inen furkânı buldım
- 7 Meger dilberin yüzi mushaf imiş
Yazılmış hattında Kurânı buldım
- 8 Bist ü si; si vü di virdi nişânı
Âyeti, delîli, burhânı buldım
- 9 Hele ben Mekkeyi kılmışam tavâf
Yakîn bil Hânnanı Mennânı buldım

- 10 Muhyiddîn bugün dîvân- i âlî'de
Okudım defteri dîvânı buldım

4.36.Nâtıkî (ö.16.y.y), **Gazel** (Özer 2006:527)

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Fe'ülün

- 1 Ma'âdin cevher idüm bir zamânda
Nebât oldı vücûdum bir zamânda
- 2 Olmışdum rütbe-i hayvâne nâ-gâh
Gezerdüm âb u gâh niçün yabânda
- 3 Tamâm itdüm süm-ı rûh-ı hayvân
Göründi rûh-ı insânî bu cânda
- 4 Gezüp insânda hem bir nice müddet
Bi-nefs ü bî-hevâ zann ü gümânda
- 5 Merâtib seyrini bir bir iderdüm
Gehî huşyâr u geh 'âkil cihânda
- 6 Gehî 'âbid gehî zâhid gezerdüm
Gehî sûd eylemek gâhî ziyânda
- 7 Geh nâgeh cezbe-i muhîbbîh'mallah
İrişdi kâme irgürdi bir anda
- 8 Ser-â-ser rûh-ı kuds oldı vücûdum
Kelâm-ı nâtık oldum her zebânda

- 9 Zuhûr oldu şecerden nâr-ı Mûsâ
Nişânsız oldu peydâ her nişânda
- 10 ‘Ayân oldu rumûz-ı *men terânî*
Niçün kalmışsın ey ebleh gümânda
- 11 Birikdi Nâtıkî ma‘nî vü sûret
Sakın kim kalmayasın în ü ânda

4.37. Nemâyî (ö.1596), Gazel (Ergun 2015:162)

Mefâ ‘ilün Mefâ ‘ilün Mefâ ‘ilün Mefâ ‘ilün

- 1 Ben ol ankâ-yi lâhutum ki kâf-ı lâ-mekânımdan
Göründüm gizli genç iken ezelden kün-fekânımdan
- 2 Ne esmâ sırrıdır hattın müsemmâ vech-i zâtından
Ayân gör Fazl-ı Rahmâni benim rûh-i revânımdan
- 3 Cemâlin mushafım gökten melek vahy etti indirdi
Nebîler bildi te‘vîlin çü cân-ı câvidânımdan
- 4 Dem-i Îsâ’ dūrūr nutkum dirildir cansız eşbâhı
Nefahtü fîhi min rûhi ayân oldu lisânımdan
- 5 Ezelden tâ ebed hayyım iki âlemde Hızır oldum
Maâni dürrüdü buldum ledün ilmini şânımdan
- 6 Tecellî kıldı Mûsâ-veş vücûdun Kûh-i Tûr ‘undan
Nemâyî zâtının nûru tulû’ ideli cânımdan

4.38. Pir Sultan Abdal (16.y.y), Nefes (Gölpınarlı, Boratav 2010:88)

8'li Hece Ölçüsü

- 1 Hak bizi yokdan var itdi
Şükür yokdan vara geldüm
Yedi kat 'arşda asılı
Kandıldeki nûra geldüm
- 2 Eyyûb ile ten eritdüm
La'l mercân gevher dutdum
Vuslat ile taş arıtdum
Ben bu yolu süre geldüm
- 3 Yûnusla 'ummâna taldum
Kırk gün balık içre kaldum
Dâvûdla demürce oldum
Örse çekiç ura geldüm
- 4 Gurbet ilinden çatıldum
Ana rahmine yatıldum
İbrâhiml'oda atıldum
Gülistânda nâra geldüm
- 5 Sahabelere ugradum
Kudret lokmasın dogradum
Er bir didüm Hak bir didüm
Bini saydım bire geldüm

- 6 Bir mu ‘azzam büyük şâra
N’istersen bulunur ara
Kapusı on iki pâre
İstedigüm şâra geldüm
- 7 İçi altun tışı gümüş
Suyı şekerle bal imiş
Böyle bezestân düzülmiş
İstedigüm yire geldüm
- 8 Deniz çaldım ‘aşâ ile
Göge agdım İsâ ile
Tûr tagında Mûsâ ile
Münâcâtda dura geldüm
- 9 Pîr Sultân Abdâl coşkuna
Gel otur gönül köşküne
On iki imâm ‘aşkuna
Ben bu seri vire geldüm

4.39.Pir Sultan Abdal (16.y.y), Nefes (Dedebaba 2000:129)

11’li Hece Ölçüsü.

- 1 Seyrân ettim erenlerin demini
Kudret kandîlini yanarken gördüm
Burâk olup içtim âb-u hayât’ tan
Hazret-i Peygamberi kanarken gördüm

- 2 Günde bin kez Hakka şükür ederken
Veysel erenler katarın yederken
Mûsâ Hakkın dîdârına giderken
Hızır müşkilini anarken gördüm
- 3 Halîl Kâ'be yaptı insan gelmeğe
Şübhesiz günâhlar kabul olmağa
İsmâil uğruna kurban kılmağa
Bir melek bir koyun yederken gördüm
- 4 Nerden düşman gelir ise duyardı
Dost uğruna cân-u bâşı koyardı
Her gün Hamza âşikâre gezerdi
Alîyi Düldüle binerken gördüm
- 5 Vefâsı yok imiş şunde fenânın
Hisâbı yok imiş mülke konanın
Yavrusun aldırılmış garib ananın
Parlayı parlayı yanarken gördüm
- 6 Pîr Sultânım eder şunda gelmişler
Dizilmişler duâsını almışlar
Birbirinin eteğini tutmuşlar
Müşkilin mürşide tınarken gördüm

4.40.Senî Alî (ö.16.y.y), **Gazel** (Candan 2012:179)

Mefâ 'ilün Mefâ 'ilün Mefâ 'ilün Mefâ 'ilün

- 1 Senün zât u sıfâtundur Hüve'l-Evvel Hüve'l-Âhir
Celâl ile cemâlündür Hüve'l-Bâtın Hüve'z-Zâhir

- 2 Ehadsın zât ile ammâ bu kesret içre hem sensin
Niçe kim sağış içinde ehad bî-şekk olur sâ'ir
- 3 Vücûda 'akl-ı küll mebde' olupdur gâyeti insân
Pes oldu nokta-i vahdet bu devrün içine dâ' ir
- 4 Girüp dâ' irenün içre gönül olubanı seyre
Nihâyetin çü bulmadı döner dâ'irede da'ir
- 5 Bu uş seyr-i ilallâhu minellâh ile fillâhdur
Velî bilmez bu esrârı özini bilmeyen hâsir
- 6 Gerekdür olasın gâ' ib özünü görmeden gönül
Şühûdında cemâlinün dîlersen olasın hâzır
- 7 Senîdür sûretâ gerçi visâlünden Hudâ ammâ
Cemâlün Ka'besine ol olupdur cân ile zâ'ir

4.41. Seyyid Nizamoğlu (ö.1601), Mesnevî (Yaman 1976:131)

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

- 1 Cân u ten biri birinden dâr degül
Lîki cânı görmege destûr degül
- 2 Cân görünmez ten sır ey cânım benüm
Cân içündür bunda seyrânım benüm
- 3 Destur oldu bize çünkim Şâhdan
Andın 'aklı gele Nurullâhdan

- 4 Andın andan nefis gele ey ahı
Hem nücûma hem ‘anâsıra dahi
- 5 Hem nebâta ma ‘dene geldük i cân
Cism-i hayvânda gelüp tutduk mekân
- 6 Hak ‘inâyet itdi geldik âdeme
Yol açıldı yine evvelki deme
- 7 Ol seferlerden gelirken hem çü tâb
Eyledik yetmiş bin nûrânî hicâb
- 8 Âlem-i ecsâda geldi çünki cân
Oldı yetmiş binde zulmânî ‘ıyân
- 9 Bunlara cümle fenâ virmek gerek
Ba’d-ez-în dost yüzini görmek gerek
- 10 Olmaz ammâ irmeyince mürşide
Cân u bâşı virmeyince mürşide
- 11 Bu benüm nâlânımı sanman sadâ
Âteş-i ‘aşkdur ki yakmışdur Hudâ
- 12 Kim söyündürmek diler bu âteşi
Bulmasın Hakdan ebed bahşâyışı
- 13 Zîra bu âteşle yakdum özümü
Âteş-i ‘aşk ile buldum yârimi
- 14 Kimde kim bu âteş-i ‘aşk olmadı
Sûret-i insâna hergiz gelmedi

- 15 Âteş-i ‘aşkdur ki düşmüş ‘âleme
Yire göge ‘arşa kürse âdeme
- 16 Ger eger bu ‘aşk çıkaydı aradan
Nesne hiç kalmazdı akdan karadan
- 17 Aşk anun yoldaşıdır hâlâşdır
Hem-demi hem-râzı bagrı başdır
- 18 Aslına gitmege her kim ‘azm ider
Aşk anı terk eylemez bile gider
- 19 Âh u zârum dem virür mü’minlere
Gam virür bî-derd olan bî-dînlere
- 20 Bu inîlti kim olur benden ‘ıyân
Anup ol vuslat deminde eyler figân
- 21 Râh-ı pür-hûndan virür size haber
Kıssa-i Leylî vü Mecnûndan meger
- 22 Kâr-ı ‘aşka mahrem olmaz ‘akl-ı cüz
Sırr-ı ‘aşktan gösteremez akla yüz
- 23 Aşk hem-râzı olan bî-hûşlara
Câm-ı vahdetden içen serhoşlara
- 24 Bilür ancak neydiğün ahvâlümüz
‘Akl ile idrâk olunmaz hâlimüz
- 25 Zâhir ü bâsın bir olmuşdur bana
Kıplamışdur cismümi cân baksana

- 26 ‘İsâ bin Meryem gibi ister hemân
Cânib-i eflâke gide cism ü cân
- 27 Görmeye bu dîde-i yârân beni
Gizleye kendinde ol sultân beni
- 28 Kimi göge baka kimi yirlere
Kimi gence baka kimi pirlere
- 29 Kimi Kudse gide kimi Mekkeye
Kimi mescide kimisi tekkeye
- 30 Kimi tura kimi anda isteye
Kimi dilde kimi cânâda isteye
- 31 Gözlerinden cümleñ olam nihân
Toptolu ola yine benden cihân
- 32 Bu sözi fehî itmeye key er gerek
Kendin idrâk eylemiş server gerek

4.42. Şâh İsmail Hatâ’î (1487-1524), Nefes (Yörükan 2011 :69)

11’li Hece Ölçüsü

- 1 Ezelden seyr ettim ben bu devrânı
Ay dogmadam aydan günden ezelden
Çekilüp gelir aşkın kârvânı
Dahî kim geldi geçti bizden ezelden

- 2 C       gördüm yine c  n oldum
Tanıdım   z  m   gök erk  n oldum
Ananın rahmine indim kızıl kan oldum
Kudret g  l   idim kandan ezelden
- 3 Ezelden bu mülke gelmiş gitmişim
G  n  hımı bir mizanda tartmışım
Bir yolcuyum bin bir handa yatmışım
Konağımız kandil handan ezelden
- 4 Dery   ken  rında mülküm sel aldı
Bir gerçeğin nefsinin bir kul aldı
Vardım değirmene unum yel aldı
Y  k  m d  ne idi undan ezelden
- 5 Can Hat  y  'im bunu böyle söyledi
  ndi aşkın umm  nını boyladı
D  n dünyaya gelen bugün söyledi
Dahı ben burada idim dünden ezelden

4.43.Şah   smail Hat  '   1487-1524), Dest  n (Ergun 1956:49) *

11'li Hece   l  s  

- 1 L  -mek  n ilinden mis  fir geldüm
  u fen   mülkine basdum kademe
Nerenin sel  mın getürdün dersin
  u fen   mülkine gelüp bu deme

* Abd  lb  ki Gölpınarlı, Kaygusuz Vizeli Al  eddin isimli çalışmasının Dukakinz  de Ahmed Bey'e ayırdığı bölümünde,   ah   smail Hatay  'nin devriyyesi olarak tezimize aldığımız bu eseri Ahmed Bey'e ait olarak göstermekte; Bektaşilerin elindeki bazı cönklerde ise aynı   athiyyenin "Pir Sultan Abdal" n  mnına kayıtlı oldu  ununu belirtmektedir. Bkz. Gölpınarlı, Abd  lb  ki, *Kaygusuz Vizeli Al  addin*,   stanbul: Remzi Kitabevi, 2018,98.

- 2 Şu fenâ mülkine gelüp giderken
Sarıvân olup bin bir katar yederken
Yogurup çamurum balçık ederken
Şecerümle su taşıdım Âdeme
- 3 Âdemden ön âdem çok geldi gitdi
Mülk sahibi bu cihânı halk itdi
O yugurdu o yaptı o yarattı
Yidi kez emegüm geçdi bu deme
- 4 Ben bu dâm içinde ırmag akıtdım
Celâlümünden âdem oğlun kakıtdım
Mugkem sutdum kalb evümi berkitdüm
Anun için İblîs girmez kubbeme
- 5 Şu fenâ mülküne gelüp yetmeden
Ekilüben cân tohumı bitmeden
Kaldırıp binasın tamâm etmeden
‘Arş altında yönüm döndüm kibleme
- 6 Ben kiblemi kiblem beni bilüpdür
Evliyâ enbiyâ andan olupdur
Ben bilürem anam benden gelüpdür
Ol vakitte nikâh kıydım babama
- 7 Ben hocamı kucagumda büyüttüm
Kudret meyin emzik virüp avutdum
Ders virüben ben hocamı okutdum
Dört kitâbdan ders virürdüm hocama

8 Ben obam içinde mekânda iken
Muhammedle bile mi 'râcda iken
Mûsâ'la toksan bin kelâmda iken
Toksan bin 'ilmi koydum abama

9 Ben obam içinde bâkî cân idüm
Alî idüm dîn idüm îmân idüm
Kendisi Hak idi ben zindân idüm
Şimdi gelmiş sultân olmuş obama

10 Şükr olsun Hatâ'î sırdur sözlerüm
Aşk âteşin derûnumda gizlerüm
Günden 'ayân aslâ görmez gözlerüm
Âhir kârdan bu yazıldı aduma.

4.44. Şâh İsmail Hatâ'î (1487-1524), **Gazel** (Cavensîr, Necef 2006:268)

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

- 1 Yer yoh iken gök yoh iken men ezelden var idüm
Göherin yek-dânesinden ilerü pergâr idüm
- 2 Göheri âb eyledüm dutdı cahânı ser-be-ser
İns ü cinni 'erş ü ferşi yaradan Settâr idüm
- 3 Gâh Hüseyin ilen bele pûstumı soydı kâzîler
Gâh Mensûr'un donunda men ene'l-Hak dâr idüm
- 4 Girdüm âdem cismine sırrımı kimse bilmedi
Men o beytu'llâh içre men ezelden var idüm

- 5 On sekiz min ‘âleme men gerdiş ile gelmişem
Deryânın altındaki sac kızıardan e'n-nâr idüm
- 6 Dünyâsından men anun sirrin bilürdüm, ol menüm
Ol sebebeden Hakk ile sır-dâr idüm ser-dâr idüm
- 7 Men Hetâ’iyem Hakı Hak tanımışam bî-gümân
Anun içün ol yaratdı men ana der-kâr idüm

4.45. Şâh İsmail Hatâ’î (1487-1524), Destân (Cavenşir, Necef 2006:458)

11’li Hece Ölçüsü

- 1 İkrâr verdim dönmen Elest bezminden
Verdigim ikrârı îmandan aldım
Başka seyrân gördüm kendi özümnden
Bu mehebbeti men merdândan aldım
- 2 Nâr u bâd u hâkdan bele halk oldum
Kendi kendim ana rehminde buldum
Müddet tamâm oldu dünyâyâ geldim
Bu ‘ibret-nümâyı cahândan aldum
- 3 Bildigim unuttum eylerem feryâd
Derdim budur dil yoh isteyem imdâd
Tekrâr yine te ‘lîm etdi bir ustâd
Dersimi mekteb-i ‘îrfândan aldum
- 4 Cân gözi gefletden açıladüşdi
İkilik perdesi seçiledüşdi
Kudret hezînesi açıladüşdi
Cevâhiri kân-ı mercândan aldım

- 5 Bu bir gizli sirdir, her cân duyamaz
Ehl-i ‘eşkûn katarına uyamaz
Degme cöher-furûş bahâ koyamaz
Bu dürr-i yektâdur ‘ummândan aldum
- 6 Gel düşünme agla sıgmaz bu ‘elim
Kudret âezînesinin miftâhı dilüm
Bir ulu der-gâha ulaşdı yolum
Bilmeyen sânur ki dükândan aldum
- 7 Âh edüp utandum kendi sözümden
Mest olup turâba düşdüm özümden
Kanlu yaş ahıtdum iki gözümden
Mâcerâyı çeşm-i giryândan aldım
- 8 Mûsâ’ya tesellî göründi Tûrdan
Mest olup ‘eklini şaşırdı serdan
Ene'l-Hak sirrini aldım Mensûr’dan
Mehebbet kemerin erkândan aldım
- 9 Mö’minler bulurlar oddan nicâtı
Budur mö’minlerün elde berâtı
Me’râcdan endirdi sôm ü selâtı
Hak bilür hezret-i sultandan aldım
- 10 Şerî’et sancagı geldi dikildi
Terîket yolunda dürler saçıldı
Me ‘rifet deryâsı daşdı töküldi
Hekîket pîr pîrândan aldım

- 11 Hak bilür sözüme hîle kıatmazam
Herkeſe bu sırrı ‘eyân etmezem
Kıymeti bulunmaz yerde satmazam
Men bu nesiheti bir cândan aldım
- 12 Çalış bu gird-âbın çıh yöresine
Dermân gizlenüpdür derd aresine
Merhem sarılar mı ‘êşk yaresine
Bu elm-i hikmeti Lokmân’dan aldım
- 13 Âlem başdan başa bir seyrân-gâhdur
Gir gönül şehrine gör ne der-gâhdur
Biz gizlüce sırdur kudretü’llâhdur
Yazılmış defter ü dîvândan aldım
- 14 Terk ü tecrîd oldum tökdüm kebânı
Egnime geyindüm şâl u ‘ebânı
Mana sorun kimden aldım yasanı
İsmâ’il’a enen kurbândan aldım
- 15 Dünyâdan el çekdüm erkândur işim
Çeşm ile burhândur tökülür yaşıım
Sizlere hediye eldedür başım
Ol yaşııl yarpagı Selmân’dan aldım

4.46. Usûlî (ö.1538), **Gazel** (Usûlî Dîvânî 2019:202)

Fâ’ilâtün Fâ’ilâtün Fâ’ilâtün Fâ’ilün

- 1 Dest-i kudret küntü kenzün gencîn izhâr eylemiş
Gün gibi zerrât-ı kevnî gark-ı envâr eylemiş

- 2 Fakr-ı ref 'itmiş ganiyy-i mutlak olmuş her vücûd
Şâh-ı vahdet genc-i mahfîsin çü îsâr eylemiş
- 3 Almış u satmış yine kendüye kendü şan 'atın
Kendü mülkinde yine kendüyi der-kâr eylemiş
- 4 Niçe yüz bin göz gören bir şûret itmiş âşikâr
Yine kendü hüsnine kendin taleb-kâr eylemiş
- 5 Kimini kesret hayâlâtında hayrân eyleyüp
Kimisin esrâr-ı vahdetden haberdâr eylemiş
- 6 Şaşmagıl endâzeden bir hatdur ancak gâyeti
Seyr kılmış noktasın devrinde pergâr eylemiş
- 7 Ey Usûlî cezbesin salmış muhît-i lem-yazel
Katre iken cânunı deryâ-yı dür-bâr eylemiş

4.47.Usûlî (ö.1538), Tahmîs-i Usûlî Gazel-i Nesîmî (Usûlî Dîvânı 2019:138)

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

I

'İşk-ı cânân ile ben çün kim ezelden hem-demem
Ahsen-i takvîm benüm şânumda geldi ekremem
Mazhar-ı zât u sıfâtam ya 'nî ism-i a 'zamam
Ben ki dervîş ü fakîrem pâdişâh-ı 'âlemem
Rûh-ı bî-rengem egerçi rûha gelmiş âdemem

II

Gel berü ey sâlik-i Hak sen seni kılma telef
Sen şekûr ol asluna sa ‘y eyle olma nâ-halef
Ma‘rifet yolın bulan dimişdür ashâb-ı selef
Ümmehât ile n’ola âbâya düşdiyse halef
‘Âlem-i tahkîke baksan cümlesinden akdemem

III

Hasret-i dildârdur bu gözlerüm yaş eyleyen
Lâleveş bagruma dâg urup ciger baş eyleyen
Pes beni ‘ışk âteşidür rind-i kallâş eyleyen
Şeş cihât u çâr anâsırdur beni fâş eyleyen
Yoksa ben gencîne-i vahdetde nûr-ı mübhemem

IV

Zâhid-i sâlûsveş ‘ışk içre hod-bîn olmazam
Ehl-i tevhîdem düşüp kesretde rengîn olmazam
Geçmişem dünyâ-yı dündan şöhrat-âyîn olmazam
Cennet-i Firdevs için ol denlü gamgîn olmazam
Tâlib-i dîdâr-ı yârem şâdmânâ hurremem

V

Sırr-ı vahdet gencinün muhtâcına benven şümâr
Hem benüm-çün oldu bu tertîb bu leyl ü nehâr
Pes benem maksûd bugün kevn-i mekânda her ne var
‘Âlem-i gaybun vücûdı benden oldu âşikâr
İy basîretsüz beni gör kim ne zât-ı a ‘zamem

VI

Pertev-i nûr-ı Hudâdur görinen ‘ayna ‘ıyân
Cümle eşyâdan zuhûr idüp tecellî eyleyen
Gör bu sırra mahrem isen anladun tevhîdi sen
Söyleyen Hakdur benüm dilümde her dem yoksa ben
Çâr ‘unsurdan mürekkebi bir lisân-ı ebkemem

VII

Ey Usûlî bu felek kim devr idüp cünbişlenür
Emr-i Hakdan gayrı var mıdur bir iş kim işlenür
Ger sa ‘îd ü ger şakî bu dil niçün teşvîşlenür
İy Nesîmî çün her iş takdîr elinden işlenür
Fârigam dünyâdan u ‘ukbâ gamından bî-gamem

4.48.Vâhib-i Ümmî (ö.1595), **Gazel** (Tatçı, Ögke 2012:297)

16’lı Hece Ölçüsü

- 1 Bahrî idüm hakikatin ‘ummânına dalıp geldim
Nûr-ı bâkî ‘âleminün sırrın andan alup geldim
- 2 Âşıkdaki ma‘şûk sırrın diyem sana dinlendi gör
Mustafâyla bir kandîlde yedi bin yıl durup geldim
- 3 ‘Aşk pişirip perverd’etdi muhabbeti envârıyla
Ol kandilin iç yüzünden dış yüzüne sızup geldim
- 4 Bu hâle sen müştâk isen tevhîd yeter burhân sana
Dost elinden ‘aşk câmını sâfi nûrdan içüp geldim
- 5 Dört kitâba sıfât olan MuHammedin vechi imiş
Ma ‘nâ yüzünden ezeli dersim andan alıp geldim
- 6 Arız degildir kadımdür bu tevhîdüñ sırrı cânda
Cümle şübhem Peygamber’e işde şimdi sorup geldim
- 7 Gönlümdekin bildürdüler mümkünâta gönderdiler
Fâtiha’yı gösterdiler ol sırra ben düşüp geldim

- 8 Sırrın içindeki sırdan haber virsem anlar mısın
Yedi bâtın içeriden olan yola düşüp geldim
- 9 Aklım ile cismim benim aşkın odu benim yakdı
Yer yüzünden gök yüzüne külümü savurup geldim
- 10 Azrâil'in gelip benden istediği ne ma 'nâdır
Anda varıp emâneti ben ıssına verip geldim
- 11 Hakkın lutf u 'inâyeti dilimde bu söylediğim
Enbiyânın evliyânın menziline erip geldim
- 12 Dört kitâbın hakîkati şâhid yiter hemân bana
Evvel âhir olacağı anda bunda bilip geldim
- 13 Kur'ân ehli olan bilür bu tevhîdin ma 'nâsını
Hak saklasın unutmakdan bir ahdümi görüp geldim
- 14 Yaratmak diledi yokdan benim cismüm benim Allâh
Topragıma yâ Hayy dedi agsıruban sorup geldim
- 15 Düş ilinde gezer iken buldugumdur söylediğim
Âdem oldum bugday yedim cennetden sürülüp geldim
- 16 Sır ilinde âh ederdim ol dağlarda vâh ederdim
Nice yıllar göz yaşını yer yüzüne döküp geldim
- 17 Sâhîb-kırân Hamza oldum cümle sırrı bende buldum
Kâf dağının içindeki ol devleri kırıp geldim
- 18 Hakkın fazl ü 'inâyeti irdi câna gör neyledi
Karanlıktan aydınlığa hamdülil'lâh çıkıp geldim

- 19 İlmin sıfâtı ma ‘nâsı vicdânımda zâhir oldu
Anın kudreti elini sag elime alıp geldim
- 20 Âdeme *kerremnâ* dedi bu ma ‘nâda mevcûddur ol
Lâ demedim ol tevhîde emre sücûd edip geldim
- 21 İbtidâsı intihâsı âsiligîn işde budur
Tahte’s-serâ’da [hem] İblis’in binâsını yıkıp geldim
- 22 Âlem-i ma ‘nâ yüzünün ma ‘nâsını anlar mısın
Urvetü’l-vüskâ ipini gerdânıma takıp geldim
- 23 Mü’mînler şâhid budur ayne’l-yakîn hakka’l-yakîn
Saâdet tâcını nûrdan Muhammedden giyip geldim
- 24 Zikrim ile fikr etdigim gizli idi oldu ayân
Gam yemezsin şimden geri îmânımı bulup geldim
- 25 Dünyâ ahret istemezsem muhabbetin tahtındayam
Cânım başım bu meydâna ben aşk için verip geldim
- 26 *Lâ* demezen bu tevhîde mi‘râcımı diyem sana
Muhammedin hakkı için Sübhânıma bakıp geldim
- 27 İlmu’llâha mazhar düşen ârif bilir bu tevhîdi
Kalb evinde Hannâsının vesvâsını silip geldim
28. Küfrüm bildim tevbe etdim kabûl etdi redd etmedi
Sır zikrinün nûru ile âşıklara duyurup geldim
- 29 Bulut oldum göge agdım yağmur oldum yere yagdım
Vücûdumda âsî olan sulara bogdurup geldim

- 30 Hak zikrinin kemâlidür gönlümdeki ma ‘nâ benim
Halâyıktan ahvâlini ne idigin bilip geldim
- 31 Aklım degil cismim degil rûhum bunu diyen sana
Ma ‘nâda Süleymân oldum cümleye hükm edip geldim
- 32 Zâhir olan Zekerîyyâ bâtınımda oldu bana
Ol dost için düşmânıma depemi dildirip geldim
- 33 Nazar etdim halk gönlüne hayâtı yok memat gördüm
Îsâ geldi nefes verdi ölüler dirgörü� geldim
- 34 Evliyânın sakkâsıyım kandırırın susuzları
Aşk nehrinin bunarından kırbamı doldurup geldim
- 35 Bu dilimin söylediği erenlerin menzilidir
Arş ü kürsî tokuz göğü misâfirin gezip geldim
- 36 İbâdetin ma ‘nâsıdır benim sana söylediğim
Âhiretin varlığını cevhere değişip geldim
- 37 Muhammed mir ‘âcda iken Vâhib Ümmî garkda idi
Anun izinin tozına ben yüzümü sürüp geldim

4.49. Vâhib-i Ümmî (ö.1595), Gazel (Tatcı, Ögke 2012:403)

16’lı Hece Ölçüsü

- 1 Evvel çalınan kalemin içinde ben pinhân idim
Ayrılık firkat yog idi ol nûr ile yeksân idim

- 2 Ol bir deryâ mevc urmadan emvâcın taşra salmadan
Öküz balık halk olmadan ilmu'llâhda irfân idim
- 3 Geldim haber verdim sana tevhîd-i zâtın vârını
Ol haddi yok pââyânı yok ummânda ben mercân idim
- 4 *Leyse fi 'd-dâr*'ın eşeri hiç yog idi ben var idim
Hak benimle ben Hakk ile hayrullâhda üryân idim
- 5 Bu tevhîdim ahvâlini ârif gerek fehmi eyleye
Ol mahbûbun dîzârına evvelde âşık cân idim
- 6 Muhammed ümmetim dedi cümle ervâh *lebbeyk* dedi
Ol hitâbda ben de bile sâfî nûrdan insân idim
- 7 Bilmeyenler bilsin içün görmeyenler görsün içün
Ol nûr bende ben ol nûrda güneş gibi 'ayân idim
- 8 Cümle kemâlim hakkıçün cümle cemâlim hakkıçün
Esmâ sıfâtın bilmege Âdeme ben bürhân idim
- 9 Nefslerinden zuhûr etdim yerde anın emri ile
Nûh kavmini gark eyleyen ol dem yagan bârân idim
- 10 Küfrün bilen her kim ise mugayyebât 'ayân olur
Altı ay Nûh'un gemisin ol gezdiren tûfân idim
- 11 Enbiyâdan evliyâ kim aynı degil gayrı degil
Anın ile koyun güden Mûsâ ile çoban idim
- 12 Öldüm dirildim ölmezin gayrı murâdı bilmezin
Ma 'nâ yüzünde ezelî Îsâ ile bir kân idim

- 13 Miskîn Vehhâbın rûhıdur arşın içinde söyleyen
Muhammed mi'râcda iken Alî ile arslan idim
- 14 Her ne desem aceblemen ihtiyârım elde degil
Eger bunda eger anda evvelde hayrân idim
- 15 Vahib Ümmî'nin aslını soranlara budur cevâb
Adı Rahman kendi Sübhân nefh etdiği bir cân idim

4.50. Virânî (ö.16.y.y), Nefes (Yörükan 2011:197)

11'li Hece Ölçüsü.

- 1 Lâm eliften sırrı seyrân eyledim
Hakk'ı bulup cismime cân eyledim
Nüh felek burcunda kurdum haymeyi
Tahta çıktım aklım sultân eyledim
- 2 Kâf u nûn emrinde kıldım meskeni
Dile geldim nutkumu kân eyledim
Keşti-i Nûh ile gezdim serteser
Heft deryâda seyr-i ummân eyledim
- 3 Ben Virânî Abdal garibim şâhım
Şükür minnet dilde mihmân eyledim

451.Virânî (ö.16.y.y), Nefes (Virânî Dîvânı 1998:56)

11'li hece Ölçüsü

- 1 Lâmekân ilinden geldim cihâna
Arar iken ehl-i câna eriştim
Elden ele kabdan kaba süzüldüm
Katarlandım doğru raha eriştim
- 2 Bir gerçeğin eleğinde elendim
Beli dedim belisine belendim
Arşı kürsü yaradandan diledim
Âdem olup erkânına eriştim.
- 3 İhlâs kemendini aldım elime
Mârifette bir yol geçti önüme
Hakîkatte su bağlandı gölüme
Katre idim bir ummâna eriştim.
- 4 Yolcu oldum cenan bula göz aldım.
Üstaz olup gerçeklerden söz aldım.
Hey gaziler geç eriştim tez aldım
Cânım arz ettiği câna eriştim
- 5 Virânî sözleri gevherler pîri
Dost elinden içtim âb-ı kevseri
Evliyâ enbiyâ Hakkın mürseli
Yüz sürüben Şah-ı Merdana eriştim

4.52. Virânî (ö 16. y.y), **Nutk-ı âhir** (Sağır 2015:116)

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

- 1 Zâhidâ bu dünyeyi bildin mi kimdir var iden
Geldin uş gitmekdesin gittin geldin nireden

- 2 Göz açub bak bu cihânın ‘aynına ey müdde ‘i
‘Arş-ı kürsi levh-i kalem seni kimdir yaradan
- 3 Bildim evvel zât idin geldin sıfâta seyr ide
Kimini hubb-ı zâhir itdin dünyâ-yı mekkâreden
- 4 Bu fenâya gelmeden ma ‘bûd-ı maksûdûn nedir
Mâl u mülk ‘avrat oğlan istiyorsun buradan
- 5 Yohsa Hayy u Hûyı zerk-i zehri sâliklik midir
Ko riâyâyı zühd ü zevki işte gitdin aradan
- 6 Da’vâ-yı İslâm idersin câmi’lerde va ‘z idüb
Kurtarabildin mi sûfî nefsinî emmâreden
- 7 Evlâd-ı Aliye bu ‘z idersin dem- be -dem
Yâ nice şefkât umarsın Ahmed-i Muhtârdan
- 8 Dîn-i İslâm da’vâsın kılma eyâ nâdân-dûn
La’net olsun cânına ol sözlerin inkârdan
- 9 Anla ey zâhid-i bed baht-ı mürâî hûyın her mekes
Kim bizi halk eyledi o Hallâk bir mervârdan
- 10 Çün didi *elem neşrahlek* şak idüb ol dâne-yi
İki bahş olduk o demde küfr- ile imân yek pâreden
- 11 *Kâf nûn* emrine geldik sözümüz ey bu’l- fazl
İkisin dahi bir mürekkeb eyledi çâr-pâreden
- 12 İkisi ehl-i cennet eyledi ‘ayne’l yakîn
İkisini dahi cehennem ehli kıldı nârdan

- 13 *Kün* diyüb kendi dahi pinhâna çekdi başını
Mahv olub bir hırka giydi ism-i dem şeş-pâreden
- 14 *Âhsen-i takvim* buyurdı yazdı didi zâtına
Kâf ve'l-Kur'ân budur sad harf on dört pâreden
- 15 Yazalar fehm eyleyüb oldunda bu demden hayır
Tanıdın bildin muhakkak seni kimdir yaradan
- 16 Ger eger müdrik değilsen yokdur idrâkın senin
Olmamışdır sana kısmet görmeğe didârdan
- 17 Kulak tut Virân-i Abdâl sözüne zâhidâ
Açdı dil kıldı şهادet dem-be-dem ikrardan

4.53.Virânî (ö.16.y.y), Gazel (Sağır 2015:121)

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

- 1 Men gûlâm-ı Haydaram İlyâya yoldaş olmuşam
Zât-ı bi'l-kuvve iken evliyâyâ yoldaş olmuşam
- 2 Ol zamân ki der-i ma'nâ nokta-i yek harf idi
Bâ-i bismi'llâh ile noktaya yoldaş olmuşam
- 3 Yer ü gök ü nüh felek hem arş ü kürsî yog iken
Hakk ile bir zât idik Mevlâyâ yoldaş olmuşam
- 4 *Kün* diyüp Azze vü Cell ol dem meni var eyledi
Âdem-i hâk olup Havvâyâ yoldaş olmuşam

- 5 Çâr anâsır şeş-cihet müdrik mürekkeb olmadan
İsm-i resmi fehm idüp esmâya yoldaş olmuşam
- 6 Kimse bilmez ki benim aslım usûl-i kâinat
Cümle cisme cân olub eşyâya yoldaş olmuşam
- 7 Ey muvahhid gizlü gencim *küntü kenz* oldu ‘ayân
‘Âlem-i pinhân idim peydâya yoldaş olmuşam
- 8 Menzirim yok lâ-mekânım bî-karârım gün gibi
Lîk bu ma ‘nâda men her câya yoldaş olmuşam
- 9 Her nebî kim devr ile devr itdi işbu fânîden
Men dahi Dâvûd ile Mûsâya yoldaş olmuşum
- 10 Sûr-ı İsrâfîl kaçan sıbteyn okurdu Meryeme
İbn-i Meryem dirilüp Îsâya yoldaş olmuşam
- 11 Peyk-i hazret Ahmede çâr-yâra sunduk da sebbî
Biri men derviş idim almaya yoldaş olmuşam
- 12 Nûr-ı Hakdır mutlaka âbâ-i ecdâdım benim
Anın-içün esfel-i a‘lâya yoldaş olmuşam
- 13 *Küntü kenzin* kenziyim ismim dahi Vîrânîdir
Ol sebebdan fakr ile ednâya yoldaş olmuşam

4.54. Yeminî (ö.16.y.y), Gazel (Ergun 2017:94)

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

- 1 Lâm eliften arşa pervâz eyledim
Kâf ü nûndan başıma tâc eyledim
- 2 Nüh felek burcunda kurdum haymeyi
Lâ-mekân yurdunu târâc eyledim
- 3 Kuvvet u savt ü kelâm nutku rûh
Cümlesini hüsne muhtâc eyledim
- 4 Sûret-i şâbin katat görmek için
Perde-pûşî gör ne mi'râc eyledim
- 5 Beyt-i ma'mûr içre mesken tutalı
Ey Yemînî günde bin hâc eyledim

SONUÇ

Tezimizde, tasavvuf edebiyatımızın önemli bir türü olan devriyyelerin kavramsal çerçevesi ortaya konmuş; yüzyılın sosyokültürel ortamı ve devriyye yazılan muhitleri incelenmiş, son olarak döneme ait tespit edilen devriyyelerin muhteva özellikleri açıklanmış ve üzerinde çalışılan devriyye metinleri eklenmiştir. Çalışma sonunda ortaya çıkan sonuçlar şunlardır:

1. Türk edebiyatının manzum dinî türleri arasında önemli yeri olan devriyyeler; anlaşılması zor, tasavvuf ıstılahlarıyla yüklü, karmaşık bir felsefi yapı içerir. Devriyye metinlerinin kavramsal muhtevasını sudûr teorisi, vahdet-i vücûd anlayışı ve İslâmî tekâmül nazariyeleri oluşturmaktadır. Tasavvuf inancının bu kavramsal boyutu anlaşılmadan devriyyelerin de anlaşılması mümkün değildir.
2. Sudûr teorisi, vahdet-i vücûd anlayışı ve İslâmî tekâmül nazariyelerinin kavramlarıyla omurga kazanan devriyyelerin temelini, kuramla ilişkili Kur'an ayetleri ve hadisler oluşturmaktadır.
3. Allah'tan gelip tekrar Allah'a dönüş safahatını daireye benzeten mutasavvıflar, bu seyahati devir olarak adlandırmışlardır. 180 derecelik iki kısma ayrılan dairenin iniş ve çıkış yaylarına, kavs-i nüzûl ve kavs-i urûc denmektedir.
4. Fars ve Türk sûfî şairlerin kaleme aldığı devriyyelerin en kâmil örnekleri, Türk edebiyat sahasında ortaya konmuştur. 12. yüzyılda Hoca Ahmed-i Yesevî ile başlayarak, 20. yüzyılda Neşat Ertaş'a kadar çok sayıda şair devriyye türünde eserler vermiştir. Arapların devriyye türüne katkıları ise edebî olarak değil, devir inancını meydana getiren nazariyeler ile olmuştur.
5. Devriyyeler hem mensur hem manzum tarzda yazılmıştır. Ancak edebiyatımızda devriyyelerin daha ziyâde manzum olarak yazıldığını görmekteyiz. Manzum devriyyeler en çok gazel nazım şekli ile yazılmıştır. Ayrıca kâside, mesnevî, destan, nefes, tercî-i bend, terkîb-i bend, murabba,

muhammes, tahmîs, müselles, müseddés gibi nazım şekilleri de kullanılmıştır. Bu metinlerde aruz veya hece vezni kullanılmıştır.

6. Devriyyelerde dikkati çeken başat söyleyiş tarzı; varlığın devrini, şairlerin kendi başlarından geçmişçesine birinci tekil şahısla anlatmalarındır. İlk dönem devriyyelerinde sade bir dil ve üslûp göze çarparken ilerleyen dönemlerde daha ağıdalı bir dil ve felsefî üslûp kullanılmaktadır. İlk dönem devriyyeleri, devri aşama aşama değil metaforlarla anlatır. 17. yüzyıldan itibaren yazılanlar ise devir macerasını tüm unsurlarıyla mertebe mertebe açıklar
7. Devriyye metinlerinin ana iskeletini, vahdet-i vücûd düşüncesindeki varlık mertebeleri görüşü oluşturur. Varlık mertebelerine ait ıstılahlar, devriyye metinlerinin de muhtevasını meydana getirmektedir. Vahdet-i vücûd inancı dışında, tasavvuf sahasına ait sair kavramlar ile İslâm inancı, kültürü ve tarihine ilişkin ögeler de devriyye metinlerinde yer alır.
8. Çalışma konumuz olan 16. yüzyıl devriyyeleri, öncelikle devriyye yazılan muhitlere mensup şairlerin dîvânları taranmak suretiyle tespit olunmuştur. Melâmî-Hamzavî edebiyat zümresine mensup Dukakinzâde Ahmed Bey'e ait 1 adet Tercî-i Bend, Kaygusuz Vizeli Alâeddin'e ait 2 adet nefes, İdris-i Muhtefî'ye ait 1 adet gazel; Hurûfî edebiyat zümresine mensup Arşî'nin 2 gazeli, Handanî'nin 1 gazeli ile 1 kasidesi, Misâlî'nin 2 kaside ve 1 gazeli, Muhîfî'nin 2 gazeli, Muhyiddîn Abdal'ın 1 nefesi ve 2 gazeli; Alevî-Bektâşî muhitlerine mensup, Hasan Dede'ye ait 1 nefes, Kul Himmet'e ait 4 nefes, Kul Hüseyin'e ait 1 nefes, Nemâyî'ye ait 1 gazel, Pîr Sultan Abdâl'a ait 2 nefes, Şâh İsmail Hatâ'î'ye ait 2 destan, 1 nefes ve 1 gazel, Virânî'ye ait 2 nefes ve 2 gazel, Yemînî'ye ait 1 gazel devriyye metni olarak tespit edilmiştir. Ayrıca, Kadiriyye tarîkati Eşrefiyye kolundan Eşroğlu Rûmî'nin halifesi Abdurrahim-i Tirsî'ye ait 1 gazel, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin 1 terkiib-bendi, hayatları hakkında bilgi olmadığı için müntesib oldukları tasavvuf muhiti bilinemeyen Nâtikî'ye ait 1 gazel ve Garîkî'ye ait 5 gazelin de devriyye türünde yazıldığını görmekteyiz. Böylelikle, on altıncı yüzyılda yazılmış toplamda yirmi sekiz şaire ait elli dört

adet manzum devriyye metni tespit edilmiştir. Döneme ait mensur devriyye metnine ise rastlanmamıştır.

9. Üzerinde çalıştığımız 16. yüzyıl, devriyye türü açısından bir geçiş yüzyılı olma özelliğini taşır. Bu yüzyılda yazılan devriyye metinlerinde, sade ve metaforik anlatımdan karmaşık felsefî üslûba geçişin örneklerini görmek mümkündür. Bu dönemde özellikle Alevî-Bektâşî çevrelerinde yazılan devriyyeler, sade bir dil ve karmaşık olmayan bir üslûp taşırken; özellikle Halvetî ve Hurûfî şairlerin yazdığı devriyyelerin daha ağır bir dil ve felsefik yapı içerdiğini görmekteyiz. Halvetî, Melâmî-Hamzavî ve Hurûfî muhitlerine mensup şairlerin şiirleri vahdet-i vücûd telakkisinin ıstılahlarını açıkça taşımakta; Alevî-Bektâşî çevrelerine mensup şairlerin şiirlerinde ise vahdet-i vücûd düşüncesinden çok Alevî-Bektâşî inanç öğeleri yer almaktadır.
10. Şairler, tespit ettiğimiz 16. yüzyıla ait 54 adet devriyyenin büyük çoğunluğunda varlığın devir macerasını kendi başlarından geçmişçesine anlatmaktadır. Ancak Garîkî (D.8, D.10, D.11, D.12), Handânî (D.14), İbrâhîm-i Gülşenî (D.17), Kul Himmet (D.21, D.22, D.23), Kul Hüseyin (D.25), Mehmed (D.26), Misâlî (D.29), Senî Alî (D.40), Usûlî (D.46) devriyyelerinde devir, dışarıdan bakış ve didaktik bir üslûpla anlatılmaktadır.
11. Çalışmamızda yer alan 16. yüzyıl devriyyeleri arasında, 17. yüzyıldan itibaren yazılan devriyyelerde görüldüğü gibi devri tüm unsurlarıyla ve merteye merteye anlatan bir metne rastlanmamıştır. 16. yüzyıl devriyyeleri, daha önceki yüzyıllara ait eserlerde olduğu gibi devri metaforlarla ve kısmî olarak anlatmakla birlikte; bu yüzyıl metinlerindeki kavramsal muhtevanın önceki dönemlerden daha sistematik kullanıldığını görmekteyiz.
12. Birçok önemli Hurûfî şairin de bu yüzyılda eser vermesi hususiyetiyle, Hurûfîliğe ait ıstılah kadrosu ve bu yüzyılda kurumsallaşan Bektaşîliğe ait unsurlar, tespit ettiğimiz metinlerde yer almaktadır. Bu husus, 16. yüzyılda devriyyelere gelen bir yenilik olma özelliğini taşımaktadır.

13. 16. yüzyıl devriyyeleri, devir nazariyesine ilişkin yoğun ıstılahları barındırmaktadır. Ayrıca dine, sosyal hayata ve tabiata ilişkin muhtevayı da hâvidir.

14. Kavs-i nüzûl ve kavs-i urûc yayının hemen tüm ıstılahları, incelediğimiz devriyyelerde yer almaktadır. “Vahdet-kesret”, “nokta-dâ’ire”, “ummân-katre”, “harf”, “ayna” ve “kuş (ankâ, sîmurg)” sembolizmleri de karşımıza çıkar. 17. yüzyıl ve sonrası devriyye metinlerinde gördüğümüz “ağaç-meyve” metaforuna ise 16. yüzyıl devriyyelerinde rastlanmamıştır.

15. Görüldüğü üzere 16.yüzyıl devriyyeleri, türün tüm dönemlerdeki ortak özelliklerini taşımakla birlikte kendine özgü yenilikler taşıyan, devriyye türünün olgunlaşmasına hizmet eden metinlerdir.

Devriyyeler, dinî edebiyatımızda önemli bir türdür. Tasavvuf alanındaki zengin ilmî birikimi barındırmasının yanı sıra şairlerin sır olarak kabul ettikleri en derûnî inançlarının sanatsal yolla dışavurumuna olanak verir. Devriyyeleri incelemek sûretiyle edebî metin tahlili bilgisi edinmekten başka, tasavvuf inanç sahasını da birçok yönüyle anlama imkânı elde etmekteyiz. Çalışmamızda, tarihin bir kesitinde yazılanlar üzerinden anlam yakalamaya çalıştık. Diğer yüzyıllarda yazılan devriyyelerin araştırılması ve tahlili ile, bu sanat ve inanç sahasının zenginliği daha iyi gözler önüne serilecektir.

KAYNAKLAR

- Akar, Metin (1997). “Hasan Dede’nin Bir Dörtlüğünün Şerhi”, *Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 8:7-11.
- Akarpınar, R. Bahar (2004). “Sûfi Kültüründe Sembollerin Yeri ve Önemi Hakkında Bir Deneme”, *Türkbilig*, 7:3-19.
- Akay, Mehmet (1996). *İbrahim Gülşenî’nin Dîvânı, Metin-Dil Hususiyetleri-Sözlük*, Selçuk Üniversitesi SBE DT, Konya.
- Akkaya, Veysel (2018). “İbnü’l Arabî’nin Kozmolojisinde Felekler”, *Turkish Studies*, 13/17:23-36.
- Aksoyak, İ. Hakkı (2016). “Gelibolulu Âlî’ye Atfedilen ve Devriyye Özelliği Taşıyan Bir Manzume: Subhatü’l- İnâbe”, *Söylenmemiş Sözler*, Ankara: Grafiker Yay. 493.
- Aksu, Hüsamettin (1998), “Hurûfilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 18, İstanbul, 408-412.
- Alıcı, Lütfi ve Mermer (2021), Ahmet, *Eski Türk Edebiyatı II-16.Yüzyıl*, Ankara: Nobel Yay.
- Artun, Erman (1999), “Alevî Bektâşî Edebiyatına Genel Bakış”, *2000’e Girerken Medyadaki Dilimiz ve Halk Ozanları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara
- Aslan, Murat (2019), *Fazlullah’ın Sakalında Beliren Tanrı-Arşî Divanında Hurûfilik*, İstanbul: Hiper Yay.
- Ay, Mahmut (2011), “İşârî Tefsirlerde Meryem”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25:123-138.
- Aydın, Abdullah (2009), *Hanyalı Nûrî Osmân ve Dîvânı*, Gazi Üniversitesi SBE DT, Ankara.
- Aydın, Mahmut (2013). “Zekerîyyâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 44, İstanbul, 210-211.
- Aydın, Mehmet (2000), “İnsân-ı Kâmil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 22, İstanbul, 300-331.
- Aydur, Metin (2011), *Mehammed Divânı (İnceleme-Metin)*, Ordu Ü SBE YLT, Ordu.

- Aytaç. Pakize (2011), “Devriyye Metinlerinde Geçen Omurga Kavramlar”, *Alevîlik Araştırmaları Dergisi*,2:1-40.
- Bayram, Enver (2013) “Kur’an’a Göre Allah-Âlem Münasebeti”, *G.O.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*,1:31-39.
- Bebek, Adil (1995), “Felâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,12, İstanbul, 300-301.
- Bilgin, Azmi (2000), *Ümmî Sinân Divanı (İnceleme-Metin)*, Ankara: MEB Yay.,
- Bircan, Hasan Hüseyin (2019). *İslâm Felsefesi Tarihine Giriş*, İstanbul: Dem Yay.
- Bozkurt, Nebi (2004), “Mescid-i Aksâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,29, Ankara,268-271.
- Bozkurt, Nebi ve Küçükaşçı, Mustafa Sabri (2003), “Mekke”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 28, Ankara,553-563.
- Bölükbaşı, Rıza Tevfik (2015), “Devriyyeler”, *Tekke ve Halk Edebiyatı Makaleleri*, İstanbul: Dergâh Yay., 61.
- Candan, Gülşen (2012), *Senî Ali Divânı (İnceleme-Metin)*, Sakarya Ü SBE YLT,
- Cebecioğlu, Ethem (1997), *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara: Rehber Yay.
- Cengiz, Muammer (2017), “Tasavvuf Tarihinde Elest Mîsâkına Dair Yorumlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*,50:904-924.
- Cevanşir, Babek ve Necef, Ekber (2006) N, *Şah İsmail Hatâi Külliyyatı*, İstanbul: Kaknüs Yay.
- Ceylî (Cîlî), Abdülkerim (2016), *İnsân-ı Kâmil*, çev. Abdülkadir Akçiçek, İstanbul: Kurtuba Yay,
- Çağrı, Mustafa (1995), “Fazl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,12, İstanbul, 271-272.
- Çelebi, İlyas (1998), “Hicab”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,17, İstanbul,429-430.
- Çelebi, İlyas (2003), “Lutuf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,27, Ankara, 239,241.
- Çelebi, İlyas (2016), “Ezeliyet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ek-1, İstanbul, 430-431.
- Chittick, William C (2014), *İbn Arabî Giriş Kitabı*, İstanbul: Nefes Yayınevi.
- Dedebaba, Bedri Noyan (2000), *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik*, I, II, III, Ankara: Ardıç Yay.
- Durbilmez, Bayram (1998), *Muhyiddîn Abdal Divânı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Fırat Ü SBE DT, Elazığ.

- Durkaya Hayriye (2017), *Handanî Dîvanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, Atatürk Üniversitesi TAE DT, Erzurum.
- Demirci, Kürşat (1998), “Hulûl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 18, İstanbul, 340-341.
- Demirli, Ekrem (2012), “Vahdet-i Vücûd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 42, İstanbul, 431.
- Demirli, Ekrem (2017), *İbnü'l Arabî Metafiziki*, İstanbul: Sufî Kitap,
- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid (2018), *Sufî Hermenötik İbn Arabî'nin Yorum Felsefesi*, İstanbul: Mana Yay.
- Eraslan, Yunus (2017), “İslâm Filozoflarında Melek İnancı”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 1:167-190.
- Eraydın, Selçuk (1995), “Feyz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 12, İstanbul, 513-514.
- Eraydın, Selçuk (2016), *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.
- Erbaş, Ali (2004), “Melek”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29, İstanbul, 37-39.
- Erdem, Mustafa (2006). *Hazreti Âdem (İlk İnsan)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Eren, Abdullah (2018), “Klasik Türk Şiirinde Tasavvufî Açından Tûr-i Sinâ”, *Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 4:197-210.
- Erginli, Zafer (2008), “İbn Arabî'ye göre Hz. Âdem'de Temel İnsan Nitelikleri”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbn'ül Arabî Özel Sayısı-1)*, 9:161-197.
- Ergun, Sadeddin Nüzhet (1956), *Hatâyî Divanı, İstanbul Maarif Kitaphanesi*, İstanbul.
- Ergun, Sadeddin Nüzhet (2017), *Bektaşî Şairleri ve Nefesleri*, Ankara: Çolpan Kitap.
- Gazalî (2014), *Mişkatu'l-Envar*, Ankara: DİB Yay.
- Gedik, Nusret (2018). *Türk Edebiyatında Manzum Devriyye*, İstanbul: H Yay.
- Gedik, Nusret (2018), “Konevî Düşüncesinin Türk Edebiyatına Yansıması Olarak Devriyye Nazım Türü”, *Sadreddin Konevî, “Tasavvuf, Felsefe ve Din,”* Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yay., 454-476.
- Gölpınarlı, Abdülbâki (t.y.), *Alevî-Bektâşî Nefesleri*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi,

- Gölpınarlı, Abdülbâki (1965), *Risâlat al -Nushiyye ve Dîvân*, İstanbul: Sulhi Garan Matbaası.
- Gölpınarlı, Abdülbâki ve Boratav, Pertev Naili (2010), *Pîr Sultan Abdâl*, İstanbul: Derin Yay.
- Gölpınarlı, Abdülbâki (2017), *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Gölpınarlı, Abdülbâki (2018). *Kaygusuz Vizeli Alâaddin*, İstanbul: Kapı Yay.
- Gül, Ahmet (2020), “Dağın Öteki Yüzü: Sûfî Tefsirde Dağ Metaforu”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,25:512-532)
- Gündüzöz, Güldane (2019), “Tasavvuf Düşüncesinde Metafiziksel Bir Eksen Olarak Kudüs Algısı”, *Milel ve Nihal*,1:71-105.
- Güneş, Deva (2011), *Misâlî Divânı*, Dumlupınar Üniversitesi SBE YLT, Kütahya.
- Gürer, Betül (2018) “Alternatif Bir Merâtibü’l Vücûd Tasnifi: Sadreddin Konevî ve Molla Fenârî’de İcad Sembolleri”, *Tasavvuf Dergisi*,41:32-50.
- Gürzoğlu, Ali Rıza (2011), “Alevîlik ve Bektaşîlik İnancında Devriyyeler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*,60:141-157.
- Güzel, Abdullah, (1979) “Niyâzî-i Mısırî’nin Gözden Kaçan Bir Eseri (Risâle-i Devriyye)”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*,21:121-139
- Harman, Ömer Faruk (1994), “Dâvûd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,9, İstanbul,21-24.
- Harman, Ömer Faruk (1995), “Eyyûb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,12, İstanbul,16-17
- Harman, Ömer Faruk (2000), “İbrâhim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,21, İstanbul,272-273.
- Harman, Ömer Faruk (2003), “Lokman”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,27, Ankara,205-206.
- Harman, Ömer Faruk (2012), “Tûfan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,41, İstanbul,322-323.
- İbn Acîbe (2012), *Bahrü’l Medîd*, ter. Dilaver Selvi, İstanbul: Semerkand Yay.
- İbn Arabî (2008), *Füsûsu’l-Hikem*, çev. ve şerh: Ekrem Demirli, İstanbul: Kabcacı Yay.
- İbn Ârabî (2015), *Hak Yolcusu ve İlâhî İsimler*, çev. Ekrem Demirli,Litera Yay.

- İbn Arabî (2017), *Füsûsu'l-Hikem*, çev. ve şerh: Ahmed Avni Konuk, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.
- İbn Arabî (2017), *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yay.
- İnalcık, Halil (2013). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- İsen, Mustafa ve İpekten, Haluk (1992), “XVI. Yüzyıl Divan Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*,3, Ankara,130.
- Izutsu, Toshihiko (2005), *İbn Arabî'nin Füsûs' undaki Anahtar Kavramlar*, çev. Ahmed Yüksel Özemre, İstanbul: Kaknüs Yay.
- Kabakçılı, Osman (2011), “Hz. Yunus Kıssasında İşârî Anlamlar”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*,10, 36:369-380.
- Kara, Yusuf Bilal (2015), *Mi'racın Tasavvufî Boyutu: İsmail Hakkı Bursevî Örneği*, Uludağ Ü SBE YLT, Bursa.
- Karaca, Döndü (2010), *Muhîti'nin Kısmet-nâmesi*, Çukurova Ü SBE DT, Adana.
- Kahraman, Bahattin (1989), *Arşî Divânının Tenkidli Metni I-II*, Selçuk Üniversitesi SBE YLT, Konya.
- Karlığa, Bekir (1991), “Anâsır-ı Erbaa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,3, İstanbul,149-151.
- Karlığa, Bekir (1993), “Cisim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,8, İstanbul,28-31.
- Kaya, Hasan (2015), “Kul Himmet'in Bir Mecmuada Yer Alan 50 Şiiri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*,7 ,37:187-200.
- Kemikli, Bilal (2000), “Türk Tasavvuf Edebiyatında Devriyye ve Sun‘ullah Gaybî'nin Devriyyesi”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*,13,2:217-222.
- Kılavuz, Ahmet Saim (1994), “Ebed”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,10, İstanbul,72,73.
- Kılavuz, Ahmet Saim (1995), “Ezel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,12, İstanbul,49,50.
- Kılıç, Mahmut Erol (1995), *Muhyiddîn İbn'ul Arabî'de Varlık ve Mertebeleri, (Vücûd ve Merâtibu'l Vücûd)*, Marmara Üniversitesi SBE DT, İstanbul.
- Kılıç, Mahmut Erol (2017), *Sufî ve Şiir-Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası*, İstanbul: Sufî Kitap.
- Kılıç, Muhammet Fatih (2017), “İbn Sînâ' da Sudûrûn Mantığı: Sebeplik- Sudûr İlişkisi Hakkında Bir İnceleme”, *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 9, 2:1057.

- Konuk, Ahmed Avnî (2017), “Mukaddeme”, *Fusûsu’l Hikem*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.
- Köprülü, Fuad (2018), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul: Alfa Yay.
- Kurnaz, Cemal (1998), “Hızır”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 17, İstanbul, 411-412.
- Kuşeyrî, Abdülkerim (2013), *Kuşeyrî Risalesi*, İstanbul: İlk Harf Yayınevi.
- Kutluer, İlhan (2000), “İlim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 22, İstanbul, 109-114.
- Küçük, Abdurrahman (1992), “Beytülma’mûr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 6, İstanbul, 94-95.
- Küçük, Sabahaddin (1994), *Bâkî Divânı*, Ankara: TDK Yay.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri (2008), “Safâ ve Merve”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35, İstanbul, 441-442.
- Namlı, Ali (2013), “Tasavvuf Kültüründe ve Tasavvufî/İşârî Tefsirlerde Ashâb-ı Kehf Kıssası”, *Ekev Akademi Dergisi*, 17, 55:21-36.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1997), “XVI.-XVII: Yüzyıllarda Bayrâmî (Hamzavî) Melâmileri ve Osmanlı Yönetimi”, *TTK Belleten*, 61, 230:93-110.
- Onay, Ahmet Talât (1996), *Türk Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev’i*, Ankara: Akçağ Yay.
- Öngören, Reşat (t.y.), *Tasavvuf*, İstanbul: İÜ Açık ve Uzaktan Eğitim İltam Programı.
- Öngören, Reşat (2000), *Osmanlılar’da Tasavvuf Anadolu’da Sûfîler, Devlet ve Ulemâ* (XVI. Yüzyıl), İstanbul: İz Yayıncılık.
- Öngören, Reşat (2013), “Zikir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 44, İstanbul, 409-412.
- Ögke, Ahmet (2018), *Elmalı Erenlerinde Mânâ Dili*, İstanbul: H Yay.
- Ögke, Ahmet (2004), “Tasavvufta “Kenz-i Mahfî” Düşüncesi ve Sofyalı Bâlî Efendi (960/1553)’nin *Küntü Kenzen Mahfiyyen* Şerhi Bağlamında Varoluşun Anlamı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 12:9-24.
- Özcan, Selay (2011), *Kul Himmet’in Şiir Dünyası, Şiirlerinde Gelenek, Etkileşim ve Eğitim*, Dokuz Eylül Ü SBE YL, İzmir.
- Özer, Sait (2006), *Nâtıkî Divânı (Karşılaştırmalı Metin-İnceleme)*, Cumhuriyet Ü SBE YLT, Sivas.
- Özgökmen, Murat (2009), *Türk İslâm Edebiyatında İlâhiler, Nefesler, Devriyyeler*, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.

- Özköse, Kadir (2011), “İbn’ül Arabî Düşüncesinde Mümkün Varlıkların İlahi İlimdeki Ezeli Hakikatleri: A’yân-ı Sâbite”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,15,1:15-36.
- Özmen, İsmail (1998), *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*,2, Ankara:1998.
- Öztürk, Ali (2003). *16.Yüzyıl Halvetî Şirinde Din ve Tasavvuf*, Ankara Ü SBE YLT, Ankara.
- Öztürk, Murat (2002), *Handânî nin Gazelleri (İnceleme-Metin)*, Yüzüncü Yıl Ü SBE YLT, Van.
- Pala, İskender (2003), “Len Terânî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,27, Ankara,138.
- Pala, İskender (1990), “İskender mi Zulkarneyn mi?”, *Journal Of Turkish Studies*, 14:387-403.
- Sağır, Hanım Burçin (2015), *Vîrânî Abdâl Dîvânı*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE YLT, İzmir.
- Sayın, Esmâ (2010), *Tasavvuf Kültüründe İbadetler ve Hac Örneği*, Uludağ Ü. SBE DT, Bursa.
- Serrâc, Ebû Nasr (2016), *el-Lûma, İslâm Tasavvufu*, haz. Hasan Kâmil Yılmaz, İstanbul: Erkam Yay.
- Salıya Derya (2016),” Plotinus’un Hayatı, Kişiliği ve Felsefî Üslûbu Üzerine Kısa Bir Deneme”, *Kaygı*,26:143-155.
- Sözen, Hüseyin (1994), *Dukaginzâde Ahmed Beg Divânı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, İstanbul Ü SBE DT, İstanbul.
- Şimşek, Halil İbrahim (2007), “Kıyâmet ve Alâmetlerinin Tasavvufî Tecrübe Açısından Yorumlanması”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*,8,19:123-142.
- Tansel, Fevziye Abdullah (1969), “Olanlar Şeyhi İbrahim Efendi ve Devriyesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara,17:187-199.
- Taş, Bünyamin (2010), *Divân-ı Garîkî*, Atatürk Ü SBE YL Tezi, Erzurum.
- Taş, Bünyamin (2013), “Divan Şiirinin ‘Âlemleri”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Ankara,1,81-101.
- Tataroğlu, Abdullah (1995), *Muhîti Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği Divânının Tenkidli Metni*, Selçuk Ü SBE YLT, Konya.
- Tatçı, Mustafa (1990), *Yûnus Emre Dîvânı İnceleme*, Ankara: Kültür Bakanlığı.

- Tatcı, Mustafa (1997), “Niyâzî-i Mısırî’ nin Devriyyeleri ve Devir Anlayışı”, *Edebiyattan İçeri*, Ankara: Akçağ Yay.
- Tatcı, Mustafa ve Ögke, Ahmet (2012), *Elmalılı Vâhib Ümmî Halvetî Dîvân-ı İlahiyat*, Ankara: H Yay.
- Tatcı, Mustafa (2016), *Eroğlu Nûri Divânçe-i İlâhiyât*, İstanbul: H Yay.
- Tatcı, Mustafa (2020), *Bir Mektebe Uğradım-Gizli İdris’in Bir Şathiyesinin Şerhi*, İstanbul, H Yay.
- Tenik, Ali (2015), “Tasavvuf Terbiye/Eğitim Sürecinde Nûh ve Gemi Metaforu”, *Toplum Bilimleri Dergisi*,17,9:425-440.
- Topaloğlu, Bekir (1995), “Evvel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,11, İstanbul,545.
- Topaloğlu, Bekir (2002) “Kudret”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,26, İstanbul,316-317.
- Tosun, Necdet (2009), “Sır”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,37, İstanbul, 115-116.
- Tunç, Vehbi (2019), *Edebiyat Geleneğimizde Hallâc-ı Mansûr İmgesi*, Dicle Ü SBE YLT, Diyarbakır.
- Turhan, Kasım (2000), “İnâyet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,22, İstanbul, 265-266.
- Turhan, Kasım (20029, “Kuvvet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,26, İstanbul, 504-506.
- Türker, Ömer (2019), *İslam’da Metafizik Düşünce*, İstanbul: H Yay.
- Uçman, Abdullah (1991), “Devriyyeler Üzerine Rıza Tefvîk’in Yayınlanmamış Bir Makalesi”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*,7: 537-564.
- Uçman, Abdullah (2014), “Devir Nazariyesi ve Osmanlı Tasavvuf Edebiyatında Devriyyeler”, *Osmanlı Toplumunda Sûfiler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 575-625.
- Uluç, Tahir (2006), “İbn Arabî’de Mistik Sembolizm”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*,16:151-190.
- Uluç, Tahir (2005), *İbn Arabî’de Mistik Sembolizm*, Selçuk Ü SBE DT, Konya.
- Uludağ, Süleyman (1989), “Akıl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,2, İstanbul, 246-247.
- Uludağ, Süleyman (1989), “Âlem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,2, İstanbul, 360-361.
- Uludağ, Süleyman (1991), “Aşk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,4, İstanbul, 11-17.
- Uludağ, Süleyman (1994), “Devir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,9, İstanbul, 231-232.
- Uludağ, Süleyman (1997), “Halife”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,15, İstanbul,299-300.

- Uludağ, Süleyman (1997), “Halvetiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,15, İstanbul, 393-395
- Uludağ, Süleyman (1998), “Hayat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,17, İstanbul, 12.
- Uludağ, Süleyman (2006), “Müşâhede”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,32, İstanbul,152-153.
- Uludağ, Süleyman (2006), “Nefis”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,32, İstanbul, 529-531.
- Uludağ, Süleyman (2012), “Tevhid”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,41, İstanbul,21-22.
- Uludağ, Süleyman (2014), “Osmanlı Dönemi Tasavvuf Düşüncesinin Bazı Temel Kaynakları”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sûfiler*, haz. Ahmet Yaşar Ocak, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.,21-49.
- Uludağ, Süleyman (2018), “Ruh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,35, Ankara,192-193.
- Usluer, Fatih (2009), *Hurufilik*, İstanbul: Kabalcı Yay.
- Usluer, Fatih (2019), “Dîvân Şairleri ve Hurûfilik”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 23, 1:80-104.
- Usûlî (2019), *Usûlî Dîvânı*, haz. Mustafa İsen, İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.
- Uzun, Mustafa İsmet (1993), “Cân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,7, İstanbul,138-139.
- Uzun, Mustafa İsmet (2013), “Ya’kûb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,43, İstanbul,276-277.
- Üçer, İbrahim Halil (2014), *İbn Sînâ Felsefesinde Sûret Anlayışı*, Sakarya Ü SBE DT, Sakarya.
- Üçüncü, Kemal (2002), *Edîb Harâbî Dîvânı (İnceleme-Metin)*, Fırat Ü SBE DT, Elazığ.
- Virânî (1998), *Virânî Divanı ve Risalesi (Buyruğu)*, Der. Adil Ali Atalay Vaktidolu, İstanbul: Can Yay.
- Yeniterzi, Emine (1989), *Divan Şiirinde Na’t*, Selçuk Ü SBE DT, Konya.
- Yakıt, İsmail (2011), “Kınalı-zade Ali Efendi’nin Evrim Düşüncesi”, *Journal and Economy Culture and Society*,23:51-60.2
- Yakıt, İsmail (2012), “Darwin’den Önce İslâm Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler” *Felsefe Arkivi*,24:101-110.
- Yaman, Mehmet (1976), *Seyyid Nizamoğlu Hayatı-Eserleri ve Dîvânı*, İstanbul: Can Yay.

- Yavuz, Yusuf Şevki (1988), “Âdem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,1, İstanbul, 356-357.
- Yavuz, Yusuf Şevki ve Ünal, Zeki (1993), “Cebrâîl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,7, İstanbul, 202,204.
- Yavuz, Yusuf Şevki (2001), “İstivâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,23, İstanbul,402-404.
- Yavuz, Salih Sabri (2005), “Mi’rac”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,30, İstanbul,132-135.
- Yıldırım, Ahmet (2003), “Tasavvufta Gayb Problemi ve Tasavvuf Literatüründe Gaybî Rivâyetler”, *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*,5,10:185-209.
- Yıldırım, Mustafa (2017), *İlk Dönem Zahidleri ve Zühd Anlayışları*, Necmettin Erbakan Ü YLT, Konya.
- Yılmaz, Hasan Kâmil (1995), “Seyr u Sülûk-Tasavvufî Eğitim”, *Altınoluk Dergisi*, 112:032.
- Yılmaz, Hasan Kâmil (1999), “Tasavvufî Açıdan Fetih Ve Fatih”, *Altınoluk Dergisi*,159:039.
- Yılmaz, Hasan Kâmil (2019), *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Yitik, Ali İhsan (2011), “Tenâsüh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,40, İstanbul,443-446.
- Yörükân, Yusuf Ziya (Derleyen) (2011), *Alevî Bektaşî Tahtacı Nefesleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yurdagür, Metin, (1994), “Devir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,9, İstanbul, 230-231.
- Yüce, Emine Aydoğmuş (2010), *Abdürrahim Tırsî ve Divanı*, Uludağ Ü SBE YLT, Bursa.
- Yücer, Hür Mahmut (2017), “Vahdet-i Vücûd Nazariyesinin İzahında Nokta Sembolizmi ve Muhyiddin-i Rûmî’nin Temsîl-i Nokta Adli Eseri”, *Journal of History Culture and Art Research*,6,2:199-278.
- Yüksel, Mukadder Ârif (2017), *Siyer, Hadis ve Tefsîr Bağlamında Haccın Ahkâmı ve Menâsiki*, Hitit Ü SBE DT, Çorum.

Bilimsel Etik Sayfası

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “16.Yüzyıl Türk Edebiyatında Devriyyeler” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

...../...../.....

Özlem Okkalı Doğan

İmza